

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

No. CXVIII.

Śrī Citrodayamañjarī.

No. VII.

THE
BĀLARĀMA BHARATAM
OF
Śrī Bālarāma Varma Vanci Maharaja

EDITED BY

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ

*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

All Rights Reserved.]

1935.

21. 10. 41

891/2008

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

No. 2126
Date 7.1.57
No. Sec 7N
BEL/Sam

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११८.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी ।

ग्रन्थाङ्कः ७.

महोन्नतमहामहिमश्री
श्रीबालरामवर्मवस्त्रिमहाराजप्रणीतं
बालरामभरतम्

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
के. साम्बशिवशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

तच्च

अनन्तशयने

महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।
स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥
भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्वञ्चिवसुन्वरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुल्लसुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदङ्गिण्डमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

INTRODUCTION.

It is a matter for extreme gratification for the Royal Family, for Travancore and also for the Department for the Publication of Oriental Manuscripts, Trivandrum, that a treatise on nāṭya, composed by Śrī Balarāma Varma Maharaja, in the midst of his arduous State duties, is now placed before the public. The work, based as it is on numerous previous authorities, is, in the main, the result of the practical experience of the author on Nāṭya. This publication is therefore all the more important for those interested in the revival of Indian national dance, and especially for the student of Kerala theatre. The science of nāṭya is defined by the author as ‘भावरसार्थ-क्रियाकारित्वं भरतत्वम्’ and this definition has been applied to the abhinayas of the various parts of the body, such as aṅga (head, &c.), upaṅga (eye, &c.) and pratyāṅga (neck, &c.). Accepting rāga, tāla and other musical accompaniments as the external means of expressing emotions, the author deals in great detail with the various internal and external gestures, giving definitions and applications to one and all of them. Numerous systems of abhinayas, both internal and external, that had been in vogue in Kerala alone, have also been illustrated, and this is evident from the following lines found at the close of the different sub-sections of the book.

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

परावृत्तशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥” (p. 25)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एवमादिविशेषेषु शिखरो विनियुज्यते ॥” (p. 51)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ।

एतेष्वेव हि कार्येषु वक्रगो विनियुज्यते ॥” (p. 107)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

रसनाभिनयो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥” (p. 191)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु चाकृष्टा विनियुज्यते ॥” (p. 263)

Of course, the author treads on the path of the famous nāṭya-śāstra of Bharata, but his teachings are the outcome of his practical experience and he may therefore be regarded

as a higher authority on the subject of nāṭya as is plain from the following lines:—

“दक्षिणे बाहूस्थी च वामे दक्षिणस्थिका ।
यदव्यत्यासभावेन पुरतः पृष्ठतः स्थिता ॥
स्थी सैव विपर्यया कीर्तिता भरतागमे ।” (p. 262)

This precious work is incomplete as some folios at the end of the manuscript are not available, and as all my attempts to procure a complete copy have been in vain, I venture to think that the work was left incomplete like *Citra-mīmāṃsā*, *Rasagaṅgādhara* and other productions.

The system of nāṭya dealt with in this work, though based on previous authorities, is found to have been trans-fused by the practical knowledge of the author; and even an indifferent reader of the work cannot but be impressed by the wonderful mastery that the author had on the subject. From the following stanza,

“नृपकुलतिलकः श्रीतालमालाविभूषा-
परिकलितनिजश्रीक्रान्तिसम्पूर्णगात्रः ।
रसिकजनसहस्रैः शोभितायां सभायां
भरतमिह विधातुं प्रार्थितो वज्रिराजः ॥” (p. 6)

it can be inferred that the work was composed when the author, adorned with various accompaniments of dancing was seated amidst an assembly of numerous connoisseurs of the art. This also corroborates the statement that the definitions and applications of gestures explained herein are the result of his practical experience of the science. It appears that the royal author who had mastered the previous works on the subject has supplemented the science of nāṭya with other systems current in Malabar; and in support of this statement can be quoted the following extract showing the views of Kohala on samyuta hasta and its amplification by our author,

“हस्तोऽञ्जलिः कपोलश्च कर्कटो वर्धमानकः ।
कटकात्मसमानश्च स्वस्तिको गजदन्तकः ॥
दोलावहित्थश्चोत्सङ्गो निषधः पुष्पपुटः करः ।
मकरश्चेति संयुक्ता हस्तास्ते च त्रयोदश ॥
पताकस्थलयोः शेषादञ्जलिः क्षालनादिषु ।
महेशगुरुपूजायामयं स्यादभिवादाने ॥

... ..
... ..

प्रकृते बालरामभरते —

“अञ्जलिश्च कपोताक्ष्यः करः पुष्पपुटस्तथा ।

सङ्कल्पताडनपताकोत्सङ्गा डोल एव च ॥

उपचारोऽभयवरदः करो मकरस्तथा ।

गजदन्तकरश्चैव कूर्परस्वस्तिकः करः ॥

गरडो भारतीहस्तः कटकावर्तककटौ ।

वर्धमानकरश्चैव कलहः शुभशोभनः ॥

... ..
... ..

चतुरङ्गुलमानेन शीर्षोपरि समुद्धतम् ।

परावरजगन्नाथसदाशिवसदान्तौ ॥

शिरःस्थमञ्जलिपुटमिन्द्रादिसुरवन्दने ।

ललाटस्थान्जलिपुटं स्वगुरुणां च वन्दने ॥

मुखस्थमञ्जलिपुटं भूपालपितृवन्दने ।

हृदयस्थान्जलिपुटं भूसुराणां च वन्दने ।

उदरस्थान्जलिपुटं स्वमातृणां च वन्दने ॥”

... ..
... ..

(p. 75)

The author thus expanding the system of nāṭya of Bharata with other systems current in Malabar appears to be an incarnation of Bharata, Kohala and other hoary sages.

The work bears the significant title Bālarāmabharata as it was composed by Bālarāma, as may be seen from the following sloka found at the outset of the work :—

“तत्सारसङ्ग्रहं कृत्वा बालराममहोपनिः ।

लोकानामुपकाराय कृतवान् भरतं मुदा ॥” (p. 12)

The prefix “Bāla” in Bālarāma, the name of the author, is a hereditary title manifesting submission to God Śrī Padmanābha, the tutelary deity of the Travancore Royal House, in whom the ruling power of the State is vested. This has been fully dealt with in my introduction to Bāla-mārtāṇḍavijaya.

The author is known to have lived between 899–973 M. E., corresponding to 1724–1798 A. D., having been a ruling sovereign for the major portion of his life. Having mastered numerous arts and sciences even as a boy, he was a votary of the poetic muse and an equally intrepid soldier in battle. When he was about to start for waging

war against the king of the country called "Maṣrāṇa", he is said to have sent the following message which took a poetic garb:

“माप्राणं त्यज मा प्राणं

माप्राणसमबलम् ।।

मानविक्रमतेजोभि-

मानविक्रमभूयते ! ॥”

This incident told about the author shows that poetry was a zealous mistress with him even when he was bent on quelling the pride of a powerful enemy. Many similar anecdotes have gathered around the name of this gifted author enshrining him in a halo of glory. In the introductory verse ‘इत्थं हि रामवचन’ (p. 4) the author claims descent from the great Solar race.

A life sketch of the author by Rao Sahib Mahākavi-Kavitilaka, Ullur S. Paramesvara Ayyar, M. A., B. L., a life, long student of Kerala antiquities, runs as follows :

“Maharaja Bāla Rama Varma, the author of Bālarāmabharata, was one of the greatest and most distinguished sovereigns of Travancore. He was born on the 5th Karkatakam, 899 M. E. (1724 A. D.) The star of his nativity being Kṛttikā, he is popularly known as Kārtika Tirunāl. His father was Kerala Varma Koil Tampurān of Kilimānūr and mother Rāṇi Pārvati Bāyi. Maharaja Bāla Mārtāṇḍa Varma, the maker of modern Travancore, who ruled from 904 to 933 M. E. (1729-1758) was his maternal uncle.

Quite early in life, Rama Varma gave remarkable proofs of his versatile genius, and under the fostering care of his uncle, became both an able soldier and an erudite scholar. He attained proficiency in many languages, and particularly in Sanskrit, Persian, Hindustani and Malayalam. Later, he employed Pietro de Vegas, a Portuguese teacher and studied both Portuguese and English under him. He is also known to have possessed a working knowledge of Dutch. He evinced extraordinary talents not only in literature, but also in music, dancing and kindred arts.

Rāma Varma assisted his uncle in all the wars undertaken by him, and especially those against the Netherland East India Company, and the Rajas of Kāyankulam, Ampalappuzha, Tekkumkur, and Vadakkumkur. When Ampalappuzha succumbed, so absorbing was his interest in culture

that he collected all the ancient palm-leaf manuscripts preserved in the palace of the vanquished Raja and brought them over to the capital, leaving Rāmayyan Dalawa, the famous minister and generalissimo of Mārtāṇḍa Varma, to take charge of the trophies of war. Several of these manuscripts may even now be seen in the Trivandrum Palace Library. In the drama Bālamārtāṇḍavijaya, composed by the poet Deva-rāja of Āsrāmam in South Travancore, in commemoration of the dedication by Mārtāṇḍa Varma of his kingdom to Śrī Padmanābha, his tutelary deity, on the 5th Makaram 925 M. E. (1750 A. D.), there are many passages revealing the great regard which the King had for Rāma Varma, as a poet and patron of letters. The following description of Rāṇi Pārvasī Bāyi, occurring in Act IV of that work is worthy of perusal :

अत एव हि देवस्य श्रीमती सोदरी निरन्तरव्रतोपवासनियमतपःसम्पदनुष्ठान-
भूततया भूयोऽपि देदीप्यमानदेहश्रीः महिम्ना नास्मा च महीधरेन्द्रनन्दिनीमनुस्मारयन्ती
काङ्क्षितदाने कल्पलतिकामनुवर्तमाना मूर्तिमती श्रीपद्मनाभाश्रयभक्तिरिव सदानन्द-
मुद्वेलयन्ती श्रीपादनिकेतनाराममध्यमिदमध्यास्ते । इयं किल श्रीपद्मनाभभक्तिलता-
लवालमानसतया भगवतस्तत्तल्लीलावतारचरितप्रतिपादकपुराणजालपठनाकर्णनसफ-
लीकृतकर्णयुगलोपरिविन्ध्यस्तमृदुलतुलसीमञ्जरीसौरभ्यमाघ्रातुमिव तदुपान्तं नयन-
भृङ्गीमुपनयन्ती करकमलवलमानतुलसीमणिमालया भगवन्नामावलीमन्त्रमावर्तयन्ती
पद्मनाभपदारविन्दसन्ततभजनाय दिवोऽवतीर्णा काचन सिद्धतपस्विनीव विराजते ।
किञ्च, दोहलविशेषसमर्पणसन्ततकुसुमितनानाविधलतावलीपरिवेष्टनसंशोभमानतरु-
रमण्डिते दर्शनीयतमेऽस्मिन्नारामे हैमन्तिकवासन्तिकग्रैष्मिकवार्षिकशारदिकानि शैशि-
राणि च विविधानि कुसुमानि तुलसीपल्लवजालानि च मालारूपतया स्वकीयकरक-
मलाभ्यामेव ग्रथितानि अन्यानि विप्रकीर्णानि नानाविधानि पुष्पनिकरजालानि च
भगवच्छ्रीपद्मनाभस्य नृसिंहरामभद्रश्रीकृष्णप्रमुखानां तद्विभूतिभूतानां चालङ्काराभ्य-
र्चनार्थं पृथक् पृथक् प्रतिदिनं प्रददाति ।

The king, on hearing these words from the mouth of one of his attendants, says to himself as follows :—
“अस्मत्प्रेमैकभाजनस्य रमणीयगुणगणाकरस्य मदीयकुलनन्दनस्य वत्सश्रीरामवर्मणः
अध्वरानलस्यारणिरिवाविर्भावहेतुरियमभवत् । अनेनापि हेतुना नितान्तप्रेमास्पदमिय-
मास्ते ।” (p. 55.)

The king's high estimate of Rāma Varma may be gathered from the following verse put into his mouth by the poet :

“आचारैकनिधिः समस्तजगतामानन्दवारानिधि-

र्दातृणामपि चाग्रणीर्मम कुलाम्भोधेरयं चन्द्रमाः ।

एनं सन्ततमाविशन्ति विदुषां सम्पर्कजाः सद्गुणा

मद्वत्सं गिरिसम्भवा इव महापाथोधिमम्भोभराः ॥”

To make his own assurance on the point doubly sure, the king asks the pandits and poets assembled on the occasion whether his nephew knows anything of the various arts that he has learnt (मद्वत्सोऽयमभ्यस्तासु कलासु किञ्चिदपि जानाति ?) and they reply with one voice :

“कलावान् रामचन्द्रोऽयमकलङ्काद्भुतोदयः ।

गुणज्योत्स्नावितानेन ह्लादयत्यखिलं जगत् ॥

तत्तत्कलासु सर्माणि धीमता रामवर्मणा ।

अनाक्रान्तानि लक्ष्यन्ते नास्माभिर्यत्नमास्थितैः ॥” (p. 93)

It is needless to cite more references. Devarāja was a life-long friend and court-poet of Rāma Varma, and I am of the view that a veiled allusion to him is contained in the verse occurring in the introductory part of Balarāmabharata :

“अखिलगुणनिधीनामाश्रयो देवराज-

प्रमुखसकलदिक्पालोपगीतस्वकीर्तिः ।

बहुकविजनसम्मानाभिनन्वात्ममूर्ति-

र्विलसति चिरजीवी वज्रभूदेवराजः ॥”

On the death of Mārtāṇḍa Varma on the 27th Mithunam 933 (July 1758), Rāma Varma ascended the throne, and reigned for a period of about forty eventful years. His death occurred on the 7th Mithunam 973 M. E. (July 1798). It is not possible here to attempt even a brief rēsumē of his political and administrative career. Suffice it to say that he drove the Zamorin of Malabar from Cochin and compelled him to sue for peace, made Cochin surrender the taluks of Kunnattunad, Alangad, Parur and Shertallay, the Rajas of Alangad and Parur signing separate deeds of renunciation, entered into perpetual alliance with the Nawab of Arcot, relinquishing his trans-ghatian possessions, but securing for Travancore the taluk of Shencotta and the sacred temple of Cape Comorin without further molestation from the Nawab, erected the celebrated Nedumkōṭṭa fortifications on the northern frontier, purchased the ports of Cranganore and Ayikkotta from the Dutch as a means of further protection against enemies from that quarter, defeated Tippu Sultan of Mysore, consolidated the whole territory from Tovala to

Parur and executed a treaty of perpetual friendship and alliance with the English East India Company. The extent of Travancore to-day is practically the same as when he died in 1798 A. D. Maharaja Rāma Varma was deeply religious-minded. He performed the Tulāpuruṣadāna in 935, Hiraṇyagarbhadāna in 936, Brahmāṇḍakāṭāhadāna and Kalpavṛkṣadāna in 938 and Gosahasradāna, Svārpakāmadhenu-dāna, Hiraṇyāśvadāna, Hiraṇyāśvarathadāna, Bhūmidāna, Viṣacakradāna, Kalpakalatādāna, Hemahastirathadāna, Paṇcalāṅgaladāna, Saptasāgaradāna, Maṇidhenudāna and Mahābhūtakāṭāhadāna in 940 M. E., thus completing the sixteen Mahādānas or great gifts ordained by the Hindu religion. On the 23rd Mithunam 941 M. E. (1766) he made, following in the wake of his uncle, a dedication to Śrī Padmanābha, of the territories surrendered by Cochin to Travancore. In 945 M. E. (1769), he purchased from the Raja of Ramnad the estate of Kakur in the Ramnad District for the performance of certain services in the Ramesvaram Temple. On his mother's death on the 30th Eḍavam 957 M. E. (1782), he resolved to proceed on a pilgrimage to Ramesvaram and perform certain religious rites there for her merit. This resolution was carried out in Vriśchikam 959 M. E. (1783). In 963 M. E. (1788), he got a yāga (Vedic sacrifice) performed on a grand scale at Alwaye on the northern bank of the Periyar river.

Neither Hyder Ali nor Tippu Sultan was able to devastate Travancore, as they did the other parts of Kerala. When Tippu Sultan carried fire and sword into Malabar, innumerable Hindus, high and low, fled to Travancore for shelter, and the Maharaja, true to the traditions of his family, protected every one of them, as befitted his status, the question of cost or consequential risk never for once entering into his calculation. Two Sanskrit verses portraying the general panic which Tippu's invasion created in Malabar have come down to us and they are worthy of quotation here:

“तुरुष्को निष्कामतुरगखुरकुहालदलित-

क्षमाधूलीपालीचुलुकितचतुस्सिन्धुसलिलः ।

हठाकृष्टबुद्ध्यतप्रतिभटवधूदीपारिवृतः

प्रतस्थे कार्तान्ती ककुभामिति वार्ता समजनि ॥

जित्वा हल्लोहलेशं यवनवरयुतः कोलभूपालमौलिं

हृत्वार्यानेतदीयानपि पुरलिपतिं शैलपाथोधिनाथम् ।

धिक्कुर्वन् माटभूपं सदसि निजभटैः साकमास्ते तुरुष्कः

कार्तान्तीं गन्तुकामो दिशमल्लजजनान् पाहि वञ्चिक्षितीश ! ॥”

The asylum accorded by the Mahraja to those refugees was one of the several reasons advanced by the Sultan for invading Travancore. His first attempt, however, failed miserably. Even the Muhammadan historian Mir Husain Ali Khan Kirmani, admits that, on the 28th December 1789, "the enemy attacked the Sultan's troops on all sides with arrows and musketry and caused incalculable distress and confusion among them. Three or four hundred horsemen, men of good families, gave substantial proofs of their valour and were all killed and wounded in front of the Sultan. In short the Sultan and Kamruddin Khan escaped out of the whirlpool of their misfortunes, and the rest of the Khans. were never after heard of". When Tippu, maimed for life in that ambush, came again to wreak his vengeance on the Maharaja, the Periyar river, which was in high flood, arrested his advance, illustrating the truth of the observation made in the drama *Pratijñāyau-gandharāyana*, attributed to Bhāsa,

“परचक्रैरनाक्रान्ता धर्मसङ्करवर्जिता ।

भूमिर्भर्तारमापन्नं रक्षिता परिरक्षति ॥”

and before the flood subsided, Lord Cornwallis was virtually at the gate of Seringapatam. Rāma Varma was loyally served by very able ministers, the foremost among whom were Rāja Keśava Dās, Aiyappan Mārtāṇḍan Pillai and Mahādevayyan Subbayyan, as also his distinguished Flemish general, Eustatius de Lannoy who died in 1777 A. D. On the 2nd July 1774, Pope Clement XIV sent him a message of good-will, in recognition of the kindness and consideration shown by him to his Christian subjects. On the 10th October 1790, the Maharaja was honoured by the Nizam of Hyderabad, in his capacity as the vicegerent of the Muhammadan Emperor of Delhi in South India, with the titles of Kīṛīṭapati Manne Sultan Maharaja Raja Rama Raja Bahadur Shamsher Jung, and these titles are even now borne by his successors.

The charities of the Maharaja were so liberal and widespread that he came to be known as Dharmarāja throughout India. Contemporary writers have left glowing accounts of his high character. Fra Paolino da San Bartolomeo, the Carmelite friar and scholar who lived for several years in Travancore and who knew the Maharaja intimately, has recorded: “He is an affable, polite, contented, prudent, friendly man. For my part I could not help admiring the goodness of heart,

the affability and humanity of this prince as well as the simplicity of his household establishment and way of life". He has further stated: "Public security is again restored throughout the whole country; robbery and murder are no longer heard of; no one has occasion to be afraid on high ways; religious worship is never interrupted; and people may rest assured that on every occasion justice will be speedily administered". Adriran Moens, the Dutch Governor of Cochin, has observed that he "directs the principal affairs himself, enquires into, and is acquainted with every thing that is of any importance". The English Commissioners appointed to settle the affairs of Malabar in 1792 A. D., have remarked: "We own he left a very favourable impression on our minds both as to his personal qualities and what we consider as the unequivocal sincerity of his attachment to the Honourable Company".

The Maharaja was a great lover of culture. When Fra Paolino told him that he had studied Amarakośa, he was greatly pleased. The friar says: "This is the real and principal cause why the king, during the whole time of my residence in Malabar, behaved to me with so much kindness". The Maharaja asked him to explain the parts of speech of the English grammar, and on his doing so, went the length of calling him his *Guru*. He also insisted on his subordinates studying the Dutch language, because of the necessity they had for frequent correspondence with the Netherland East India Company.

Great as was the reputation of Maharaja Rāma Varma as a ruler, even greater was the fame that he acquired as a patron of arts. To his court flocked from far and near votaries of fine arts of every description and he gave them generous encouragement and support. The description contained in the following verses of the introductory portion of Bālarāmabharata, is by no means exaggerated:

“गहनपदपदार्थज्ञानविज्ञानदक्षै-

रमरगुरुसमानैरर्थशास्त्रप्रवीणैः ।

सरसगुणकवीन्द्रैर्वाक्प्रसङ्गे विदग्धैः

प्रतिदिनमतिरम्या शोभते राजधानी ॥

श्रुतिसुखरसगीतैर्वेणुवाद्यैर्मनोज्ञै-

श्चिरपरिचयहस्ताभ्यस्तवीणानिनादैः ।

कलरवकलकण्ठश्लाघ्यगन्धर्वगीतैः

प्रतिदिनमतिरम्या शोभते राजधानी ॥

निजकुलधनधर्मश्चाध्यनुत्तमवर्णैः

प्रतिदिनकृतशिक्षाम्नासतः प्राप्तभावाः ।

मदनरतिसमानैरदुमुताकारपात्रै-

स्तकतकतकशब्दैस्तालमार्गानुकारैः ॥

नटनगतिविशेषोल्लासचञ्चत्कटाक्षै-

लैर्यगतिमनुसृत्योद्वह्निताङ्गिप्रिचरैः ।

सरसकरविलासैर्हावभावप्रकषै-

र्जयति नृपसमाजो रङ्गलक्ष्मीनिवासः ॥”

Besides Devarāja, the author of *Bālamārtandavijaya* already referred to, the most famous scholars and poets in his court were :— (1) *Sadāśiva Dīkṣita*, (2) *Kalyāṇasubrahmanya*, (3) *Venkaṭasubrahmanya*, (4) *Subrahmanya*, (5) *Pantalām Subrahmanya Śāstri*, (6) *Kunchan Nambiyār*, (7) *Putiyikkal Tampan*, (8) *Maṇṭavappalli Ittīrārīśa Menon*. In the centre of this galaxy shone the glorious orb of *Aśvati Tirunāl Rāma Varma*, one of the greatest Sanskrit poets of his age, who was the Maharaja's own grand-nephew and who became heir-apparent to the throne in 1796 A. D., but whose promising life was cut off at the all-too-early age of 32. Very soon after in 1788 A. D. *Aśvati Tirunāl*, who is referred to as “भागिनयः स्वनामा” “in *Bālarāmabharata*, composed a *prāśasti* of the Maharaja under the title of *Vaṇīśa-stava*, which I published for the first time in volume II of the *Kerala Society Papers*. In his drama, *Rukmīṇīpariṇaya*, published in the *Kāvya-mālā Series*, *Aśvati Tirunāl* gives a further description of the Maharaja in the following passage:

“अस्ति निखिलखलहृदयानिचङ्कन्वमानशोकशलयस्य, शत्यस्येव धर्मजातवदः
चेतसः, प्रचेतस इव पार्थपरिभ्राजमानवाहिनसिहवस्य, सहस्रदीधितेरिवोन्मुखपद्मा-
करगुहीतपादपल्लवस्य, वैनेतेयस्येव भृशमहितापदानवतः, कार्तिकेयस्येवाप्रतिहत-
शक्तेः, आखण्डलस्येव प्रकटितशतकोटिदानविस्मयस्य, विशङ्कतभुजविटपविहरमाण-
विश्वम्भराशारिकस्य, हरिचरणपरिचरणधुरीणधिषणस्य, सकलपरिपन्थिमण्डलास्य-
विश्रान्तचापगुणकर्मणोऽपि सकलदिगन्तश्रूयमाणगुरुगुणध्वनेः, पार्थिवप्रधानस्यापि
गुणमयस्य, राज्ञः श्रीपद्मनाभदासवाञ्छिवालकुलशेखररामवर्मणः”

In another work of his, *Śṛṅgārasudhākara-bhāṇa* (unpublished), the Maharaja is again referred to as “चतुरर्णव-
पर्यन्तानन्तासन्ततसमागतराजराजिराजन्मकुटतटस्थचितहरिन्मणिविसृत्वरदीप्तिच्छदा-
वर्षदेदीप्यमानचरणकन्दलस्य तस्य श्रीकुलशेखररामवर्मनामधेयस्य”

Sadaśivadīkṣita, son of Cokkanātha Makkin and Minākṣi, composed his Bālarāma-varmayāśobhūṣaṇa (unpublished) on the model of Vidyānātha's Pratāparudrayaśobhūṣaṇa. There is also a Nāṭakaprakaraṇa in it as in Vidyānātha's work. The following verses are extracted from it;

“सतां मार्गे स्थित्वा सकलशुभमाधाय जगतां
 विपक्षक्षोणीभृत्तिमिरहरतेजस्विनि विधेः ।
 गतेऽस्तं मार्ताण्डे विधुरिव जनानन्दजनकः
 कलासिन्धू राजा हृदयमधिरूढो विजयते ॥
 पार्वत्याः सुकृतोदयेन जगतीक्षेमाथ सद्बुद्धये
 दुष्टानामिह शिक्षणाय स पुनः स्कन्दः सुरैः प्रार्थितः ।
 भूत्वा वञ्चिभराधिपः प्रथितया शक्या रिपून् शिक्षयन्
 सुव्रह्मण्यपदं व्यनक्ति सुवने श्रीरामवर्मा नृपः ॥
 विद्वद्भजानपि निरङ्कुशवर्त्तिनः स्वै-
 र्दध्वा गुणैः कनकशृङ्खलिकानुबन्धान् ।
 कृत्वावसि प्रतिपदं ननु वञ्चिबाल-
 श्रीरामवर्मकुलशेखरसार्वभौम ! ॥
 यदच्छासल्लापैः समधिगतपटुतन्त्रविभवे-
 क्षमत्कुर्वन् धीरान् सदसि रसभावप्रकटनैः ।
 कवीन् धिन्वन् गानक्रमविवरणाद् गायकगणान्
 परिष्कुर्वन् वञ्चिक्षितिपतिलकोऽयं विजयते ॥
 स एव देवो सुवनेऽब्जनाभः
 स एव देशस्तदुपाहितर्षिः ।
 सानन्दपुण्यैव पुरी स वञ्चि-
 क्षितीश एव क्षितिपालको हि ॥”

The verse beginning with “यदच्छासल्लापैः” reveals the proficiency of the Maharaja in both *Sāhitya* and *Saṅgīta*.

Kalyāṇasubrahmanya also composed a work on rhetoric by name Alankārabhūṣaṇa in praise of the Maharaja on the pattern of Appayya Dīkṣita's Kuvalayānanda. The following verse occurs in that work :

शराजन्मधुराधरां प्रविलसद्भोलां कनककुन्तलां
 काश्मीराङ्गविभूषणातिललितां काञ्चीगुणालङ्कृताम् ।
 क्षोणीं श्रीरघुरामवन्निरुपमां रत्नाकरोरुमेका-
 जालां तामनुरञ्जयत्वनुदिनं श्रीरामवर्मप्रभुः ॥

Venkaṭasubrahmaṇya, son of Venkaṭeśvaramakhin of the family of the celebrated Appayya Dīkṣita himself, wrote Vasulakṣmīkalyāṇa, a drama in five acts (unpublished). That drama also extols the achievements of the Maharaja and makes reference to the close friendship which subsisted between him and the English East India Company “हूणराजस्य चिरप्रवृत्तमपि सख्यं देवेन बहुलीभविष्यतीति मन्ये ।”)

Subrahmaṇya, son of Rāmaliṅga and Kokiḷāmba, was the author of the poem, Padmanābhaviṇaya in eight cantos (unpublished). The following verse is from that poem:

‘आचन्द्रतारकमयं भुवि वञ्चिवाल-
श्रीरामवर्मकुलशेखरसार्वभौमः ।
श्रीपद्मनाभकृपया सहभागिनेयः
श्रीमान् मृकण्डसुतवज्जयन्तु स्थिरायुः ॥”

Pantalam Subrahmaṇya Śāstri was the profoundest Sanskrit scholar of his age in Kerala. He was the first from the Malabar coast to proceed to Benares, study at first hand the Sabdenduśekhara of Nāgeśabhaṭṭa, and bring that work to the notice of local scholars. Although no works of his have been discovered so far, some of his stinky verses are extant. The following is one of them and it was sent to the Maharaja on his health being enquired after by the latter:

तुंसामर्थं उपोत्तमे प्रभवितुर्गोप्तुर्महत्यादरे
सौजन्याकरवैदुषीनिलयसङ्कापे च नार्थो मितः ।
तत्राद्याविह संसृती वितरतः प्रायेण नः सौहिती-
मन्यस्मात्तु चिरादपि प्रगथिनस्तां दुर्लभां मन्महे ॥

The gist of the verse is that he appreciated the conversational powers of the Maharaja even more than his gifts.

Kunchan Nampiyar, Pttuiyikkal Tampan and Ittirariśśa Menon wrote Kathakali plays and other Malayalam works. Nampiyar who created the Tullal type of literature in Malayalam was one of the greatest of Malayalam poets. Even a blind poet of the Mārār caste wrote a Tullal on the Maharaja's pilgrimage to Ramesvaram.

Itavattikkāṭṭu Nārāyaṇan Nampūtiri, the author of Rukmiṇīpariṇayacampū, was a well-known Sanskrit poet who lived during the reign of Rāma Varma. He has composed several beautiful verses in praise of the Maharaja, two of which are quoted below :

“कोऽपि श्रीपद्मनाभप्रचुरतरङ्गपापूरणीयूषलेक-
 स्फीतप्रोत्तुङ्गविद्याविटपिततिलसञ्जीतिसारप्रवालः ।
 धन्यो धर्मप्रसूनप्रभवनवयशस्सौरभापूरिताशो
 भाति श्रेयःफलौघैर्द्विजकुलशरणं रामराजामरदुः ॥
 कंसीकृत्य दिवं भुवं तुलितवानाधाय धाता तयो-
 रिन्द्रं त्वां च परीक्षितुं लविमनि द्यौस्तावदूर्ध्वं गता ।
 देवानप्सरसः सुरद्रुममपि प्रक्षिप्य पात्रानन्ता-
 वच इमातलतो बहून् सुकृतिनोऽप्युत्तीय विन्यस्यति ॥”

This poet was once rewarded with the shawl which the Maharaja himself was wearing on the following verse being composed and recited:

“शीतार्ता इव सङ्कुचन्ति दिवसा नह्यम्बरं शर्वरी
 शीघ्रं मुञ्चति सोऽपि हन्त ! द्रुतमुक्कोणं गतो भानुमान् ।
 त्वं चानङ्गदुताशतसहृदये शातोदरीणां गतो
 राजन् किं करवान् साम्प्रतमहो शीताभिभूता वयम् ॥”

Kerala is noted for the number and variety of its Sandeśakāvyas in Sanskrit. One such Kāvya was composed by a Nampūtiri Brahman of Tirumāndharkunnu in Malabar who fled to Travancore on the invasion of Tippu Sultan. It is aptly named Cātaka-sandēśa and ends with a prayer for some maintenance allowance, as the Nampūtiri had lost all his wealth in consequence of that invasion. There is no touch of Vipralambha-śṛṅgāra at all in that poem. The following verses give a glowing description of the Maharaja:

“नानारत्नाभरणकिरणैर्दुर्निर्दिष्टं क्षितिन्द्रं
 दीनत्राणे नियतहृदयं नीतिमार्गे चरन्तम् ।
 भास्वद्वत्नप्रकरखचिते भित्तिभागे स्फुरन्नि-
 र्विम्बौघैः स्वैरपि मतिमतां भ्रान्तिमुत्पादयन्तम् ॥
 सत्यासीनं गतमपि भुवं संस्थितं केरलेष्व-
 प्यभ्याशस्यैर्बहुभिरनिशं मागधैः स्तूयमानम् ।
 धीरोदात्तं तदपि ललितं चापि शान्तं नितान्तं
 बद्धामर्षेष्वरिसमुदयेषूदृतं चातिमात्रम् ॥
 शास्त्रालोकप्रवणमतिभिर्वाच्यमानेतिहास-
 व्याख्यालेख्यादिभिर्विरतं पण्डितैर्मण्डितान्तम् ।
 धारुण्यार्द्रं करयुगलसच्छृङ्खलाकङ्कणाङ्कै-
 रस्तातङ्कैरपि परिजनैः सेव्यमानं समन्तात् ॥

“ब्रह्मं देशान्तरवसतिभिः सागुणैर्माननीयै-
 रभ्यायातैर्नृपतिभिरशून्वीकृतोपान्तभागम् ।
 भुक्तिप्रीतैरपि च बहुभिर्भूसुरैस्तारतारं
 सखीबालैर्मुहुरपि बाहिर्गीयमानापदानम् ॥”

Two more relevant verses are quoted below :

“विद्वचेतःकुमुदविसरामोदमातन्वतीयं
 सद्योमीलद्विमतनृपतिव्रातहस्तारविन्दा ।
 तापोत्ताम्यत्प्रातिभटवधूषकवाकी निकामं
 कीर्तिज्योत्स्ना तव विजयते राजराकाशशाङ्क ! ॥
 राजेन्द्र त्वं जय जय दयावारिधे रामवर्मन् !
 राजन्यानां मकुटमणिभिर्लीढपादाब्जपीठ ! ।
 उर्वीमेनामुदधिवलयां पालयन्नायुगान्तं
 गुर्वी राजभियमनुभवन् जीव देवप्रसादात् ॥”

Among others who found shelter in Travancore from the Tiger of Mysore was Manorama Tampurāṭṭi of the Zamorin's family. She was the most learned woman of her age in Kerala. It may even be added that, great as the culture of women is in Kerala, no lady has risen to her level in Sanskrit scholarship either before or after. The tradition is that, even before she was twelve years of age, she could recite and explain the whole of Baṭṭojī Dikṣita's Praudhamanorama. Manorama Tampurāṭṭi, on her arrival in Travancore, was accommodated at Kunnattur and subsequently at Ennakkad, and treated as a royal guest. Much epistolatory literature passed between the Maharaja and her, and the following verses furnish a specimen thereof :

“हेमाम्भोजिनि ! राजहंसनिवहैरास्वाद्यमानासवे
 भृङ्गोऽहं वनमञ्जरीकृतपदस्वामेव किञ्चिद् ब्रुवे ।
 चेन्नो मे भवदीयपुष्पमकरन्दास्वादने सत्पृष्टं
 वान्यावाच्यविचारमार्गविमुखो लोकेषु कामी जनः ॥
 धीमन् सद्गुणवारिधे तव मनोवृत्तिर्महाकोविदै-
 र्बुद्धेया स्वत एव लोलहृदयैर्नारीजनैः किं पुनः ।
 त्वत्सन्देशमिदं किमर्थमिति नो निश्चिन्महे क्रीडितुं
 किं वा साम्प्रतमस्मदीयहृदयज्ञानाय हास्य वा ॥”

Fra Bartolemeo says that, at the head of the procession of the Maharaja, there was not only a band of musicians, but “two court-poets who celebrated in songs his great

achievements". It may, in this connection be noted that his uncle Mārtāṇḍa Varma, sent a court-poet of his, on an embassy to Dupleix, in 1747 A. D., as may be seen from the Private Diary of Ananda Ranga Pillai. In Bālamārtāṇḍavijaya, Mārtāṇḍa Varma, referring to Rāma varma, who gave away the presents to poets on the occasion of the Tiruppatidānam ceremony says :

“वत्सः कलाभिः सम्पूर्णः कदायं कलयेत् सुधीः ।

लीलावित्तीर्णसम्मानैः प्रहर्षचित्रशान् कवीन् ॥

इति चिरादुत्पन्नो मामको मनोरथोऽद्य सम्पूर्णः ।”

Throughout the reign of Rāmavarma, not only poets, but all persons who devoted their life to fine arts, received munificent gifts from him.

The Maharaja was also a poet of distinction. In Malayalam he is the author of six Kathakalīs, viz., Rājasūyam, Subhādrāharanām, Bakavadham, Gāndhārvavijayam, Pāncālīsvayamvaran, and Kalyāṇsaugandhikam, all based on episodes in the Mahābhārata. While a seventh Kathakalī Narakāsuravadham, based on a story in the Śrīmad-Bhāgavata, was in process of composition, Aśvati Tirunāl, his grand-nephew, meddled with it to its distinct advantage, and the Maharaja thereupon allowed him to complete it. Balarāmabharata is the only Sanskrit work of the Maharaja hitherto known.

Being a work on Nāṭyaśāstra, Balarāmabharata properly opens, with invocatory verses to Unnata-Nṛta-Vināyaka, Natarāja, Pārvati in a dancing posture, and Śrīpadmanābha who appeared as a dancing child before Divākara-sanyāsin. Reference is also made to the Maharaja's remote ancestors, Cheramāṇperumāḷ Nāyanār, one of the sixty three Saivite saints (verses 15 and 16), and Kulāśekhara-Azhvar, one of the 12 Vaishnavite Saints (verses 18 and 19), of South India. The former is the author of Ātiulā, Ponvaṇṇattantāci and Mummaṇikkovai in Tamil, and the latter, of Perumal Tirumozhi in Tamil and Mukundamālā in Sanskrit, all devotional poems of superior merit. Bālamārtāṇḍa Varma, mentioned in verse 23, has already been referred to by me, as also Rama Varma's grand-nephew Aśvati Tirunāl. Ravi Varma, the younger brother of Rama Varma, referred to in verse 24, was Makayiram Tirunāl, whose unrivalled feats in magic and jugglery excited the admiration of his contemporaries. He died in 1786 A. D. Who the Maharaja's spiritual preceptor was, is

not certain; but in the introductory verses to his Rājastūyam he invokes the blessing of a Raghunāthasūri in the following terms :—

ज्ञाने हि येन सदृशो नहि शास्त्रजन्ये
मान्या सुधाशनगुरोरिव यस्य कीर्तिः ।
गोत्रासुधाशनमणिं गुरुमस्मदीयं
वन्दे सदा गुणनिधिं रघुनाथसूरिम् ॥

The same Raghunāthasūri is referred to in respectful terms by Āsvati Tirunāl, who, in his Śṛṅgārasudhākara describes himself as “श्रीमद्रघुनाथसुतीर्थभिवादनजागरूकेण”. It is possible that he might have instructed the Maharaja in Yoga. In any case there can be no doubt that he was both योगमार्गप्रवीण and आत्मविद्याप्रवीण as expressly mentioned by himself in verses 28 and 30 respectively.

The only three Indian sovereigns with whom the author of Bālarāmabharata is, in my opinion, worthy of comparison are King Harsha of Kanouj, King Bhoja of Dhar, and King Krishnadevaraya of Vijayanagar. The name of Maharaja Kārtika Tirunāl is even to-day remembered with gratitude, affection and respect throughout the length and breadth of Kerala, as the saviour of Kerala from the Tiger of Mysore. Kizhavan (old) Raja, Dharmarāja, Rāmārāja, and Valia Ammāvan (the great uncle), are some of the several names by which he is known to posterity. Good cause, indeed, has Travancore, to be proud of this sovereign who strenuously lived the life of an ideal Hindu king and who well and truly laid the foundation of her future peace and prosperity.”

The author is thus portrayed by me in my Citrābhyudaya Kāvya :—

“अनन्तरोऽयं मार्ताण्डाद् भूपतिर्भूस्तुतापतिम् ।
श्रीराममल्लशेतासौ युक्तं भरतशासनात् ॥
भगवच्छङ्कराचार्यजन्मनिर्मलचेतसा ।
देशेनोत्तंसयामास राज्यं सर्वोत्तरेण सः ॥
टिप्पुरप्पतिगम्भीरो गर्वाद् वद्विक्षमामिमाम् ।
अभिसर्पन् पराजिग्ये रामेणानेन बद्धवत् ।
राजा केशवदासेन रामेणानेन मन्त्रिताम् ।
राजा केशवदासोऽयमात्मसाक्ष्यादवाप्यत ॥

आपादमधुरे वस्तुन्यपि चालोचनामृते ।

समसारमतेऽस्मै वाक् समग्रहृदयास्थित ॥

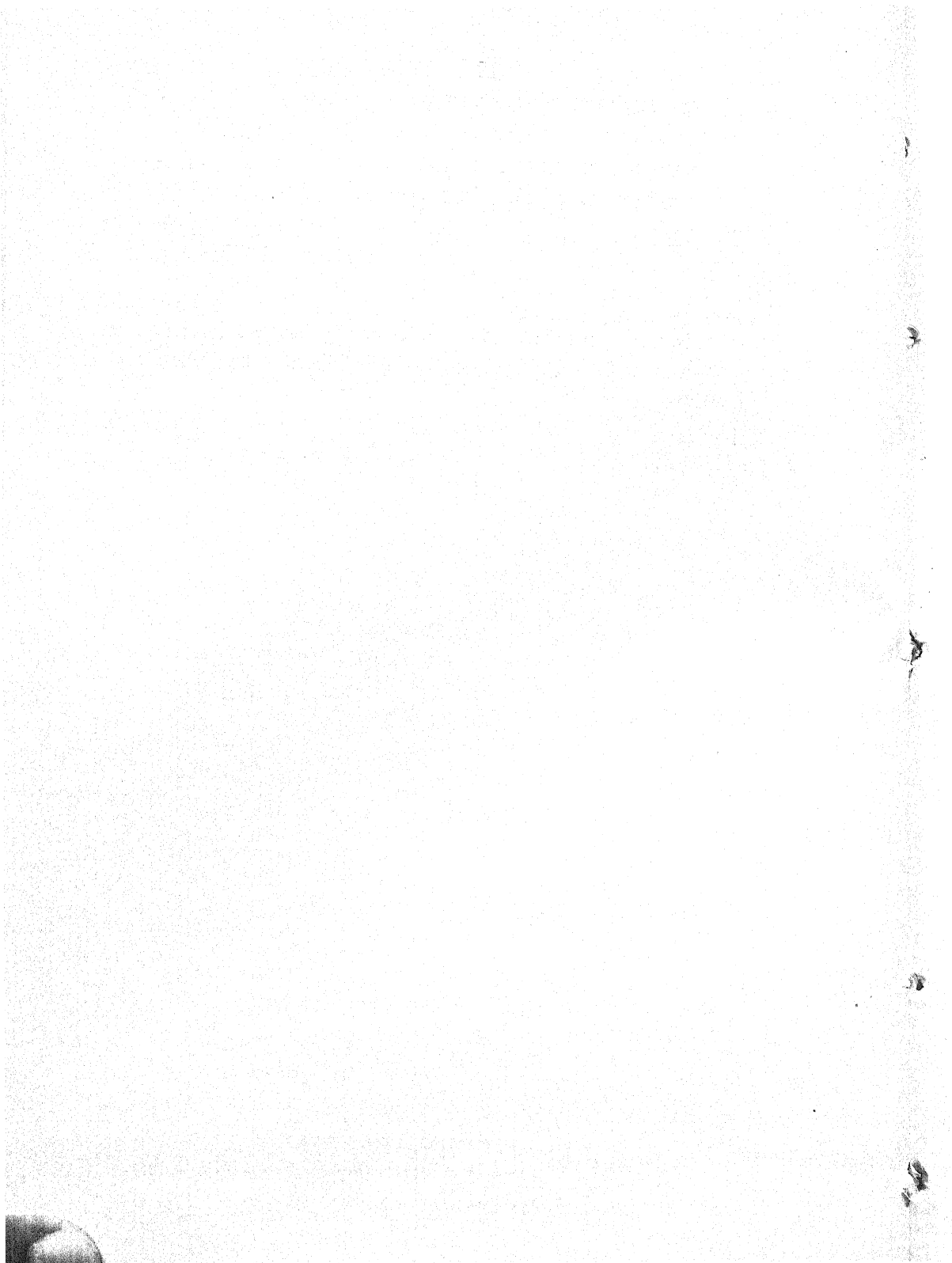
कवयः कालिदासाद्या भोजराजीव राजति ।

भारतीहृदयारामे रामेऽस्मिन् गेयतां गताः ॥”

The edition of the work is based on a single manuscript belonging to the Palace Library of His Highness the Maharaja. It is written in Malayalam characters and appears to be a century and a half old. Only one manuscript is available of this work and that manuscript was preserved in the Palace Library and it gives me immense pleasure to place this precious work before the learned public.

Trivandrum, }
1-11-1936. }

K. SĀMBASIVA ŚĀSTRĪ.

॥ श्रीः ॥

असाधारणमिदं किमप्यपूर्वमपदानमस्मद्राजवंशस्य, तदनु वञ्चि-
मण्डलस्याथ चास्याधिकरणस्य, यत् किल महोन्नतमहामहिमशालिना महा-
राजधुरन्धरेण श्रीबालरामवर्मकुलशेखरेण जाग्रत्यपि महति महति राज्य-
भरणपारतन्त्र्ये कस्यचन महाकवेर्महापण्डितस्यापि कृच्छ्रसाध्यं किमपि नाट्य-
शास्त्रनिबन्धनं कृतमधुना प्रकाशं प्राप्यते । प्रमाणशतपरिनिष्ठितं विज्ञानं
प्रायोगिकीं गतिमधिरुद्यानुभविकेन वर्त्मना प्रस्रुतं प्रकाशितं चेदं शास्त्रं कि-
मप्यद्वितीयमाभरणं सामान्यतो नाट्यकलाकृतुकिनां विशेषतश्च केरलीयानां
तेषाम् । अत्र —

‘भावरसार्थक्रियाकारित्वं भरतत्वम्’ इति निष्कृष्टं भरतलक्षणमुक्त्वा
तच्च अङ्गेषु शिरःप्रभृतिषूपङ्गेषु नयनादिषु प्रत्यङ्गेषु ग्रीवादिषु च सङ्गमय्य
रागतालादि च बाह्यमङ्गं भावाद्यभिव्यञ्जनौपयिकमभ्युपेत्य विशिष्याभ्यन्तराणा-
मङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गानां शाब्दिकानामार्थिकानां च यावत्सम्भवं भरतोपयोगीनि
लक्षणानि विनियोगाश्च विस्तरशः कथितानि । सुतरामेतेषु केरलेषु प्रसिद्धा-
स्तास्ता आज्ञिकसात्त्विकाद्या आभिनयिकयो गतयस्तादात्त्विकप्रयोगपदवीं प्रति-
पन्नाश्चोदाहारिषत । तच्चेदं तत्त्वं तत्रतत्र सन्दर्भेषु ग्रन्थकारमुद्रावाक्यैः
स्वचिन्तिताभिनयप्रस्तावात् प्रकटमवगम्यते । यथा —

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

परावृत्तशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं २५.)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु शिखरो विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं ५१.)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ।

एतेष्वेव हि कार्येषु वक्रगो विनियुज्यते ॥

(पृष्ठं १०७.)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
रसनाभिनयो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं १९१.)

“बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु चाकृष्टा विनियुज्यते ॥”

(पृष्ठं २६३.)

भरतागममनुरुन्धानस्याप्यात्मानुभवे पर्यवसायं फलयतोऽस्य काव्य-
न्यैव प्रतिष्ठा ग्रन्थकर्तुः । तथाहि —

“दक्षिणे वामसूची च वामे दक्षिणसूचिका ।
पदव्यत्यासभानेन पुरतः पृष्ठतः स्थिता ॥
सूची सैव विपर्यासा कीर्तिता भरतागमे ॥”

(पृष्ठं २६२.)

एवमत्याश्चर्यभूमिरियं कृतिः प्रत्यङ्गभावोदयान् आविष्कुर्वाणा न परि-
समाप्तिं प्राप्तेत्यन्तिमकतिपयपत्रानुपलब्धेरनुमीयते । बहुधा कृतप्रयत्नस्यापि
मिषतो मे परिपूर्णा दृष्टिपथमप्रविष्टेयं मन्ये वस्तुत एव चित्रमीमांसादिरिव
स्थादपरिसमापिता । अधुनाप्यप्रयत्नो न मासुपतिष्ठत इति समादधे । एव-
मनेकेषां पूर्वाचार्याणां प्रमाणानि परिगृह्णानस्यात्मप्रमाणमजहतश्च कृतिरियं
गजनिमीलिकयापि पश्यतामवश्यमस्य भरतं वद्वयं कथयति । ग्रन्थनिर्मिति-
सन्दर्भश्च —

“नृपकुलतिलकः श्रीतालमालाविभूषा-

परिकलितनिजश्रीकान्तिसम्पूर्णगात्रः ।

रसिकजनसहस्रैः शोभितायां सभायां

भरतमिह विघातुं प्रार्थितो वञ्चिराजः ॥”

(पृष्ठं ६.)

इति पद्यादभिनयानुगुणपरिकरपरिपोषितो महाराजस्य प्रयोक्तुरिह सङ्गत इति
शक्यमूहितुम् । इतश्चात्र कथितानां सर्वेषां लक्षणविनिर्भोगवानुभविके पञ्च
प्रहताविति सिद्धम् । अतो ग्रन्थकर्त्रा महाराजेन पूर्वाचार्यप्रमाणमनुसरता
स्वदेशीयाचारपरिपाटीमुपलक्ष्यता च समुचितमुपबृंहणं भरतशास्त्रस्य कृतमि-
त्यत्र परस्परतोलनं किमपि प्रबद्धकमुदाह्रियते —

कोहलमुनिमते — संयुतहस्तप्रकरणे

“हस्तोऽञ्जलिः कपोतश्च कर्कटो वर्धमानकः ।
 कटकात्मसमानश्च स्वस्तिको गजदन्तकः ।
 दोलावहितश्चोत्सङ्गो निषधः पुष्पपुटः करः ।
 मकरश्चेति संयुक्ता हस्तास्ते च त्रयोदश ।
 पताकस्तलयोः श्लेषादञ्जलिः क्षालनादिषु ।
 महेशगुरुपूजायामथ स्यादभिवादाने ।”

प्रकृते बालरामभरते —

“अञ्जलिश्च कपोताख्यः करः पुष्पपुटस्तथा ।
 सङ्कल्पताडनपताकोत्सङ्गा डोल एव च ॥
 उपचारोऽभयवरदः करो मकरस्तथा ।
 गजदन्तकरश्चैव कूर्परस्वस्तिकः करः ॥
 गरडो भारतीहस्तः कटकावर्तकर्कटौ ।
 वर्धमानकरश्चैव कलहः शुभशोभनः ॥

...

हस्ता नक्षत्रसङ्ख्याकाः करणाभिनयादिषु ॥

....

चतुरङ्गुलमानेन शीर्षोपरि समुद्धृतम् ।

परावरजगन्नाथसदाशिवसदानतौ ॥

शिरःस्थमञ्जलिपुटमिन्द्रादिसुरवन्दने ।

ललाटस्थाञ्जलिपुटं स्वगुरूणां च वन्दने ॥

मुखस्थमञ्जलिपुटं भूपालपितृवन्दने ।

हृदयस्थाञ्जलिपुटं भूसुराणां च वन्दने ॥

उदरस्थाञ्जलिपुटं स्वमातृणां च वन्दने ।”

(पृष्ठं ७५.)

इत्यादि ।

एतावता सामान्यतः प्रचुरप्रचारं भरततन्त्रं स्वतन्त्रोऽयं निबन्धा महा-
 राजः स्वकीयदेशाचारपरम्परापरिपाटीमनुरूपामपि घटयन् कोऽपि च भर-
 ताचार्य एव केरलेषु प्रथते । भरतकोहलादीन् पूर्वाचार्यास्तत्तत्प्रणीताः कृतीश्च

प्रमाणयन्नयं महानुभावो ग्रन्थकारस्तेषामिज्जितमन्तरङ्गरिज्जितं निसृष्टार्थं इव
समयोचितं पल्लवयन् मन्ये तेषामंशभूत एव कश्चिदवतारोऽपि नाम । कथम-
न्यथा मनागप्यन्यैरपरिस्पृष्टांस्तांस्तानपूर्वानभिनयान् भावोदयादयमाविर्भाव-
यतु । समनुगुणा च संज्ञास्य निबन्धनस्य बालरामभरतमितियत् किञ्च —
श्रीबालरामवर्मणा प्रणीतम् । उक्तं च ग्रन्थोपक्रम एव ।

“तत्सारसङ्ग्रहं कृत्वा बालराममहीपतिः ।
लोकानामुपकाराय कृतवान् भरतं मुदा ॥”
(पृष्ठं १२.)

इति ।

बालोपपदञ्च श्रीबालरामवर्मणस्तत्कर्तुरभिधायां परम्पराप्राप्तं स्वकुलदै-
वते श्रीपद्मनाभे प्रौढे वज्रिमहाराजे विनयादिव्यञ्जकं किमप्यपदानं नाम । इदं
च सम्यग्विचारितं श्रीबालमार्ताण्डविजयनाटकीयावतारिकायामिति नेहावर्त-
यितुमुत्सहे ।

जीवितसमयश्चास्य महाराजस्य १७२४—१७९८ इति चरित्रप्र-
८९९—९७३

सिद्धः । तत्रापि राज्यभरणविजयश्चत्वारिंशत् समाः (४०) इति स्थानमिद-
मुच्चैस्तोषस्य यदुत्तरार्धेन जितमुत्कृष्टेन । आरभ्य बाल्यादभ्यस्तविद्यः
समुपलब्धसाहितीरसास्वादः सममेव समरकौशलेनापि सम्यगनुगृहीतोऽयमिति
सुतरां चित्रीयते चेतः । घोरतरप्रतिद्वेषिपरिभवरसाक्रान्तेऽपि हृदये साहिती
सरसमेनं रसयन्त्यन्ववर्तिष्ठेति श्रूयमाणेयं कथा कस्य वा नालमद्भुताय
महते । कदापि खलु माप्राणदेशपतिं विजिगीषोरस्य मुखारविन्दाद् भेदोप-
देशपरायणेयं सन्देशवाणी कापि स्वच्छन्दं छन्दोमयी समुदियाय । या —

“माप्राणं त्यज मा प्राणं माप्राणसमवलम्बम् ।
मानविक्रमतेजोभिर्मानविक्रमभूपते ! ॥”

इति ।

वंशः ।

एतेषां च श्रीबालरामवर्ममहाराजानां सूर्यवंशादेव पारम्परिकादवतार
इति स्ववंशमहिमापि पूर्वपीठिकायां घटितेन —

“इत्थं हि रामवचनस्तुतदिव्यमूर्ति-

र्या भूमिमेव परिपालयति स्म पूर्वम् ।

तद्वंशकीर्तिममलां परिपातुकामः

श्रीराम एव स कलौ हि कृतावतारः ॥”

(पृष्ठ ४.)

इति पद्येनावगम्यते ।

अन्यमन्यं चामीषां महोन्नतमसीमानमपदानमहिमानमविकलं विशदयितुमपारयन्नवाग्विभवः सद्यो विरमामि । अत्र च रावुसाहिब महाकविश्री-परमेश्वरार्येण प्राचीनचरितगवेषणकुशलेन यन्निरूपितमाङ्गलभाषया, तदेव प्रतिरूपितमाङ्गलोपोद्धात इति तत्र प्रतिपत्तुणामवलोकनं प्रतीक्षे । इत्थं च मयामी आश्चर्यचरिता उपल्लोकिता मदीये चित्राभ्युदयकाव्ये —

“अनन्तरोऽयं मार्ताण्डाद् भूपतिर्भूमुतापतिम् ।

श्रीराममत्यशेतासौ युक्तं भरतशासनात् ॥

भगवच्छङ्कराचार्यजन्मनिर्मलतेजसा ।

देशेनोत्तंसयामास राज्यं सर्वोत्तरेण सः ॥

टिप्पुरप्पातिगम्भीरो गर्बाद् वञ्चिक्षमामिमाम् ।

अभिसर्पन् पराजिग्ये रामेणानेन बद्धवत् ॥

राजा केशवदासेन रामेणानेन मन्त्रिताम् ।

राजा केशवदासोऽयमात्मसाक्ष्यादवाप्यत ॥

आपादमधुरे वस्तुन्मपिचालोचनामृते ।

सममारमतेऽस्मै वाक् समग्रहृदयास्थिता ॥

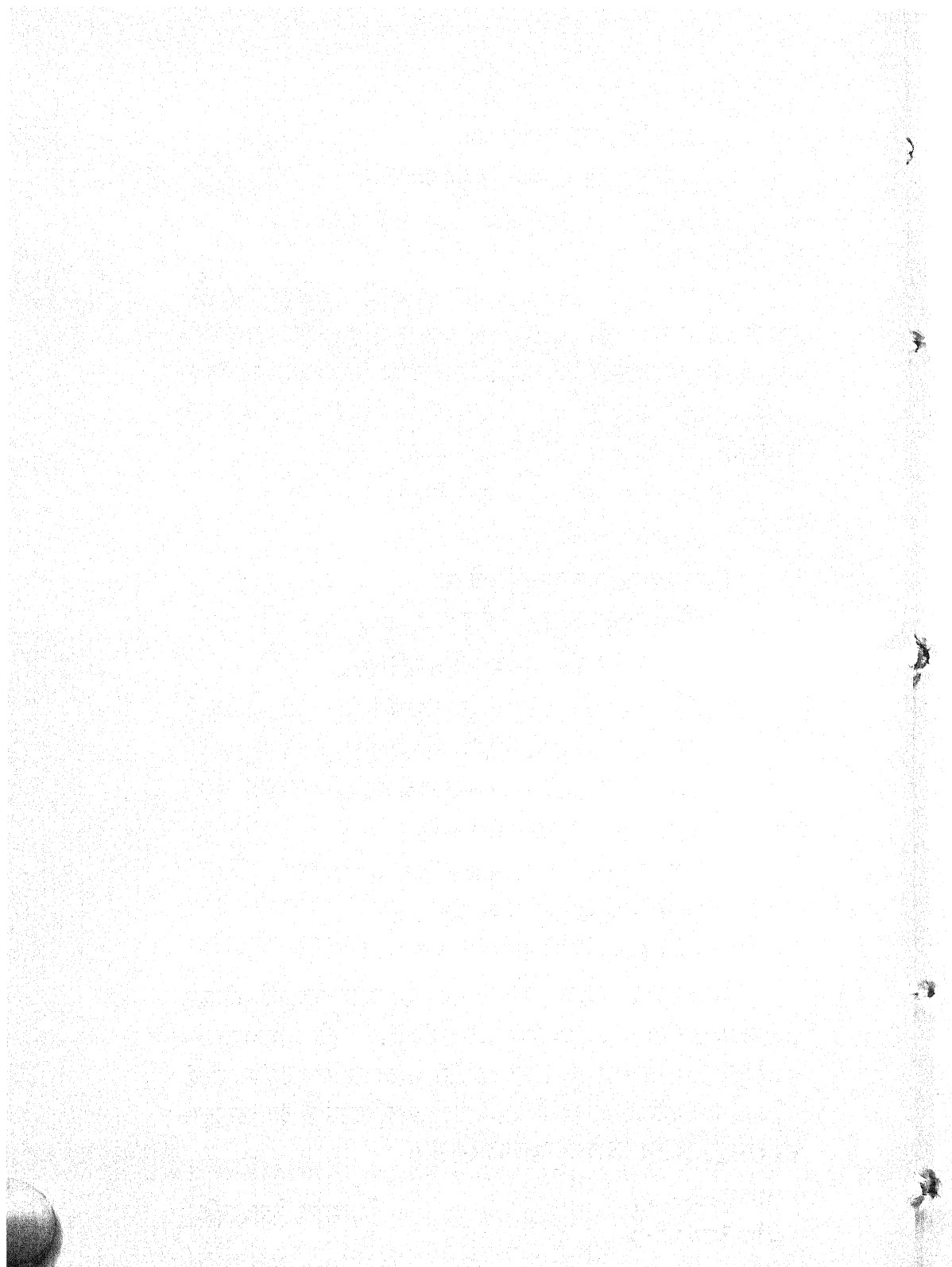
कवयः कालिदासाद्या भोजराजीव राजति ।

भारतीहृदयारामे रामेऽस्मिन् गेयतां गताः ॥”

एतत्प्रसिद्धीकृतेरुपयुक्त आदर्श एक एव महोन्नतमहामहिमश्रीमहाराजीयग्रन्थशालीबः प्रायोऽध्यर्धशतपरिवत्सरीपर्युषित इति जितमेतत्परिपालनेनापि तथा ग्रन्थशालया । सर्वथाद्वितीयं भरतशास्त्रमिदमद्वितीयादर्शदृष्टं प्रसिद्धीकृत्य तामिमां महाराजमन्दिरग्रन्थशालामस्मदधिकरणं च कृतज्ञतानुगुणं सकृदप्यनुस्मरन्नस्मि महाजनसमक्षमवतारयामि ॥

अनन्तशयनम्, }
१६-३-११२. }

के. साम्बशिवशास्त्री.

विषयानुक्रमणी ।

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
मङ्गलचरणम्	१	भरतोत्पत्तिः	११
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	२	श्रीबालराममहोपतेरुक्तिप्रशंसा	१२
बच्चिराज्यप्रशंसा	३	भरतशब्दस्यार्थः	३
श्रीबालरामनृपतिप्रशस्तिः	२-६	भरतलक्षणनिर्वाचनम्	१२-१४
भावरागतालेषु कतमत् प्रधान- मिति विचारः	७	भावरागतालेषु अङ्गाङ्गिभाव-	
तत्र आचार्याणां मतम्	३	विचारः	१५
गायकानां	३	भावनिरूपणम्	३
तालज्ञानां	३	श्रोत्रादीनां भरताङ्गत्वं प्रति विचारः	३
एतत्पक्षत्रयनिरूपणाय वाद्य-		अङ्गलक्षणम्	१६
स्वरूपकीर्तनम्	८	उपाङ्गलक्षणम्	३
तत्र गात्रभवादीनि पञ्च वाद्यानि	३	प्रत्यङ्गलक्षणम्	१७
खण्डाखण्डभेदेन नादस्य द्वैवि-		अनुबन्धचतुष्टये अधिकारिलक्षणम्	३
ध्यम्	३	विषयनिरूपणम्	३
सत्प्रपञ्चनम्	३	सम्बन्धप्रयोजनयोः प्रतिपादनम्	१८
विविधरागोत्पत्तिप्रकारः	९	ललाटादीनि चतुर्दशार्थिकं न्य-	
श्रुतिस्वरूपकीर्तनम्	३	ङ्गानि	१९
यक्तालादीनि श्रुतिगतानि चत्वारि		शाब्दिकाङ्गेषु शिरादीनि षट्	
वाद्यानि	३	साक्षादङ्गानि	३
भेरीमण्यादीनि रागतालद्वयगतानि		नेत्रादीनि षट् उपाङ्गानि	३
चत्वारि वाद्यानि	३	प्रवादादीनि षट् प्रत्यङ्गानि	३
चलवीणादीनि श्रुतितालगतानि		शाब्दिकाङ्गानां सामान्यतो विनि-	
दश वाद्यानि	१०	योगः	३
वेण्वादीनि रागतालगतानि सप्त		तत्र साक्षादङ्गानां विनियोगः	३
वाद्यानि	३	उपाङ्गानां	२०
शङ्खादीनि तालमात्रगतानि च-		प्रत्यङ्गानां	३
त्वारि वाद्यानि	३	अथैतेषां विशेषतो लक्षणाविनि-	
महलादीनि त्रिंशत् चर्मवाद्यानि		योगचिन्तायां समादय एक-	
भावस्य प्राधान्यस्थापनम्	३	दश स्थिरशिरोभेदाः	३
शक्त्यादिरूपैस्तालादिभिस्ताण्ड-		दीर्घकम्पितादयस्त्रयोदशास्थिरशिरो-	
वेशस्य सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यानि-		भेदाः	३
वर्तनवर्णनम्	१	पुरःखण्डितादयः षट् खण्डित-	
नाट्यप्रवर्तकानामाचार्याणां नाम-		शिरोभेदाः	२१
		तेषु समशिरसो लक्षणाविनियोगः	३

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
अधोमुखशिरसो लक्षणविनियोगः	२१	तस्य विनियोगः	४४
उद्वाहितशिरसो	२२	अर्धपताकस्य लक्षणम्	४५
उत्क्षिप्तशिरसो	२३	तस्य विनियोगः	४५
निकुञ्चितशिरसो	२४	कर्तरीमुखहस्तस्य लक्षणविनि- योगः	४५
स्कन्धानतशिरसो	२५	मयूरहस्तस्य	४६
पार्श्वभिमुखशिरसो	२६	अर्धचन्द्रहस्तस्य	४७
परावृत्तशिरसो	२७	अरालहस्तस्य	४८
आधूतशिरसो	२८	शुकतुण्डहस्तस्य	४९
तिर्यग्गतोन्नतशिरसो	२९	मुष्टिहस्तस्य	५०
दीर्घकम्पितशिरसो	३०	शिखरहस्तस्य	५१
शीघ्रकम्पितशिरसो	३१	सूचीहस्तस्य	५२
कम्पितशिरसो	३२	त्रिलिङ्गहस्तस्य	५३
ध्रुतशिरसो	३३	कपिस्थहस्तस्य	५४
विधूतशिरसो	३४	कटकामुखहस्तस्य लक्षणम्	५५
अवधूतशिरसो	३५	तस्य विनियोगः	५५
चालितशिरसो	३६	कुटिलहस्तस्य लक्षणविनियोगः	५६
क्लोलितशिरसो	३७	बालचन्द्रहस्तस्य	५७
आरात्रिकशिरसो	३८	सर्पशिरोहस्तस्य	५८
परिवाहितशिरसो	३९	मृगशिरोहस्तस्य	५९
कन्धरांसशिरसो	४०	मुकुलहस्तस्य	६०
उद्वेष्टितशिरसो	४१	बाणहस्तस्य	६१
अपवोष्टितशिरसो	४२	निरीक्षणहस्तस्य	६२
पुरःखण्डितशिरसो	४३	चतुरहस्तस्य लक्षणम्	६३
पश्चात्खण्डितशिरसो	४४	तस्य विनियोगः	६४
पार्श्वखण्डितशिरसो	४५	सिंहाननहस्तस्य लक्षणविनियोगः	६५
ऊर्ध्वखण्डितशिरसो	४६	हंसास्यहस्तस्य	६६
अधःखण्डितशिरसो	४७	सन्देशहस्तस्य	६७, ६८
विषमखण्डितशिरसो	४८	हंसपक्षहस्तस्य	६९
एषां परस्परमेलनेनोत्पन्नाः	४९	गाङ्गूलहस्तस्य लक्षणम्	७०
शिरोभेदाः	५०	तस्य विनियोगः	७१
अथ पताकादयश्चत्वारिंशदसंयुत-	५१	ताम्रचूडहस्तस्य लक्षणविनियोगः	७२
हस्ताः	५२	ऊर्णनाभहस्तस्य	७३
तेषु पताकहस्तस्य लक्षण-	५३	पद्मकोशहस्तस्य	७४
विनियोगः	५४	अरुणहस्तस्य	७५
त्रिपताकहस्तस्य लक्षणम्	५५		

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
प्राकम्बहस्तस्य लक्षणविनियोगः	६८	संयुक्तपल्लवहस्तस्य लक्षणम्	८८
भ्रमरहस्तस्य	६९	तस्य विनियोगः	८९
पुरोक्षतहस्तस्य	७०	अवहितहस्तस्य लक्षणविनियोगः	९१
चतुरस्रतहस्तस्य	७१	विस्तृतपल्लवहस्तस्य	९२
पूर्णचन्द्रहस्तस्य	७२	हस्तानां स्त्रीपुंनपुंसकभेदप्रदर्शनम्	९३
शिलीमुखहस्तस्य	७३	अथ स्थेमादयः सप्त वक्षोभेदाः	९४
उद्वेष्टितहस्तस्य	७४	तत्र स्थेमवक्षसो लक्षणविनियोगः	९५
अपवेष्टितहस्तस्य	७५	आभुग्नवक्षसो	९६
भद्रहस्तस्य	७६	निर्भुग्नवक्षसो	९७
अञ्जल्यादयः सप्तविंशतिः संयुत- हस्ताः	७७	प्रकम्पितवक्षसो	९८
तेषु अञ्जलिहस्तस्य लक्षणविनियोगः	७८	उद्वाहितवक्षसो लक्षणम्	९९
कपोतहस्तस्य	७९	तस्य विनियोगः	१००
पुष्पपुटहस्तस्य	८०	चलितवक्षसो लक्षणविनियोगः	१०१
सङ्कल्पहस्तस्य	८१	भ्रमणवक्षसो	१०२
ताडनपताकहस्तस्य	८२	अथ विवर्तितादयः षट् पार्श्वभेदाः	१०३
उत्सङ्गहस्तस्य	८३	तत्र विवर्तितपार्श्वस्य लक्षणम्	१०४
डोलहस्तस्य	८४	तस्य विनियोगः	१०५
बपचारहस्तस्य	८५	अपसृतपार्श्वस्य लक्षणविनियोगः	१०६
अभयवरदहस्तस्य	८६	प्रसारितपार्श्वस्य	१०७
मकरहस्तस्य	८७	आनतपार्श्वस्य	१०८
गजदन्तहस्तस्य	८८	समपार्श्वस्य	१०९
कूर्परस्वस्तिकहस्तस्य	८९	वक्रितपार्श्वस्य	११०
गरुडहस्तस्य	९०	अथ समादयो नव कटीभेदाः	१११
भारतीहस्तस्य	९१	तत्र समाया लक्षणविनियोगः	११२
कटकवर्तहस्तस्य	९२	छन्नाया	११३
कर्कटहस्तस्य	९३	विवृताया	११४
वर्धमानहस्तस्य	९४	उद्वाहिताया	११५
कलहहस्तस्य	९५	अपवाहिताया	११६
शुभशोभनहस्तस्य	९६	रेचिताया लक्षणम्	११७
पद्ममुकुलहस्तस्य	९७	तस्या विनियोगः	११८
मलयुद्धहस्तस्य	९८	चलिताया लक्षणविनियोगः	११९
पताकस्वस्तिकहस्तस्य	९९	कम्पिताया	१२०
कर्तरीस्वस्तिकहस्तस्य	१००	पुरःपश्चात्कम्पिताया	१२१
गजमुखहस्तस्य	१०१	पार्श्वकम्पिताया	१२२
		विवर्तिताया	१२३

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
अथ समादयः पञ्चदश स्थिर-		निवर्तितस्य लक्षणविनियोगः	१०५
पदभेदाः	९८	लुठितस्य	"
तेषु समपदस्य लक्षणविनियोगः	"	रेचितस्य	"
विषमपदस्य	"	पर्यायरेचितस्य विनियोगः	"
वक्रपदस्य	"	समरेचितस्य	"
तिरश्चानपदस्य	९९	दीर्घरेचितस्य	१०६
विस्तृतपदस्य	"	एकपदरेचितस्य	"
विवर्तितपदस्य	"	भ्रमणस्य लक्षणविनियोगः	"
वलितपदस्य	"	मर्दितस्य	"
कुञ्चितपदस्य लक्षणम्	"	अग्रगपदस्य	"
तस्य विनियोगः	१००	पार्श्वगस्य	१०७
अञ्चितपदस्य लक्षणविनियोगः	"	पार्श्वगस्य	"
सूचीपदस्य	"	वक्रगस्य	"
पार्श्वगपदस्य	"	एषां स्थिरास्थिरपदानां सम्मे-	
पार्श्वगपदस्य	१०१	लनेनोत्पन्नाः पदभेदाः	१०८-११३
पुरःपृष्ठपदस्य	"	इन्द्रियाणां तद्विषयाणां च	
व्यत्यस्तपदस्य	"	रसाभिव्यञ्जकत्वप्रतिपा-	
उत्क्षिप्तपदस्य	१०२	दनम्	११३-११६
उद्धृतादयः षोडशास्थिरपद-		अथ नेत्रादीनि षडुपाङ्गानि	११७
भेदाः	"	मतभेदेनोक्तानि श्वासादीनि	
तत्र उद्धृतस्य लक्षणविनि-	"	षडुपाङ्गानि	"
योगः	"	श्वासादीन्येव केषाञ्चिन्मते	"
ताडितस्य लक्षणम्	"	आर्थिकाङ्गानीति कथनम्	"
द्विपदताडितस्य विनियोगः	"	मतद्वयेऽप्यार्थिकान्यङ्गानि	"
एकपदताडितस्य	१०३	त्रयाणामेषामार्थिकाङ्गानां भुक्-	
पर्यायताडितस्य	"	त्यादिभिरन्यथासिद्धत्वक-	
घट्टितस्य लक्षणविनियोगः	"	थनम्	"
विघट्टितस्य	"	द्वादशसूपाङ्गेषु भावदृष्टेर्लक्षण-	
चलितस्य	"	विनियोगः	"
कम्पितस्य लक्षणम्	१०४	रत्याद्यो नव स्थायिभावाः	११८
एकपदकम्पितस्य विनियोगः	"	तत्र रतेर्लक्षणविनियोगः	"
पर्यायकम्पितस्य	"	हासस्य	"
उद्धर्तितस्य लक्षणम्	"	शोकस्य	"
पर्यायोद्धर्तितस्य विनियोगः	"	क्रोधस्य	११९
पादोद्धर्तितस्य	"	उत्साहस्य	"

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
भयानकस्य लक्षणविनियोगः	११९	विभावानुभावभयानकदृष्टे-	
जुगुप्साया लक्षणम्	॥	लक्षणम्	१२४
तस्या विनियोगः	१२०	वास्तवभयानकदृष्टेर्विनियोगः	१२०
विस्मयस्य लक्षणम्	॥	कृत्रिमभयानकदृष्टेः ॥	॥
कृत्रिमविस्मयस्य विनियोगः	॥	बीभत्सदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	॥
शान्तेर्लक्षणविनियोगः	॥	मतान्तरेण बीभत्सदृष्टेः ॥	॥
रसभावयोर्भेदप्रदर्शनम्	॥	अनुभावविभावबीभत्सदृष्टे-	
रसानामपि परस्परं जन्यजन-		लक्षणम्	॥
कभावप्रतिपादनम्	१२१	वास्तवबीभत्सदृष्टेर्विनियोगः	१२८
कान्तादयोऽष्टौ रसदृष्टयः	॥	कृत्रिमबीभत्सदृष्टेः ॥	॥
तत्र कान्तदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	॥	अद्भुतदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	॥
मतान्तरेणोक्तायाः कान्तदृष्टेः ॥	॥	मतान्तरेणाद्भुतदृष्टेः ॥	॥
विप्रलम्भशृङ्गारदृष्टेः	॥ १२२	विभावानुभावद्भुतदृष्टेर्लक्षण-	
हास्यदृष्टेः	॥ ॥	विनियोगः	१२९
मतान्तरेणोक्ताया हास्यदृष्टेर्लक्षणम्	॥	शान्तिदृष्टेः ॥	॥
तस्या विनियोगः	॥	मतान्तरेण शान्तिदृष्टेः ॥	॥
विहसितापहसितयोर्लक्षणवि-		अनुभावविभावशान्तिदृष्टेः ॥	१३०
नियोगः	१३३	ललितादयो विंशतिर्भावाभास-	
करुणादृष्टेः ॥	॥	दृष्टयः	॥
मतान्तरेण तस्या लक्षणम्	॥	तासु ललिताया लक्षणविनि-	
तस्या विनियोगः	१२४	योगः	॥
विभावानुभावकरुणादृष्टेर्लक्षणम्	॥	मलिताया ॥	१३१
विभावदृष्टेर्विनियोगः	॥	श्रान्ताया ॥	॥
अनुभावदृष्टेर्विनियोगः	॥	विभ्रान्ताया ॥	॥
रौद्रदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	॥	वक्राया ॥	॥
मतान्तरेण रौद्रदृष्टेर्लक्षणम्	॥	विप्लुताया लक्षणम्	॥
तस्या विनियोगः	१२५	तस्या विनियोगः	१३२
विभावानुभावरौद्रदृष्टेर्लक्षण-		शङ्किताया लक्षणविनियोगः	॥
विनियोगः	॥	शून्याया ॥	॥
वीरदृष्टेः ॥	॥	विषण्णाया ॥	॥
मतान्तरेण वीरदृष्टेः ॥	॥	लज्जिताया लक्षणम्	॥
विभावानुभाववीरदृष्टेर्लक्षणम्	॥	तस्या विनियोगः	१३३
तस्या विनियोगः	॥	आकेकराया लक्षणविनियोगः	॥
भयानकदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	१२६	आकेकरातः किञ्चिद् भिन्नाया	
मतान्तरेण भयानकदृष्टेः ॥	॥	व्याकोशदृष्टेः लक्षणविनियोगः	॥

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
मदिराया लक्षणविनियोगः	१३३	पातस्य लक्षणविनियोगः	१४०
तीव्रमददृष्टेः विनियोगः	"	तत्र शीघ्रपातस्य विनियोगः	"
मध्यममददृष्टेः "	"	मन्थरपातस्य "	"
अधममददृष्टेः "	"	चलनस्य लक्षणविनियोगः	"
सङ्कोचदृष्टेः लक्षणविनियोगः	१३४	तत्र स्वस्थानचलनस्य विनि-	
वितर्किताया "	"	योगः	"
ग्लानाया "	"	सर्वतश्चलनस्य "	"
निन्दिताया "	"	प्रवेशनस्य लक्षणविनियोगः	"
जिह्वाया लक्षणम्	"	विवर्तनस्य "	१४१
तस्या विनियोगः	१३५	समस्य "	"
मतान्तरेण जिह्वाया लक्षण-		उद्वृत्तस्य "	"
विनियोगः	"	निष्क्रामस्य "	"
तप्ताया "	"	वीक्षणकर्मणि प्रसृतादयो नवा-	
भ्रष्टाया "	"	क्षिपुटाः	"
धिवृताया "	"	तत्र प्रसृतस्य लक्षणम्	"
रसेषु अक्षिमूलाः पञ्चपक्षिणः	१३६	तस्य विनियोगः	१४२
स्थूलादयस्त्रिविधा दृश्यः	"	कुञ्चितस्य लक्षणविनियोगः	"
तत्र स्थूलाया लक्षणविनियोगः	"	उन्मेषितस्य "	"
समाया "	१३७	निमेषितस्य "	"
सूक्ष्माया "	"	उद्वर्तितस्य "	"
भ्रष्टविधा बहिर्विषयदृश्यः	"	निवर्तननिवर्तितस्य विनियोगः	१४३
तत्रालोकनदृष्टेर्लक्षणविनि-		निवर्तितोद्वर्तितस्य "	"
योगः	"	स्फुरितस्य लक्षणविनियोगः	"
भवलोकनदृष्टेः लक्षणम्	"	विहितस्य "	"
तस्या विनियोगः	१३८	विताडितस्य "	"
प्रलोकनदृष्टेः लक्षणविनियोगः	"	समस्य "	"
विलोकनदृष्टेः "	"	मतान्तरेणोक्ताः कुटिलादयो नव	
उल्लोकनदृष्टेः "	"	भावदृश्यः	१४४
अनुवृत्तदृष्टेर्लक्षणम्	"	तासु कुटिलदृष्टेर्लक्षणविनि-	
तस्या विनियोगः	१३९	योगः	"
समदृष्टेः लक्षणविनियोगः	"	मृदुलदृष्टेः "	"
साचिदृष्टेः "	"	भ्रान्तदृष्टेः "	"
भ्रमणादयो नव ताराक्रियाः	"	चञ्चलदृष्टेः लक्षणम्	"
तत्र भ्रमणस्य लक्षणविनियोगः	"	तस्या विनियोगः	१४५
वलनस्य "	१४०	आयतदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	"

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
घोरदृष्टेः लक्षणविनियोगः	१४५	खण्डनस्य लक्षणविनियोगः	१५२
मन्ददृष्टेः	"	दलनस्य	"
ललितदृष्टेः	"	व्यावर्तनस्य	"
काकुदृष्टेः	१४६	पतनस्य	१५३
रसानुभवसूचका निमीलनादयो नव		भ्रंशनस्य	"
दृष्टयः	"	अनुरञ्जनस्य	"
तत्र निमीलनदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	"	मूर्छनस्य	"
आमीलनदृष्टेः	"	अथ सहजादयः सप्त भ्रुकुटीभेदाः	१५४
प्रमीलनस्य लक्षणम्	१४७	तेषु सहजाया लक्षणविनियोगः	"
तस्या विनियोगः	१४७	पतिताया	"
उन्मीलितदृष्टेर्लक्षणविनियोगः	"	उत्क्षिप्ताया	"
मीलनदृष्टेः	"	रेचिताया	"
निमेषदृष्टेः	"	अवकुञ्चिताया	१५५
उन्मेषदृष्टेः	१४८	श्रुतिताया	"
मुकुलितदृष्टेः	"	चतुराया	"
अर्धमुकुलितदृष्टेः	"	मतान्तरेणोक्ता वलितादयो नव	
नवविधाः शोषणादिक्रियायाः		भ्रुकुटीभेदाः	"
फलदृष्टयः	"	तत्र वलिताया लक्षणम्	"
वीर्यादिभिस्तदुपयोजननियमः	"	तस्या विनियोगः	१५६
वीर्यशोषणयोर्लक्षणविनियोगः	१४९	चलिताया लक्षणविनियोगः	"
कोपदाहयोः	"	स्तब्धाया	"
उपलालनवश्ययोः	"	आयताया	"
करुणाप्लावनयोः लक्षणम्	"	अवकुण्ठिताया लक्षणम्	"
तयोर्विनियोगः	१५०	तस्या विनियोगः	१५७
अद्भुतस्तम्भनयोर्लक्षणविनियोगः	"	विवर्तिताया लक्षणविनियोगः	"
धैर्याकर्षणयोः	"	नताया	"
अनुरागमोहनयोः	"	वक्राया	"
मदभ्रमयोर्लक्षणम्	"	ललिताया	१५८
तयोर्विनियोगः	१५१	अथ आवर्तादयः षोडश नासिका-	
बीभत्सविद्रावणयोः	"	भेदाः	"
नवविधास्तारकसम्भवाः श्रुतादयः	"	तत्र आवर्ताया लक्षणविनियोगः	"
क्रियाः	"	समावर्ताया विनियोगः	१५९
तत्र श्रुतस्य लक्षणविनियोगः	"	उन्नतावर्ताया लक्षणविनियोगः	"
हरणस्य लक्षणम्	"	अन्तरावर्ताया	"
मदभ्र विनियोगः	१५२	निःश्वासनासाया	"

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
इच्छावासनासाया लक्षणविनियोगः	१६०	स्तम्भितस्य लक्षणम्	१६६
स्वाभाविक्या	"	तस्य विनियोगः	१६७
मन्दाया	"	इच्छावासस्य लक्षणविनियोगः	"
विकृष्टाया	"	निःश्वासस्य	"
विकृताया लक्षणम्	"	एषां रसे विनियोगप्रकारः	"
तस्या विनियोगः	१६१	अथ आवर्तादयो द्वादश कपोल-	
मताया लक्षणविनियोगः	"	भेदाः	१६८
अवघूर्णिताया	"	तत्र आवर्तस्य लक्षणविनियोगः	"
संश्लिष्टपुटनासिकाया	"	चलितावर्तस्य	"
विश्लिष्टपुटनासिकाया	"	स्फुरितस्य	"
विकसिताया	१६२	कम्पितस्य	१६९
चकाया	"	कुञ्चितस्य	"
एषां नासिकाभेदानां रसे विनि-	"	आकुञ्चितस्य	"
योगप्रकारः	"	पूर्णस्य	"
अथ स्वस्थादयो नव नासानिल-	"	क्षामस्य	१७०
भेदाः	"	उन्नतस्य	"
मतान्तरेणोक्ताः समादयो दश ना-	"	सङ्कोचस्य	"
सानिलभेदाः	"	चलस्य	"
तेषु स्वस्थस्य लक्षणविनियोगः	१६३	वत्कुलस्य	१७१
चलस्य	"	एषां रसे विनियोगप्रकारः	"
निरस्तस्य	"	अथ मीलितादयः पञ्चदश चिबुक-	
प्रबद्धस्य	"	भेदाः	"
वृद्धलितस्य	१६४	तत्र मीलितस्य लक्षणम्	"
विमुक्तस्य	"	तस्य विनियोगः	१७२
विस्मृतश्वासस्य	"	संहतस्य लक्षणविनियोगः	"
स्थलितस्य	"	श्लिष्टस्य	"
प्रसृतस्य	१६५	चलस्य	"
समस्य	"	कम्पितस्य लक्षणम्	"
विलीनस्य	"	तस्य विनियोगः	"
आन्तस्य	"	वक्रस्य लक्षणविनियोगः	१७३
आन्दोलितस्य लक्षणम्	"	तिर्यगतस्य	"
तस्य विनियोगः	१६६	लोलस्य	"
कम्पितस्य लक्षणविनियोगः	"	वलितस्य लक्षणम्	"
शुक्लतस्य	"	तस्य विनियोगः	१७४

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
व्यादीर्घस्य लक्षणविनियोगः	१७४	हीहीकृतस्य विनियोगः	१८०
दूरनिष्क्रामस्य	"	धिक्कृतस्य	१८१
एकाङ्गुलाग्रस्थितस्य लक्षणम्	"	एङ्कारस्य	"
तस्य विनियोगः	१७५	ओंकारस्य	"
संलग्नस्य लक्षणविनियोगः	"	हुङ्कारस्य	"
स्फुरितस्य	"	अथ असंयुक्तादीनि द्वादश दन्त-	
एषां रसे विनियोगप्रकारः	"	कर्माणि	"
अथ विवर्तितादयो द्वादश	"	असंयुक्तस्य लक्षणविनियोगः	"
अधरभेदाः	१७६	सुसंयुक्तस्य लक्षणम्	"
तेषु विवर्तितस्य लक्षणविनियोगः	"	तस्य विनियोगः	१८२
सुकुलितस्य	"	स्वभावस्य लक्षणविनियोगः	"
विकासस्य	"	संघर्षणस्य	"
आयतस्य लक्षणम्	"	ग्रहणस्य	"
तस्य विनियोगः	१७७	खण्डनस्य	१८३
रोचितस्य लक्षणविनियोगः	"	भिन्नस्य	"
सन्दृष्टस्य	"	कुट्टनस्य	"
विलुप्तस्य	"	चुक्रितस्य	"
कम्पितस्य	१७८	चलस्य	१८४
विनिगूहितस्य	"	दृष्टस्य	"
उद्बृत्तस्य	"	निष्क्रमणस्य	"
समुद्भूतस्य	"	एषां रसे विनियोगप्रकारः	"
पूत्कारस्य	१७९	अथ अधोनतादयश्चतुर्विंशती	
एषां रसे विनियोगप्रकारः	"	रसनाभेदाः	१८५
अथ उष्णादयश्चत्वारो मुखानिल-	"	तेषु अधोनताया लक्षणविनियोगः	"
भेदाः	"	ऊर्ध्वनताया	"
तत्र उष्णस्य लक्षणविनियोगः	"	उन्नताग्राया लक्षणम्	"
शीतस्य	"	तस्या विनियोगः	१८६
मन्दोष्णस्य	१८०	निम्नगाया लक्षणविनियोगः	"
अनुष्णाशीतस्य	"	मध्योच्चलाया	"
अथ नवविधाः शूकृतादयो मुख-	"	ऊर्ध्वदन्ताग्राया	"
निलध्वनयः	"	अन्तर्निम्नप्रसारिताया	"
तत्र शूकृतस्य विनियोगः	"	वक्रोच्चाया	१८७
सीकृतस्य	"	एकभागाध्याया	"
धूकृतस्य	"	दन्तमध्यस्थिताया	"
पूकृतस्य	"	चलाया	"

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
सूकानुगाया लक्षणम्	१८७	तस्य विनियोगः	१९५
तस्या विनियोगः	१८८	क्षेतस्य लक्षणविनियोगः	१९
अप्रकाशाया लक्षणविनियोगः	१९	रक्तस्य	१९
लेहन्या	१९	पिशाङ्गस्य	१९
ऋजोः	१९	धूमलस्य	१९
व्यक्तास्यस्थाया	१९	धूसरस्य	१९६
सक्तस्थाया	१८९	कर्बुरस्य	१९
वक्राया	१९	इयामस्य	१९
दीर्घाया	१९	स्वभावस्य	१९
लोहलाया	१९	भावस्वरूपनिरूपणं तन्नेदश्च	१९
ईषद्वहिश्चलाग्राया	१९०	त्रयविंशत् सञ्चारिभावाः	१९७
ओष्ठस्थाया	१९	अथ ग्रीवादीनि षट् प्रत्यङ्गानि	१९८
अधराग्रगाया	१९	भुजमूलादीनि षट् अङ्गाङ्गानि	१९९
अन्तर्मुखलचलाया	१९	जान्वादीनि षट् पदयोरङ्गाङ्गानि	१९
आसां रसेषु विनियोगप्रकारः	१९	प्रत्यङ्गेषु समादयो दश ग्रीवाभेदाः	१९
अथ समादयः सप्त मुखभेदाः	१९१	तत्र समाया लक्षणविनियोगः	१९
तेषु समस्य लक्षणविनियोगः	१९	प्रवृत्ताया	१९
भग्नस्य	१९	निवृत्ताया	२००
विभुतस्य लक्षणम्	१९	वैलिताया	१९
तस्य विनियोगः	१९२	गलिताया	१९
व्याभुग्नस्य लक्षणविनियोगः	१९	रोचिताया	१९
विभुतस्य	१९	अवकुञ्चिताया	२०१
विनिवृत्तस्य	१९	त्र्यश्राया	१९
उद्गाहितस्य	१९	अवनन्त्राया	१९
अथ प्रसन्नादयश्चत्वारो मुखरागाः	१९३	उन्नताया	१९
विशेषाः	१९३	समोन्नताया विनियोगः	२०२
तेषु प्रसन्नस्य लक्षणविनियोगः	१९	अथ अपवृत्तादयो नव भुजमूल-	
निर्मलस्य लक्षणम्	१९	भेदाः	१९
तस्य विनियोगः	१९४	तेषु अपवृत्तस्य लक्षणविनियोगः	१९
इयामस्य लक्षणविनियोगः	१९	अवनतस्य	१९
इयामभेदस्य धूमलस्य	१९	एकोच्चस्य लक्षणम्	१९
रक्तस्य	१९	तस्य विनियोगः	२०३
मतान्तरोक्ताः पीतादयो नव		कण्ठलग्नस्य लक्षणविनियोगः	१९
मुखरणभेदाः	१९	उद्गच्छितस्य लक्षणविनियोगः	१९
तेषु पीतस्य लक्षणम्	१९	निवर्त्तितस्य	१९

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
उद्धेष्टितस्य लक्षणविनियोगः	२०४	पुरोत्युन्नतस्य लक्षणविनियोगः	२१४
अपवेष्टितस्य	"	पुरोयुक्तस्य	"
लोलितस्य	"	पुरोवियुक्तस्य	"
अथ बाहूपोद्घाततया कूर्परभेदानां		पुरोविमुखोन्नतस्य	२१५
निरूपणस्यावश्यकता	"	एषां भ्रमणादिक्रियायोगेन	
पार्श्वयुक्तादयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः		निष्पन्नानां भेदानां नि-	
कूर्परभेदाः	२०५	गमनम्	२१५-२२०
तद्विभागक्रमः	"	अथ मणिवन्धभेदाः	२२०
तत्र पार्श्वयुक्तस्य कूर्परस्य लक्षण-		स्थिरमणिवन्धभेदेषु समोत्तानस्य	
[विनियोगः	२०६	लक्षणम्	"
पार्श्ववियुक्तस्य	"	तस्य विनियोगः	२२१
पार्श्वविस्तृतस्य	"	आनतोत्तानस्य लक्षणविनियोगः	"
भुजमूलसमस्य	२०७	ऊर्ध्वोत्तानस्य	"
पृष्ठाक्षिप्तस्य	"	वक्रोत्तानस्य	"
पृष्ठसङ्कोचस्य	"	विषमस्य	"
पृष्ठातिसङ्कोचस्य	२०८	समाधस्तलस्य	२२२
पार्श्वोदरधुतस्य	"	आनताधस्तलस्य	"
पार्श्वविधुतस्य	२०९	ऊर्ध्वाधस्तलस्य	"
पार्श्वविततस्य	"	वक्राधस्तलस्य	"
पार्श्वधोमुखस्य	"	विषमाधस्तलस्य	२२३
पार्श्वोभिमुखस्य	२१०	अथ अस्थिरमणिवन्धभेदाः	"
पार्श्वोन्नतस्य	"	तेषु उत्तानभ्रमणस्य	"
पार्श्वत्युन्नतस्य लक्षणम्	"	उत्तानलोलस्य	"
तस्य विनियोगः	२११	उत्तानकम्पनस्य लक्षणम्	"
भुजमूलोन्नतस्य लक्षणविनियोगः	"	तस्य विनियोगः	२२४
भुजमूलाधिकोन्नतस्य	"	उत्तानचलनस्य लक्षणविनियोगः	"
पार्श्वोभिमुखोर्ध्वस्य लक्षणम्	"	उत्तानरेचनस्य	"
तस्य विनियोगः	२१२	अधस्तलभ्रमणस्य	"
अभिमुखस्य लक्षणविनियोगः	"	अधस्तललोलस्य	"
अभिमुखोच्चतरस्य	"	अधस्तलकम्पनस्य	२२५
पार्श्ववक्रोच्चस्य लक्षणम्	"	अधस्तलचलनस्य	"
तस्य विनियोगः	२१३	अधस्तलरेचनस्य	"
पुरोमुखस्य लक्षणविनियोगः	"	पार्श्वभ्रमणस्य	"
पुरोद्वाहितस्य	"	पार्श्वलोलस्य	२२६

विषयः	पृष्ठम्.
पार्श्वरेचितस्य लक्षणाविनियोगः	२२६
स्थिराणामस्थिराणां च संयो-	
गादुस्पन्नानां मणिवन्ध-	
भेदानां निगमनम्	२२७-२२९
बाहूपयोऽयश्चेत्रदेशकालगति-	
क्रियास्थानानां स्वरूपप्रद-	
शनम्	२२९
ऊर्ध्वादयः पञ्च बाहुभेदाः	"
तत्रोर्ध्वस्य लक्षणविनियोगः	२३०
अधोमुखस्य	"
पार्श्वस्य	"
पुरःप्रसारितस्य	"
पश्चात्प्रसारितस्य	२३१
बाह्वभिनये आश्रयणीया देशभेदाः	"
तत्तद्देशेषु प्रसारितानां बाहूनां	
तत्तद्दिङ्निबन्धननामभेदा-	
दयः	२३२-२३६
बाहूनां प्रचारदेशः	२३६
तिर्यग्देशावान्तरदेशचरबाहूनां	
लक्षणाविनियोगः	२३६-२३८
कठिनादयः पञ्च बाहुसम्भवाः	
प्रयत्नभेदाः	२३८
तत्र कठिनस्य लक्षणविनियोगः	२३९
शिथिलस्य	"
प्रलम्बस्य	"
सरलस्य	"
प्रयत्नस्य लक्षणम्	"
तस्य विनियोगः	२४०
कूर्परमणिवन्धसम्भवाः ऋज्वा-	
दयः पञ्च क्रियाः	"
तत्र ऋजोर्लक्षणविनियोगः	"
समस्य	"
ललितस्य	"
लघोर्लक्षणम्	"

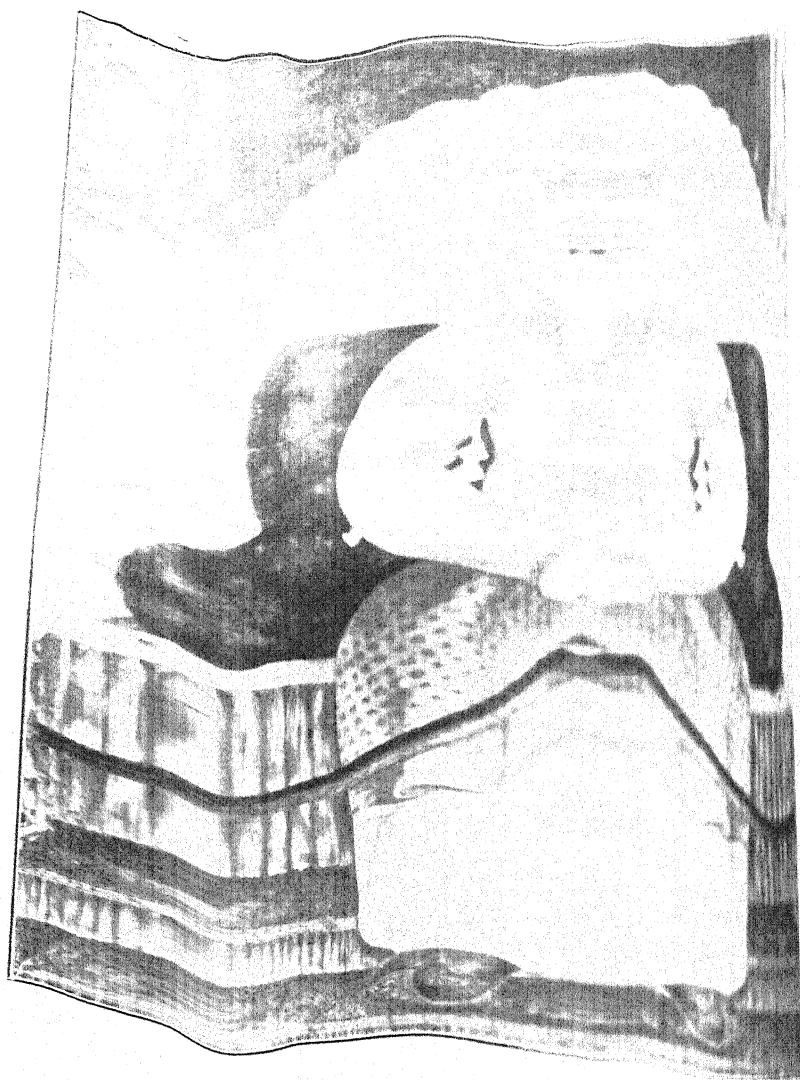
विषयः	पृष्ठम्.
कान्तादयः पञ्च करपादाः	२४१
तत्र कान्तस्य लक्षणविनियोगः	"
सुरूपस्य	"
सरसस्य	२४२
प्रसादस्य	"
कोमलस्य	"
बाहूनां वेष्टनादयः पञ्च क्रियाः	"
तत्र वेष्टनस्य लक्षणम्	२४३
पुरोवेष्टनस्य	"
पार्श्ववेष्टनस्य	"
पश्चाद्वेष्टनस्य	"
ऊर्ध्ववेष्टनस्य	"
विषमवेष्टनस्य	"
तिर्यग्वाकितस्य	"
स्वस्थानवाकितस्य	"
अधोदेशवेष्टनस्य	२४४
ऊर्ध्वक्रमादीनि षोडश वीजनानि	"
तत्र ऊर्ध्वक्रमस्य लक्षणम्	"
अधःक्रमस्य	"
द्विपार्श्वक्रमस्य	"
सतान्तरेण तस्य	"
पुरःपृष्ठक्रमस्य	२४५
पृष्ठक्रमस्य	"
द्विबाहुविपरीतस्य	"
स्वस्तिकवीजनस्य	"
कोणात् कोणस्य	"
विकोणात् कोणस्य	"
नीचादुच्चस्य	"
क्रमादुच्चतरनीचस्य	२४६
वक्रोच्चस्य	"
तिर्यगुच्चवक्रस्य	"
विषमवक्रोच्चस्य	"
सव्यापसव्याविषम-	
वक्रोच्चस्य	"

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
समविषमनीचस्य लक्षणम्	१४६	कम्पितस्य लक्षणम्	२५३
नीचात् समविषमस्य "	२४७	तस्य विनियोगः	२५३
दीर्घादीनि वर्तनानि	"	विह्वलस्य लक्षणविनियोगः	"
तत्र दीर्घवर्तनस्य लक्षणम्	"	सङ्कोचस्य "	"
सङ्कोचस्य "	"	अथ कुब्जाकारादयः पञ्च	"
खर्वस्य "	"	पृष्ठभेदाः	"
पुरःपार्श्वादिप्रयुक्तानि खण्डनानि	"	तत्र कुब्जाकारस्य लक्षणविनि-	"
पुरःखण्डनस्य लक्षणम्	२४८	[योगः	"
पार्श्वखण्डनस्य "	"	समस्य "	२५४
वक्रखण्डनस्य "	"	तिर्यग्बक्रस्य "	"
विषमखण्डनस्य "	"	कम्पितस्य "	"
उच्चनीचखण्डनस्य "	"	पश्चात्पृष्ठनतस्य "	"
समखण्डनस्य "	"	अथ समादयो नवोरुभेदाः	२५५
कोणखण्डनस्य "	२४९	तेषु समस्य लक्षणविनियोगः	"
विपरीतखण्डनस्य "	"	समस्तस्य "	"
निरस्तस्य "	"	व्यस्तस्य "	२५६
नृत्तादिषु गतागतक्रियालक्षणम्	"	समस्तव्यस्तकम्पितस्य "	"
नृत्तोपयोगिनः कराः	"	व्यत्यस्तस्य "	"
क्रियाप्रचारेषु पुरःपार्श्व-	"	उपरिक्षिप्तस्य "	"
प्रचारस्य लक्षणम्	२५०	विवृतस्य लक्षणम्	"
अन्यपार्श्वप्रचारस्य "	"	तस्य विनियोगः	२५७
पार्श्वभागगतागतस्य "	"	विस्तृतस्य लक्षणविनियोगः	"
पुरोगतागतस्य "	"	पुरःपश्चात्स्थितस्य "	"
भुजमूलवलनस्य "	"	स्थानादयः षड् जानुभेदाः	"
ऊर्ध्वाधोगमनस्य "	"	तत्र स्थानस्य लक्षणविनियोगः	"
उभयपार्श्वसंयुक्तगतागतस्य "	"	आसनस्य "	२५८
पार्श्वडोलहस्तस्य "	२५१	करणस्य "	"
पुरःपश्चाद्गोलस्य "	"	गतेः "	"
तिर्यग्गुडोलस्य "	"	मण्डलस्य "	"
उक्तानामुपसंहारः	"	शयनस्य लक्षणम्	"
अथ पूर्णादीनि सप्तविधा-	"	तस्य विनियोगः	२५९
न्युदराणि	"	स्थानाङ्गजानुभेदेषु समदीर्घस्य	"
पूर्णस्य लक्षणविनियोगः	२५२	लक्षणम्	"
शामस्य "	"	तस्य विनियोगः	२६०
चलस्य "	"	समस्तस्य लक्षणविनियोगः	"

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
कुञ्चितस्य लक्षणविनियोगः	२६०	वामगुल्फसमसूचीपदजानुनो	
कुञ्चितोच्चस्य	„	[लक्षणविनियोगः	२६२
कुञ्चितोच्चतरस्य	२६१	विषयांससूच्या	„
कुञ्चितोच्चतमस्य	„	आकृष्टसूच्या लक्षणम्	„
सप्तविधप्रकारणस्य लक्षणम्	„	तस्या विनियोगः	„

स्मृतवाक्याद्यनुक्रमणी ।

पृष्ठम्	वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
७	...	आदिभरतम्	...
११	नृत्तवाद्ययोगीतिप्रधान	सङ्गीतरत्नाकरः	...
११	भसङ्ख्यया चतुर्भावा	शब्दरत्नावली	...
८	ताण्डवेशः स्वनयने	ताण्डवम्	...
१०	भरतमुनिः
१५	येन यत् क्रियते तत्
१६	...	सङ्गीतसुधाकरः	...
११	अङ्गलङ्कोचे रससङ्कोचः
१८	दर्शनादभ्रसदसि
१९	भरताचार्यः
४०	यतो हस्तस्ततो दृष्टिः	आदिभरतम्	...
११४	यतो मनस्ततो भावः	११	...
१९२	काङ्कः
१९१	आत्मसंस्थो रसगुणः	...	आचार्याः

H. H. Kartika Tirunal Bala R
Maharaja of Travancore

H. H. Kartika Tirunal Bala Rama Varma Kulasekhara Perumal
Maharaja of Travancore—1758 to 1798 A. D.

॥ श्रीः ॥

महोन्नतमहामहिमश्री
श्रीबालरामवर्मवश्विमहाराजप्रणीतं
बालरामभरतम् ।

यस्याः स्मरणमात्रेण वाग्विभूतिर्विजृम्भते ।
सा भारती सुखं नित्यं रमतां मन्मुखाम्बुजे ॥ १ ॥

मदजलमण्डितगात्रो
मैथुकरमालापरिष्कृतो नित्यम् ।
पद्मगभूषणशाली
सोन्नतवृत्तो विनायकः पायात् ॥ २ ॥

मङ्गलं मम तनोतु गजास्थो
मन्दभावहरणे वरखड्गः ।
पण्डितो मधुरमोदकहस्तो
मण्डिताश्रितजनाखिलभाग्यः ॥ ३ ॥

झलंझलितकङ्कणं तक्तकाङ्घ्रिसन्ताडितं
क्वणत्क्वणितनूपुरं हरहरेति शब्दाञ्ज्वलम्
धिमिन्धिमितदुन्दुभिध्वनिघनाकुलं मदलै-
र्धणधणधणध्वनज्जयति ताण्डवं शाम्भवम् ॥ ४ ॥

नवनवरससारैर्नाव्यसङ्गीततालै-
रभिनयकुशला सा चाद्भुतोल्लासभावा ।
दिनकररुचिभासा शोभिताष्टादशाङ्गैः
करणगतिविदग्धैर्नर्तितैश्चप्रियाव्यात् ॥ ५ ॥

श्रीमद्भानुसहस्रकोटिसदृशः पीताम्बरालङ्कृत-
 श्रृङ्खलकुण्डलशोभिगण्डयुगलः श्रीवत्सवक्षा हरिः ।
 लक्ष्मीभूमिकटाक्षवीक्षणलसच्छृङ्गारभावोज्ज्वलः
 पायात् पद्मगराजभोगशयनः श्रीपद्मनाभः पदा ॥ ६ ॥

योगीन्द्रभक्तिपरिशोधनकारणेन
 पूजान्तरे नटनमातनुतातिहृष्टः ।
 यो बालवेषपुण्यस्य स पद्मनाभो
 नृत्तप्रियो जयतु तुङ्गफणीन्द्रशायी ॥ ७ ॥

यस्याः क्षिरोनयनवक्त्रकराङ्गप्रिलीला-
 मालोक्य मोहलहितो भगवान् रसज्ञः ।
 श्रीमान् हरिर्जयतु तुङ्गफणीन्द्रशायी
 सा नाटिका च जयताद् वररङ्गलक्ष्मीः ॥ ८ ॥

लास्यतन्ममवलोक्य विशालं
 शास्त्रसारवितमात्मसुखाय ।
 बालरामभरतं बुधवर्याः !
 पश्यताद्भुतरसाधिकचित्रम् ॥ ९ ॥

सकलनृपतिरम्यं सज्जनैरावृतं यत्
 सकलविबुधगम्यं पुण्यपूर्णं पुराणम् ।
 त्रिदशनगरतुल्यं देवताभिश्च पूर्णं
 विजयनृपतिलक्ष्म्या सेवितं विश्वसारम् ॥ १० ॥

रिपुजनदुरवापं राजनीतिप्रशस्तं
 विविधमनुजसङ्घैराश्रितं धर्मरूपम् ।
 अगतिकमनुजानामात्मरक्षाकरं त-
 ज्जयति हि सततं श्रीवशिराजस्य राज्यम् ॥ ११ ॥

श्रीपद्मनाभकरुणारसपात्रधूतो
 भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपद्मः ।
 दिक्सुन्दरीनवनवाम्बरकीर्तिशाली
 श्रीबालरामनृपतिः परिरक्षति क्षमाम् ॥ १२ ॥

श्रीबालरामकुलशेखरवज्रिभूषः
 सङ्गीततालधरताम्बुधिपूर्णचन्द्रः ।
 आदक्षिणाग्निहिमभूधरमासकीर्ति-
 विद्याकलाविनयभूः परिरक्षति क्षमा ॥ १३ ॥
 चेरक्षितीशकुलभूषणदिव्यरत्नं
 श्रीकेरलक्षितिभृदद्भुतमौलिरत्नम् ।
 विद्वद्रणस्य सुखपङ्कजमित्ररत्नं
 श्रीबालरामकुलशेखरराजरत्नम् ॥ १४ ॥
 यद्वंशचेरनृपतिर्मधुरापुरीश-
 पत्रार्पणेन कनकं प्रददावसङ्ख्यम् ।
 तत्तुन्वायकुलभक्तजनाय भूयात्
 स श्रेयसे निखिलराजकुलप्रदीपः ॥ १५ ॥
 कैलासशैलगमने यधि संस्मृतेन
 भक्तेन सुन्दरवरेण स चेरभूषः ।
 आरुह्य बाहमधिगम्य च शैलमीशे
 श्रीसुन्दरेण कथितं चरितं चकार ॥ १६ ॥
 तद्वंशभूषणमणिः स तु वज्रिभूषः
 श्रीबालरामकुलशेखरभूमिपालः ।
 श्रीपद्मनाभकरुणामवलम्ब्य भूमि-
 माचन्द्रतारमवतादगदोऽनवद्यः ॥ १७ ॥
 श्रीरामभक्तिरसपूणमर्नःस्मृतश्री-
 रामात्मभावसहितः स गृहीतखड्गः ।
 रामायणश्रवणरावणखण्डनेच्छुः
 सिन्धुं विवेश कुलशेखरभूमिपो यः ॥ १८ ॥
 तं राघवोऽपि करुणानिधिरेत्य तूर्णं
 दत्त्वा करं जलधितीरममुं निनाय ।
 दत्त्वा वरं प्रतिदिनं भुवि रङ्गनाथ-
 संसेवको मम तु भक्तजनेषु मुख्यः ॥ १९ ॥

इत्थं हि रामवचनस्तुतदिव्यमूर्ति-

यां भूमिमेव परिपालयति स्म पूर्वम् ।

तद्वंशकीर्तिममलां परिपातुकामः

श्रीराम एव स कलौ हि कृतावतारः ॥ २० ॥

श्रीरामः स्वयमेव कामुकधरो रुद्रोऽस्त्रविद्यापटुः

शूरः शक्तिमतां गदापरिचये साक्षात्कृतो भार्गवः ।

बाहु(भ्यां ? भ्या)मतिमल्लवैरिकलहे श्रीकृष्ण एव स्वयं

श्रीमद्विश्वकुलाधिपे विजयते श्रीबालरामप्रभुः ॥ २१ ॥

शृङ्गारः स्वपरिग्रहे रिपुजने कोपो दया याचके

कृत्याकृत्यविवेचनेऽद्भुतगुणो हास्यं नटेऽप्ये भयम् ।

बीभत्सः परसुन्दरीषु परसन्तापे च दैन्यं निजे

शान्तिर्वश्विकुलाधिपस्य सततं संशोभते भूतले ॥ २२ ॥

यन्मातुलो रिपुजयं प्रसमेत्य बाल-

मार्ताण्डवर्मकुलशेखरवन्निभूपः ।

चक्रै भुवं स्वकरसंस्थमिवातपत्रं

तद्भागिनेयकुलशेखरबालरामः ॥ २३ ॥

तदनुजरविवर्मा भागिनेयः स्वनामा

स्वयमपि स तु वञ्चिक्षमापतिश्चैकभावाः ।

सकलभुवनभारं पद्मनाभाय दत्त्वा

मनुपतिकुलभूये स्वामिभृत्यस्वभावाः ॥ २४ ॥

श्रीरामवर्मकुलशेखरवज्जिचभूपो

विद्वत्प्रियो निखिलसूरिगणेभ्य आर्यः ।

स्वर्णान्नदानमधिकं प्रददाति भूमौ

श्रीपञ्चनाभपदभक्तिरसैकपूर्णः ॥ २५ ॥

श्रीपद्मनाभपुरतः स हिरण्यगर्भ-

दानं तुलापुरुषदानमजस्रदीक्षः ।

विध्युक्तशास्त्रकृतषोडशदानमार्य-

विद्वद्गणाय भुवि वेदविदे प्रदत्त्वाऽदाय) ॥ २६ ॥

आचार्यमद्भुतपदार्थसुवर्णदानैः

सम्पूज्य भूरिकनकं भुवि याचकेभ्यः ।

दत्त्वा किरीटमणिशोभिवरोत्तमाङ्गः

पायान्महीमानिशमार्जितपुण्यराशिः ॥ २७ ॥

सकलनगरभाषाभाषणे लेखने च

प्रगुणितमतिरात्मज्ञानशान्तस्वभावः ।

विदितसकलशास्त्रो योगभार्गप्रवीणः

फणितिकुशलबुद्धिर्भारतीपूर्णदेहः ॥ २८ ॥

अवनिभरणदक्षस्त्वर्थसम्पादनेन

प्रतिदिनकृतदानो ब्राह्मणेभ्यः सुरेभ्यः ।

अखिलनृपतिसारस्त्वात्मबुद्ध्या विशालो

विदितभुवनसारो विश्रुतस्नेहभारः ॥ २९ ॥

अगणितगुणहारस्त्वद्भुताकारधीरो

जयति नृपतिशूरो राजलक्ष्मीविहारः ।

अखिलनृपतिबन्धस्त्वात्मविद्याप्रवीणो

मनुजकुलमहेन्द्रो राजते वञ्चिभूषः ॥ ३० ॥

रथगजतुरगाद्यैरावृता राजमार्गाः

शतगुणितसहस्रैः शस्त्रचापासिहस्तैः ।

नलिकपरशुकुन्तप्रासहस्तैरनेकै-

रनुदिनमिह पूर्णा राजलक्ष्मीविलासाः ॥ ३१ ॥

परिजनपरिवीता मन्त्रिणस्तत्र तत्र

प्रभुसमयमजस्रं भावयन्तो भजन्तः ।

नृपभवनवरस्य द्वारि नित्यं चरन्तः

सकलजनपदेभ्यो राजतन्त्रस्वतन्त्राः ॥ ३२ ॥

प्रत्यर्थिराजकुलपापर(द ? दु)ष्टलोका

यस्य प्रतापतपनद्युतिदर्शनेन ।

भीता वसन्ति गिरिसानुगुहान्तरेषु

स श्रेयसे भवतु वञ्चिकुलप्रदीपः ॥ ३३ ॥

बालरामभरतम् ।

यद्युद्धरङ्गगमने रिपवोजतिभीताः

पादानताश्च शरणं शरणं वदन्तः ।

सर्वं विसृज्य तनुरक्षणमात्रकाया-

स्तद्देशमेव शरणं प्रययुश्च नान्यत् ॥ ३४ ॥

कलिभयचकिता ये देशदेशप्रसिद्धा

नृपभयचकिता ये साधवः साधुवृत्ताः ।

अशरणमिति मत्वा देशतो गन्तुकायाः

शरणमुपगतास्ते वञ्चिभूपालदेशम् ॥ ३५ ॥

गहनपदपदार्थज्ञानविज्ञानदक्षै-

रमरगुरुसमानैरर्थशास्त्रप्रवीणैः ।

सरसगुणकवीन्द्रैर्वाक्प्रसङ्गे विदग्धैः

प्रतिदिनमतिरम्या शोभते राजधानी ॥ ३६ ॥

श्रुतिसुखरसगीतैर्वेणुवाद्यैर्मनोज्ञै-

श्चिरपरिचयहस्ताभ्यस्तवीणानिनादैः ।

कलरवकलकण्ठश्चाद्यगन्धर्वगीतैः

प्रतिदिशमतिरम्या शोभते राजधानी ॥ ३७ ॥

निजकुलधनधर्मश्चाद्यनृत्तप्रवीणैः

प्रतिदिनकृतशिक्षाभ्यासतः प्राप्तभादैः ।

मदनरतिसमानैरद्भुताकारपात्रै-

स्तकतकतकशब्दैस्तालमार्गानुकारैः ॥ ३८ ॥

नटनगतिविशेषोल्लासचञ्चत्कटाक्षै-

र्लयगतिमनुसृत्योद्धट्टिताङ्घ्रिप्रचारैः ।

सरसकरविलासैर्हावभावप्रकर्षै-

र्जयति नृपसमाजो रङ्गलक्ष्मीनिवासः ॥ ३९ ॥

नृपकुलतिलकः श्रीतालमालाविभूषा-

परिकलितनिजश्रीकान्तिसम्पूर्णगात्रः ।

रसिकजनसहस्रैः शोभितायां सभायां

भरतमिह विधातुं प्रार्थितो वञ्चिराजः ॥ ४० ॥

अखिलगुणनिधीनामाश्रयो देवराज-

प्रमुखसकलदिव्यालोपगीतस्वकीर्तिः ।

बहुकविजनसम्मानाभिनन्द्यात्ममूर्ति-

विलसति चिरजीवी वश्विभूदेवराजः ॥ ४१ ॥

भावो रागश्च तालश्च भारत्या अंशसम्भवाः ।

तदानन्दरसोपेता भारती जयतान्मुदा ॥ ४२ ॥

भारत्या अंशसम्भूताः भावरागतालाः । तेषामानन्दरसैरुपेता सम्पूर्णा भारती मुदा सन्तोषेण जयतात् मङ्गलाय भूयादित्यर्थः । अस्मिन् श्लोके भारत्याः प्राधान्यं प्रतिपादितम् । अंशभूतेषु भावराग-
तालेषु किं प्रधानमित्याकाङ्क्षायाम् अत्र नर्तकाः— भाव एव प्रधानम् । भावं विना रागतालयोः मनोवृत्तिविशेषरसासम्भवात् । ननु मनो-
वृत्तिविशेषरसासम्भवेऽपि नादस्य नित्यत्वात् नादात्मकः श्रुतिरसः अस्त्येवेति चेत् । तत्रापि चैतन्यसम्बन्धः अस्त्येव । वृत्तिज्ञानं विना नादेषु चैतन्यसम्बन्धो नास्ति । वृत्तिज्ञानस्य मनोधर्मत्वेन भावरूप-
त्वाद् भाव एव प्रधानमिति आचार्यैः आदिभरते चिन्तितमिति वदन्ति ।

गायकास्तु — राग एव प्रधानम् । रागं विना भावतालयोर-
निष्पत्तेः । रागस्य आदौ निवेशासम्भवस्तु काकाक्षिन्यायेन उभया-
न्वयलाभार्थम् । अन्यथा आदौ अन्ते च निविष्टश्चेत् व्यवहितान्वयः
स्यात् । एवमेव चिन्तितं सङ्गीतरत्नाकरे “नृत्तवाद्ययोः गीतप्रधानत्वात्
तत्रैव आदौ विचार्यत” इति । अत एव एतच्छास्त्रस्य सङ्गीत-
मिति नामधेयं भरतमूलकमिति वदन्ति ।

तालज्ञास्तु — ताल एव प्रधानम् । तालं विना भावरागयोः
सम्बन्धासम्भवात् । तदुक्तं शब्दरत्नावल्यां —

“भसङ्ख्यया चतुर्भावा रागो रेफद्विसङ्ख्यया ।

उभयान्वयकृत् तालः तेति षट्सङ्ख्ययान्त्यगः ॥”

इति । किञ्च ऊर्ध्वताण्डवे परमेश्वरनटनकाले भगवत्पदताडनोत्थित-
मृगुरः वेगेन आकाशपर्यन्तं गत्वा अधोदेशपतनकाले भगवतः शिरसा

भुजमूलजानुभ्यां सन्धार्य “तद्वित्तोन्नमि”ति पतितः । तदुक्तं ता-
ण्डवे—

“ताण्डवेशः स्वनटने शैशब्दपदताडनात् ।
गलितो नूपुरो वेगादुत्प्लुत्य पतने दिवः ॥
अक्षमा पृथिवीत्येवं चिन्तयन् करुणानिधिः ।
शिरःस्कन्धोर्ध्वदेशस्थजानुना स महेश्वरः ॥
सन्धार्य नूपुरं भूमौ पातयन् लोकशङ्करः ।
तद्वित्तोन्नं तदा शब्दो जातो नूपुरवेगतः ॥
अनन्ततालशब्दानामुत्पत्तौ मूलकारणम् ॥”

इति । तन्मूलादनन्ततालशब्दा उत्पन्नाः । वृत्तादिषु तालस्य प्राधा-
न्यात् ताल एव प्रधानमिति । एतत्पक्षे अस्य शास्त्रस्य आतोद्यमिति
नामधेयं भरतमूलकमिति वदन्ति ।

एतत्पक्षत्रयं विचारयितुम् आदौ वाद्यस्वरूपमेव कीर्तयति —

वाद्यं गात्रभवं कांस्यभवं चर्मभवं तथा ।
तन्त्रीभवं रन्ध्रभवं पञ्चधा वाद्यसम्भवः ॥ ४३ ॥
तेषु गात्रभवं मुख्यमात्मज्ञानप्रधानतः ।
तत्सम्बन्धवशाद् वाद्यं सर्वं नादसमन्वितम् ॥ ४४ ॥
नादो द्विविध आख्यातः सखण्डोऽखण्ड इत्यपि ।
तन्त्रीरन्ध्रभवोऽखण्डो गात्रादुभयसम्भवः ॥ ४५ ॥
चर्मकांस्यभवः खण्डस्त्वखण्डध्वनिमानकृत् ।
खण्डनादेन संयुक्तोऽखण्डनादो रसात्मकः ॥ ४६ ॥
रसानुभवकारी च देही देहसमन्वितः ।
पञ्चकोशात्मको देहस्त्वात्मानेन समावृतः ॥ ४७ ॥
कोशेन संवृतश्चात्मा कोशद्वारा बहिश्वरन् ।
देहात्मनोरभेदेन स त्वात्मव्यवहारभाक् ॥ ४८ ॥
तेष्वात्मनश्चात्मन्यस्थूलदेहाङ्गतो बहिः ।
इन्द्रियार्थस्य संयोगात् तत्तत् कार्यं हि जायते ॥ ४९ ॥

चर्महस्तक्रियायोगात् कांस्यहस्तक्रियान्वयात् ।
 खण्डनादः समुत्पन्नो मात्राकालक्रियान्वयः ॥ ५० ॥
 तन्त्रीष्वङ्गुलिविन्यासाद् रन्ध्रेष्वङ्गुलिवर्तनात् ।
 अखण्डो नाद उत्पन्नः श्रोत्रानन्दकरो हि सः ॥ ५१ ॥
 आत्मचैतन्यसंयोगाद् गात्रं नादाश्रयं स्वतः ।
 कोशात् प्राणमयाच्छ्वासो नाभीमूलात् समुत्थितः ॥ ५२ ॥
 तत्तत्स्थानगतो वेगाद्भादसम्पादकः स्वयम् ।
 नाभीहृदयकर्णास्थशिरःस्थानं हि पञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 आदौ स्थानद्वयाज्जातो नादो न श्रुतिगोचरः ।
 सूक्ष्मोऽनाहत इत्युक्तस्ततः स्थानत्रयेषु तु ॥ ५४ ॥
 सूक्ष्मरन्ध्रगलाज्जातस्त्वाहतः श्रुतिगोचरः ।
 मन्द्रमध्यमताराख्यो नादस्त्रिस्थानगोचरः ॥ ५५ ॥
 मन्द्रः कर्णगतो नादः समो मुख्यश्च मध्यमः ।
 मूर्ध्नि स्थानधरो नादस्तार उच्चतरो भवेत् ॥ ५६ ॥
 विकृतः प्रकृतश्चेति नादो द्विविध उच्यते ।
 मुखजातस्तु विकृतस्तदन्यः प्रकृतः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 ध्वनिवर्णात्मको नादो विकृतादेव जायते ।
 अन्यत्र ध्वनिमात्रं हि श्रुत्यात्मकमुदाहृतम् ॥ ५८ ॥
 विलम्बितं द्रुतं मध्यमिति भेदत्रयात्मकम् ।
 तत्र षड्जादिसंयोगाद् ग्रहांशन्यासभेदतः ॥ ५९ ॥
 अनन्तरागा उत्पन्नाः पुरुषार्थफलप्रदाः ।
 मुख्यो विकृतनादश्चेद् वर्णात्मा सर्वकार्यकृत् ॥ ६० ॥
 लोकवेदप्रसिद्धश्च व्यवहारैककारणम् ।
 स्वराणां पूर्णनादस्तु श्रुतिरित्यभिधीयते ॥ ६१ ॥
 तत्र श्रुतिगतं वाद्यं यक्कालं चिह्नमेव च ।
 नौरी कर्णेति चत्वारः स्थूलाश्च श्रुतिगोचराः ॥ ६२ ॥
 भेरीमणिः करमणिः कांस्यं घण्टा चतुर्विधम् ।
 रागतालद्वयगतं वाद्यमित्यभिधीयते ॥ ६३ ॥

चलवीणा रुद्रवीणा तुम्बुरुः किन्नरी सरोत् ।
 रवा ब्रावणहस्तश्च सारङ्गी स्वरमण्डली ॥ ६४ ॥
 तुम्बुवाद्यं च दशकं श्रुतितालैकगोचरम् ।
 वेणुर्नादस्वरश्चैव मुखवीणा तथैव च ॥ ६५ ॥
 चीनः फुलमुखः सर्पनादः स्वल्पमुखस्तथा ।
 एतानि सप्त वाद्यानि रागतालगतानि हि ॥ ६६ ॥
 शङ्खं च धवलं पूरी नृङ्गं कर्णा चतुष्टयम् ।
 वाद्यं हि तालमात्रस्य गोचरं भरतागमे ॥ ६७ ॥
 चर्मवाद्यमिदं तावत् त्रिशत्सङ्ख्याकमुच्यते ।
 मदलः पटहो भेरी ढक्का करटिझिझिका ॥ ६८ ॥
 तरटिस्तिमिलोटङ्का घटकं च रसध्वनिः ।
 चणप्रं मुरजं चैव तत्तलं तुडुमा तथा ॥ ६९ ॥
 तठारी दुन्दुभिश्चैव तन्नुमा क्षणवीडि च ।
 चालिन्याकरकं तुम्बुभङ्गी चाङ्गुलिरोहणम् ॥ ७० ॥
 तत्तनीइङ्गं डमरुकमेकाक्षं मुरजा तथा ।
 चालिनी चन्द्रवलयं नालीकं चान्तरी तथा ॥ ७१ ॥
 मुळवोडु प्रसिद्धं च बाद्यं त्रिशदुदीरितम् ।
 एवं कोशद्वयाज्जातं रागतालश्रुतित्रयम् ॥ ७२ ॥
 मनोमयात्तु संजातो भावः सर्वशरीरगः ।
 स्थूलसूक्ष्मादिदेहेषु व्याप्तः स्वात्मगुणान्वितः ॥ ७३ ॥
 ज्ञानकर्मेन्द्रियैरेव बहिरर्थप्रकाशकः ।
 कोशद्वयादन्तरङ्गमनोजन्यो विकारवान् ॥ ७४ ॥
 रागतालौ गृहीत्वैव भावयत्यखिलं स्वयम् ।
 अतो भावप्रधानत्वाद् भरतं भरतोदितम् ॥ ७५ ॥
 तस्य भावस्य कौशल्यं विज्ञानमयकोशतः ।
 अर्थज्ञानेङ्गितोपायप्रत्यभिज्ञानधारणम् ॥ ७६ ॥
 औदार्यस्थैर्यगाम्भीर्यवीर्यशौर्यमदादिकम् ।
 आत्मा वृत्तिमुपाश्रित्य सर्वमेतत् प्रकाशयन् ॥ ७७ ॥

वृत्तिज्ञानाश्रयश्चात्मा सर्वज्ञः सर्वकारणम् ।
 आनन्दमयकोशस्थः सर्वं नाटयति स्वयम् ॥ ७८ ॥
 कोशपञ्चकसंविष्टस्त्वण्डपिण्डसमावृतः ।
 एक एवेश्वरः सोऽसौ ताण्डवेशः सभापतिः ॥ ७९ ॥
 शक्तिस्तालश्च चिन्नादः संयुक्तः स्वयमेव सः ।
 अनादिभावमाश्रित्य स्वयमीशः सृजत्यसौ ॥ ८० ॥
 सृष्टिर्दमरुकेणैव स्थितिश्चाभयहस्ततः ।
 संहारस्त्वग्निहस्तेन डोलहस्तादनुग्रहः ॥ ८१ ॥
 चिदाकाशे जगल्लीनः स्थिरो भावसमन्वितः ।
 तदाचार्यस्ताण्डवेशः पञ्चकृत्यं करोति सः ॥ ८२ ॥
 पञ्चकोशात् पञ्चवाद्यात् पञ्चकृत्याधिकारवान् ।
 पञ्चकर्ता करोत्येव पञ्चभूतात्मकं जगत् ॥ ८३ ॥
 इदानीं वाद्यस्वरूपवर्णनेन जगदुत्पत्तिस्थित्यादयः प्रतिपादिताः ।
 गौरीशश्च रमेश्वरोऽखिलगुरुर्वागीश्वरः षण्मुखो
 नन्दी विघ्नविनायकश्च हनुमान् वाचस्पतिः कोहलः ।
 देवर्षिः कलशोद्भवश्च भरतः शक्तिर्मतङ्गो भृगु-
 र्ये चान्ये मुनयो वसन्ति भुवने तेभ्यो महद्भ्यो नमः ॥ ८४ ॥
 बाणो रावणकार्तवीर्यनृपतिः कृष्णो बलशार्जुनो
 भूपालाः सुरनायकश्च वनिताः कृष्णाप्युषा कन्यका ।
 राजा चित्ररथश्च किन्नरपतिर्विद्याधराधीश्वरा
 ये चान्ये भरतप्रधानपुरुषास्तेभ्यो महद्भ्यो नमः ॥ ८५ ॥

इदानीमारप्स्यमानभरतशास्त्रस्य संगतिं दर्शयन्नेव परमेश्वरं प्रस्तौति—

जगद्भरतनाट्यं हि नाटयन् परमेश्वरः ।
 तद्भाबलीलामादाय भरतं कृतवान् पुरा ॥ ८६ ॥
 अनादिभरताचार्यः स एव गुरुरुत्तमः ।
 तत्परम्परया लोके मुनयोऽपि कुतूहलात् ॥ ८७ ॥

प्रत्येकमेव भरतं चक्रिरे स्वात्मलाभतः ।
 मुनीनां मतमालोच्य पुरा राजर्षयो नृपाः ॥ ८८ ॥
 भरतं कृतवन्तो हि स्वात्मानन्दविबुद्धये ।
 राजर्षिप्रवरैः प्रोक्तं ग्रथितं भरतं भुवि ॥ ८९ ॥
 तत्सारसङ्ग्रहं कृत्वा बालराममहीपतिः ।
 लोकानामुपकाराय कृतवान् भरतं मुदा ॥ ९० ॥
 तदीया भारती विद्या भारतीहृदयं गता ।
 सर्वलोकप्रसिद्धा च विद्वज्जनसुसम्पता ॥ ९१ ॥
 नर्तकानां विशेषेण रसानन्दविवर्धिनी ।
 सङ्गीततालरसिकभावज्ञप्रियकारिणी ॥ ९२ ॥
 आत्मानन्दकरोल्लासहावभावसमन्विता ।
 अष्टादशाङ्गसहिता प्रत्यङ्गरसवर्धिनी ॥ ९३ ॥
 आङ्गिकैः सात्त्विकैश्चैव वाचिकैश्च विशेषतः ।
 आहार्यैश्च रसैर्भावैरङ्गोपाङ्गसमुज्ज्वला ॥ ९४ ॥
 करणस्थानगमनपदकर्मप्रसाधिनी ।
 शिरोनेत्रकराङ्गिस्थिरसभावक्रियोज्ज्वला ॥ ९५ ॥
 एतादृशगुणैर्युक्ता शोभते जनरञ्जिनी ।
 बालराममहीपालभारती जयतान्मुदा ॥ ९६ ॥

इदानीं परमेश्वरनटनक्रियाविशेषवर्णनरूपेण सङ्गतिः प्रदर्शिता ।
 इदानीं भरतशास्त्रस्य स्वरूपकथनेन सामान्यविशेषाङ्गनिर्वचनं क्रियते ।
 प्रथमं तावद् भरतशब्दस्थार्थमाह —

भरतं नाम भावरागतालात्मकम् ।

इदं तु वाक्यं स्वरूपकथनपरं, नतु लक्षणपरमिति लक्षणमाह —

रागसम्बद्धतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं भरतत्वम् ।

रागसंबद्धा या तालक्रिया तत्परिच्छेद्या या भावना तदनु-
भवत्वं भरतत्वम् इति लक्षणार्थः । अस्ति चेदं लक्षणं लक्ष्ये । राग-

सम्बद्धा तालक्रियापरिच्छेद्या या भावना आदितालभावना, तदनुभवत्वं भरतत्वम् इति लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः । एवं सर्वरागेषु सर्वतालेष्वपि भावनानुभवे नाट्ये योजनीयम् । पदकृत्यं चिन्त्यते । भावनानुभवत्वं तत्त्वम् इत्युक्ते बालनाट्येऽतिव्याप्तिः । बालस्याप्यात्मभावनानुभवसत्त्वात् । अतः तालक्रियापरिच्छेद्येति । सत्यपि भावनानुभवे बालस्य तालपरिज्ञानाभावाद् नातिव्याप्तिः । यथाकथञ्चित्तालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते भ्रान्तनृत्तेऽतिव्याप्तिः । भ्रान्तस्य बुद्धेरनिश्चयत्वेन यथाकथञ्चित्तालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवसत्त्वात् । अतः शास्त्रोक्ततालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वमिति । भ्रान्तनाट्यस्य शास्त्रोक्तत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । शास्त्रोक्ततालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वम् इत्युक्ते भावतालरागात्मके भरते उक्तानुभवे सत्यपि लक्षणे रागपदाभावात् रागाधिऽव्याप्तिः । अतः रागसम्बद्धेति । उक्तविशेषणात् नाव्याप्तिः । रागसम्बद्धभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते आत्मनि नादभावनानुभवे सत्यपि अङ्गव्यापारचेष्टायास्तालविषयत्वेन तालक्रियापरिच्छेद्यत्वाभावात् असम्भवः । तालक्रियां विना अन्यक्रियानुष्ठाने अवतालनाट्येऽतिव्याप्तिः । अतः तालक्रियापरिच्छेद्येति । अव(तालनाट्ये) तालक्रियापरिच्छेद्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । रागसंबद्धतालक्रियाभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते तालक्रियायामतिव्याप्तिः । अतः परिच्छेद्येति । तालक्रियायाः परिच्छेदकत्वेन परिच्छेद्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । रागसंबद्धतालपरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते नाट्यावलोकनकारिणि सभाजने रागसम्बद्धतालपरिच्छेद्यभावनानुभवसत्त्वात् अतिव्याप्तिः । अतः क्रियेति । तेषां सभाजनानामुक्तानुभवे सत्यपि क्रियानुष्ठानभावनानुभवासम्भवात् नातिव्याप्तिः । रागसम्बद्धक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते अवतालनाट्येऽतिव्याप्तिः । अतः तालेति । अवतालनाट्ये क्रियानुभवे सत्यपि तालक्रियानुभवाभावात् नातिव्याप्तिः । संबद्धपदानुपादाने रागतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते आरोहावरोहक्रमरहितापस्वररागनाट्ये रागासंबद्धत्वेन रागतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभवसत्त्वात् अतिव्याप्तिः । अतः सम्बद्धेति । अपस्वर(राग)नाट्यस्य (रागसम्बद्ध)तालक्रियया(म्?) असंबद्धत्वात्

नातिव्याप्तिः । रागसम्बद्धतालक्रियापरिच्छेदानुभवत्वं तत्त्वमित्युक्ते उक्तानुभवस्य सर्वाङ्गे स(त्य? त्वेऽ)पि भावनारसाभावात् रसहीन-
नाट्येऽतिव्याप्तिः । प्रमादनाट्येऽप्यतिव्याप्तिः । अतो भावनेति । अनु-
भवे सत्यपि भावनारसाभावात् नातिव्याप्तिः । रागसम्बद्धतालक्रिया-
परिच्छेद्यभावनात्वं तत्त्वम् इत्युक्ते अशिक्षितनाट्ये नाट्यस्मरणे च
अतिव्याप्तिः । अतः अनुभवेति । भावनायां स्मरणे च सत्यपि अनु-
भवाभावात् नातिव्याप्तिः । रागसंबद्धतालक्रियापरिच्छेद्यभावनानुभ-
वत्वं तत्त्वमित्युक्ते परकीयभावनापक्षे रागसंबद्धतालक्रियापरिच्छेद्य-
परकीयभावनानुभवस्य सालभञ्जिकानाट्ये नाट्यविडम्बने च अति-
व्याप्तिः । अतः स्वकीयभावनेति विशेषणं देयम् । स्वकीयभावनापक्षे
आन्तरभावना वा बाह्यभावना वा । आद्ये करणापाटवनाट्येऽति-
व्याप्तिः । बाह्येन्द्रियैः व्यापारासामर्थ्यात् । द्वितीये कृत्रिमनाट्येऽति-
व्याप्तिः । आत्मवञ्चनात्वेन आन्तरभावनाया लुप्तत्वात् । अतः भा-
वना उभयभावनापरा । तथाच (लक्षणं?) रागसम्बद्धतालक्रियापरि-
च्छेद्यपरकीयभावनारहितस्वकीयान्तरबाह्यभावनानुभवत्वं तत्त्वम् इति
लक्षणं पर्यवसन्नम् ।

अस्मिन् लक्षणे रागतालयोर्भाव एव नाट्ये प्रकाशते । नाट्यस्य
स्वार्थपरत्वं नास्तीति अस्वरसमाशङ्क्य लक्षणान्तरमाह —

भावरसार्थक्रियाकारित्वं भरतत्वम् ।

इदं तु लक्षणं स्वशास्त्रे अङ्गप्रधानसाधारणं प्रधाने भरते च
अङ्गेषु च वर्तते । तथाहि — भावः देवतिर्यङ्नरादिभावः । रसः
मधुरशृङ्गारादिरसः । अर्थः दिव्यगुणकर्मादयः । क्रिया भावना । ए-
तच्चतुष्टयकारित्वम् इति लक्षणार्थः । इदं लक्षणं रागतालविशिष्टना-
ट्येऽपि वर्तते । भावः अभिनयः नृत्तं च । रसः रागः । अर्थः(?)
क्रिया तालः । एतत्त्रितयकारित्वं भरतत्वम् इति वा लक्षणार्थः ।
अङ्गेषु च इदं लक्षणं वर्तते । शिरसि भावः । नयनयोः रसः । ह-
स्तयोः अर्थः । पदयोः क्रिया । एतच्चतुष्टयकारित्वं भरतत्वम् इति च
लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः । पदकृत्यं चिन्त्यते । भावकारित्वं तत्त्वमि-
त्युक्ते उपाङ्गस्य नयनादेः रसकारित्वेन भावकारित्वाभावात् तेषु

उपाङ्गेषु अव्याप्तम् । अतः रसेति । भावरसकारित्वं तत्त्वम् इत्युक्ते अर्थक्रियाकारिणि प्रत्यङ्गादौ भावरसाभावात् अव्याप्तम् । अतः अर्थ-
क्रियेति । तथाच भावरसार्थक्रियाकारित्वं तत्त्वमिति लक्षणम् अङ्ग-
प्रत्यङ्गोपाङ्गेष्वपि उपपादनीयम् ।

इदानीम् अङ्गप्रसङ्गात् अङ्गाङ्गिभावश्चिन्त्यते । भावरागताला-
त्मकं भरतमिति वाक्ये भावस्य पुरो निर्दिष्टत्वात् रागतालयोरङ्गत्वम् ।
तेषां समप्राधान्यपक्षे तु एकप्रयोगविनियोगासम्भवात् अङ्गाङ्गिभा-
वाभा(वाच्चा ? वः) । तस्मात् रागतालयोरङ्गत्वं, भावस्य प्राधान्यम् ।

भावो नाम आत्ममनस्संयोगक्रियाविशेषः सुखदुःखादिनव-
रसात्मकः । स तु मनोमयो भावः ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियद्वारा बहिर्नि-
र्गच्छति । यदा ज्ञानेन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गच्छति, तदा भावात्मकः ।
यदा तु कर्मेन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गच्छति, तदा क्रियात्मकः । स तु
आङ्गिकः, सात्त्विकः, वाचिकः, आहार्यरूपश्च । आङ्गिको नाम अ-
ङ्गजन्यो भावः लोकधर्मो नाट्यधर्मश्च । सात्त्विको नाम सत्त्वरूपः
आत्मजन्यो भावः, चित्तवृत्त्यर्पिता बाह्यवस्त्वनुसारिणी च वृत्तिः ।
वाचिको नाम वर्णजन्यो भावः काव्यनाटकादिः । आहार्यस्तु कल्पि-
तनाटकादौ हारकेयूरकटकादिभूषणभूष्यभावः । एवं भावश्चतुर्विधः ।

आङ्गिकाभिनये आत्मीयभावरसः बाह्यभावरसश्च सम्यक् प्र-
काशत इति आङ्गिकभावश्चिन्त्यते । ननु ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियद्वारा
भावो निर्गच्छतीत्युक्ते ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः अङ्गत्वं भावस्य प्रा-
धान्यम् । पूर्वं रागतालयोरङ्गत्वं कथमुक्तम् इति चेत् । अङ्गं तु
द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । बाह्यमङ्गं रागतालादिः । आन्तरमङ्गं
ज्ञानेन्द्रियादिः । बाह्यैरङ्गैः भावितोऽपि भावः आन्तरैः ज्ञानेन्द्रि-
यादिभिरेव विविच्यते । बाह्याङ्गभूतरागतालाद्यपेक्षया अन्तरङ्गभूत-
ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियादेः आवश्यकत्वात् आङ्गिकाभिनये ज्ञानेन्द्रियैः
कर्मेन्द्रियैरेव भावरसार्थक्रियाप्रवेशनात् श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणेन्द्रि-
याणाम् अङ्गत्वं प्राप्तम् । नच भावस्य सर्वशरीरव्याप्तत्वात् सर्वा-
वयवानामङ्गत्वमिति वाच्यम् । सर्वावयवानां भावरसबोधकत्वाभावात् ।
“येन यत् क्रियते तत् तदङ्गं भवती”ति न्यायेन भावरसबोधकानाम-

ज्ञत्वं, नतु सर्वेषाम् । ननु श्रोत्रेन्द्रियस्य तु नाट्ये अज्ञत्वं स्यादिति चेन्न । तालग्रहणे रागग्रहणे च उपयुक्तत्वात् नाट्ये परम्परया अज्ञत्वं सम्भवति, नतु साक्षात् । त्वगिन्द्रियस्य तु स्पर्शग्राहकतया अज्ञेषु स्पर्शनसम्भवाद् अज्ञत्वं सम्भवति । तथापि साक्षात् परम्परया च अज्ञत्वम् । यद्यपि सर्वशरीरव्याप्तत्वात् सामान्यमज्ञत्वं, नतु विशेषाज्ञत्वम् । रसनेन्द्रियस्य तु रसग्राहकतया तालगीत्यादौ उपयुक्तत्वात् बहिरप्रकाशाच्च अधरेण सह उपाङ्गे अन्वयः । नयनेन्द्रियस्य तु गीततालयोः अनुपयुक्तत्वात् रसविशेषकरत्वात् साक्षादज्ञत्वम् । घ्राणेन्द्रियस्य तु क्रोधहर्षप्रसादसूचकतया गीतादिष्वनुपयुक्तत्वात् साक्षादज्ञत्वम् । एवं कर्मेन्द्रियाणामपि वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम् । पायूपस्थयोः सुखदुःखाद्यानन्दभावकतया रसबोधकत्वेन अज्ञत्वे सत्यपि परबोधकत्वाभावात् सामान्यम् अज्ञत्वं, नतु विशेषाज्ञत्वम् । वाक्पाणिपादानां भावरसार्थक्रियाकारित्वात् साक्षादज्ञत्वम् । ननु वक्षःपार्श्वकटीतटानां भावरसबोधकत्वासम्भवात् अज्ञत्वं नास्तीति चेन्न । भावरसबोधकत्वाभावेऽपि वृत्तक्रियादिषु चलनादिव्यापारद्वारा अज्ञत्वं सम्भवति । क्रियास्वरूपमेव नाट्यम् । रसः अभिव्यञ्जकः । ननु सर्वेषामङ्गानां क्रियाकारित्वेन अष्टादशत्वकथनवैयर्थ्यं स्यात् इति चेन्न । सर्वाङ्गानामपि रसविशेषक्रियाबोधकत्वासम्भवात् रसविशेषबोधकान्यङ्गानि अष्टादश । नच सङ्गीतसुधाकरे द्वादशाज्ञत्वकथनात् अष्टादशत्वकथनवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । “अज्ञसङ्कोचे रससङ्कोच” इति न्यायेन रसविशेषस्य लुप्तत्वात् उक्तान्यङ्गानि अष्टादश ।

अज्ञस्य लक्षणमाह —

भावरसार्थक्रियाकारित्वम् अज्ञत्वम् ।

अष्टादशस्वप्यङ्गेषु भावरसार्थक्रियाकारित्वसम्भवात् कचित् भावकारित्वं कचिद् रसकारित्वं कचिदर्थक्रियाकारित्वं च सम्भवतीति लक्षणसमन्वयः ।

उपाङ्गस्य लक्षणमाह —

भावरसबोधकत्वमुपाङ्गत्वम् ।

नयनादिष्वप्युपाङ्गेषु भावरसबोधकत्वसम्भवात् ।

प्रत्यङ्गस्य लक्षणमाह —

भावरसविशेषरहितत्वम् ।

प्रत्यङ्गेषु ग्रीवादिषु भावरसविशेषरहितत्वसम्भवात् । अर्थक्रियामात्रकारित्वेन प्रत्यङ्गानामङ्गत्वसम्भवात् ।

एतादृशाङ्गलक्षणवान्, स्त्रियः पुरुषो वा नाट्ये अधिकारीति (अधिकारि?) अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनं दर्शयति । प्रथमं तावत् अधिकारिलक्षणमाह —

अन्यूनानतिरिक्ताङ्गो रूपवान् यौवनस्थितः ।

तालगीतेषु कुशलः शारीरगुणसंयुतः ॥ ९७ ॥

अनतिस्थूलदेहश्च रोगालस्यविवर्जितः ।

भावज्ञो मृदुभाषी च मितधुग् विजितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

कुलीनो गुरुभक्तश्च देवतोपासकस्तथा ।

खलमूर्खविटासत्यभाषणेन विवर्जितः ॥ ९९ ॥

एतादृशो गुणैर्युक्तो नर्तकः परिकीर्तितः ।

अधिकारी स एव स्यान्नर्तको लोकसम्मतः ॥ १०० ॥

विषयं दर्शयति —

नर्तकाङ्गक्रियाजन्यरसो विषय उच्यते ।

वेणुमहलतालैश्च श्रुतिगीतरसादिभिः ॥ १०१ ॥

एककालसमुत्पन्नो भावो रस इतीरितः ।

रूपयौवनसम्पन्नसत्पात्राधिष्ठितो रसः ॥ १०२ ॥

सामाजिकानां नटने रसं स जनयेन्मुदा ।

मुखरागाङ्गचेष्टाभिर्भ्रूनासानेत्रवीक्षणैः ॥ १०३ ॥

भावितः पाणिपादाभ्यां स्वरवर्णसमुद्भवः ।

गद्यपद्यात्मकश्लोकपदवर्णलयात्मकः ॥ १०४ ॥

अर्थज्ञानरसो लोकानानन्दयति यो रसः ।

सङ्गानं हि विषयः शास्त्रे तु परिकीर्तितः ॥ १०५ ॥

सम्बन्धं दर्शयति — अङ्गसम्बन्धः, फलसम्बन्धः, रससम्बन्धः, आश्रयाश्रयिभावसम्बन्ध इति (सम्बन्धः) चतुर्विधः । अङ्गसम्बन्धो नाम अङ्गानां परस्परसम्बन्धः । रागतालश्रुतीनां भावानां च सम-कालसम्बन्ध इति यावत् । फलसम्बन्धो नाम रागज्ञानं, तालज्ञानं, श्रुतिज्ञानं, भावज्ञानम् इति चतुर्विधं ज्ञानम् । रागतालश्रुतिभावज्ञानानाम् एककालग्रहणं फलम् । अयमेव फलसम्बन्धः । रससम्बन्धस्तु शृङ्गारादिनवरसानां परस्परसम्बन्धः । परस्परसम्बद्धानां रसानां सम-काले अङ्गेषु भावेषु च सम्बन्धः । आत्मा आनन्दरूपः । आनन्दा-वाप्तिर्वा आनन्दस्वरूपो वा फलम् । अङ्गभावसम्बद्धानां रसाना-मात्मनश्चाश्रयाश्रयिभावः सम्बन्धः ।

प्रयोजनं दर्शयति — अस्मिन् शास्त्रे उक्तैरष्टादशाङ्गैः नर्तनवी-क्षणकारिणां फलं तावत् प्रत्यक्षसिद्धम् आबालवृद्धं पण्डितपामराणा-मपि । इतरेषु शास्त्रेषु शास्त्रैकगम्यं फलम् । नच अस्मिन् शास्त्रे फ-लस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् आमुष्मिकं फलं नास्तीति वाच्यम् । “दर्शना-दभ्रसदसी”ति शास्त्रेणामुष्मिकफलस्यापि सम्भवात् । ननु आबाल-वृद्धं पण्डितपामराणां फलं नतु विशेषफलम् इति चेन्न । इतरशास्त्रेषु बालानां पामराणां च फलं नास्ति । अस्मिन् शास्त्रे बालानां पामरा-णामपि फलसम्भवात् विशेषज्ञानवतां विशेषफलं कैमुतिकन्यायसिद्धम् । किञ्च बालपामराणामपि वीक्षणजन्यरसफलं तु पशुपक्षिमृगादिसाधार- (प्य ? ण)म् । आत्मैकगम्यो हि रसः । आत्मा सर्वव्यापकः । सर्व-जीवात्मनां रसोऽस्ति । सर्वजीवात्मनां भावं प्रत्येकमादाय शास्त्र-रूपेण परमेश्वरेणैव कल्पिततया सर्वजीवानन्दसुखजनकमेव भरतम् । सर्वजीवानामपि जन्मान्तरेषु अनुभूतभावस्मारकतयात्मनः एकत्वात् आत्मीयभावं स्वयमेवानुभवति लोकः । यथा — बालस्तु जातमात्रेण रोदिति । तन्निवृत्त्यै मात्रादिभिः डोले निधाय गानरसेन डोलाच-लनेन च रोदनशान्तिसम्भवात् । तस्माद् दुःखनिवृत्तिरपि फलं कैमु-तिकन्यायसिद्धम् इतरेषाम् । एवं देवताप्रतिमादीनामपि आवाहनप्र-तिष्ठादिभिः शक्तेरधिष्ठितत्वात् आत्मैकगम्यभावरसोऽस्ति । अत एव पुराणागमसिद्धासु पञ्चसभास्वपि चित्रेषु अधिष्ठितशक्तिमतां देवाना-

मपि नटनजन्यरसविशेषग्राहकत्वमपि सम्भवति, आत्मनः सर्वव्यापकत्वेन विधुत्वात् । ननु जन्यशरीरावच्छिन्नदेहिनामेवानन्दः प्रत्यक्षसिद्धः, प्रतिमाकल्पितानाम् इतरेषां तु शास्त्रैकगम्यः आनन्दः इति यद्युच्येत, तदा शृणु । पूजितः परमेश्वरः फलं दास्यतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । पूजावत् नटनेनापि आराधितः भगवान् न कथं फलं दास्यति । फलदानशक्तिमत्त्वं देवतानाम् आत्मभावनया सङ्गच्छते । आत्मभावनानजन्यमानन्दरूपमपि फलं सर्वेषां प्रत्यक्षसिद्धम् ॥

अस्मिन् शास्त्रे अज्ञानि द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकानि भरताचार्यसम्मतानि । तानि द्विविधानि शाब्दिकम् आर्थिकं चेति । शाब्दिकानाम् अज्ञानाम् अङ्गेनैव विनियोगः । आर्थिकानां तु अर्थदेव विनियोगः । तानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह —

ललाटश्च हनू कर्णौ दन्तोष्ठरसनांसकाः ।

वस्तिः पायुरुपस्थश्च स्निग्धानुजघनासनम् ॥ १०६ ॥

चतुर्दशैतान्यज्ञानि कीर्तितान्यार्थिकानि वै ।

शाब्दिकान्यज्ञानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह —

शिरो हस्तौ च वक्षश्च पार्श्वे चैव कटीतटे ॥ १०७ ॥

पादौ च साक्षादज्ञानि कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

नेत्रे च भ्रुकुटी नासे कपोलौ चिबुकाधरौ ॥ १०८ ॥

एतानि तान्युपाङ्गानि प्रोक्तानि रसवेदिभिः ।

ग्रीवा बाहूदरं पृष्ठमूरु जङ्घायुगं तथा ॥ १०९ ॥

प्रत्यङ्गानीति भरते कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

इदानीम् उक्तानामज्ञानाम् अर्थतः शब्दतश्च सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् शाब्दिकानामज्ञानां सामान्यतो विनियोगश्चिन्त्यते 'शिरो हस्त' इत्यादिक्रमेण । तात्पर्यप्रकाशकत्वात् शिरसः, अर्थप्रकाशकत्वात् हस्तयोः, नृत्तानुकूलचलनक्रियासाधकत्वात् वक्षसः, तिर्यगाकुञ्चनकम्पनालम्बनहेतुत्वात् पार्श्वयोः, उन्नमनानमनक्रियासाधकत्वात् कटीतटयोः (स्तु?), कुङ्कनताडनगतिकरणादिसाधकत्वात् पादयोः, षण्णामज्ञानामेवं विनियोगः ।

सम्बन्धं दर्शयति — अङ्गसम्बन्धः, फलसम्बन्धः, रससम्बन्धः, आश्रयाश्रयिभावसम्बन्ध इति (सम्बन्धः) चतुर्विधः । अङ्गसम्बन्धो नाम अङ्गानां परस्परसम्बन्धः । रागतालश्रुतीनां भावानां च सम-कालसम्बन्ध इति यावत् । फलसम्बन्धो नाम रागज्ञानं, तालज्ञानं, श्रुतिज्ञानं, भावज्ञानम् इति चतुर्विधं ज्ञानम् । रागतालश्रुतिभावज्ञानानाम् एककालग्रहणं फलम् । अयमेव फलसम्बन्धः । रससम्बन्धस्तु शृङ्गारादिनवरसानां परस्परसम्बन्धः । परस्परसम्बद्धानां रसानां सम-काले अङ्गेषु भावेषु च सम्बन्धः । आत्मा आनन्दरूपः । आनन्दा-वाप्तिर्वा आनन्दस्वरूपो वा फलम् । अङ्गभावसम्बद्धानां रसाना-मात्मनश्चाश्रयाश्रयिभावः सम्बन्धः ।

प्रयोजनं दर्शयति — अस्मिन् शास्त्रे उक्तैरष्टादशाङ्गैः नर्तनवी-क्षणकारिणां फलं तावत् प्रत्यक्षसिद्धम् आबालवृद्धं पण्डितपामराणा-मपि । इतरेषु शास्त्रेषु शास्त्रैकगम्यं फलम् । नच अस्मिन् शास्त्रे फ-लस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् आधुष्मिकं फलं नास्तीति वाच्यम् । “दर्शना-दभ्रसदसी”ति शास्त्रेणाधुष्मिकफलस्यापि सम्भवात् । ननु आबाल-वृद्धं पण्डितपामराणां फलं नतु विशेषफलम् इति चेन्न । इतरशास्त्रेषु बालानां पामराणां च फलं नास्ति । अस्मिन् शास्त्रे बालानां पामरा-णामपि फलसम्भवात् विशेषज्ञानवतां विशेषफलं कैमुतिकन्यायसिद्धम् । किञ्च बालपामराणामपि धीक्षणजन्यरसफलं तु पशुपक्षिमृगादिसाधार- (ण्य?ण)म् । आत्मैकगम्यो हि रसः । आत्मा सर्वव्यापकः । सर्व-जीवात्मनां रसोऽस्ति । सर्वजीवात्मनां भावं प्रत्येकमादाय शास्त्र-रूपेण परमेश्वरेणैव कल्पिततया सर्वजीवानन्दसुखजनकमेव भरतम् । सर्वजीवानामपि जन्मान्तरेषु अनुभूतभावस्मारकतयात्मनः एकत्वात् आत्मीयभावं स्वयमेवानुभवति लोकः । यथा — बालस्तु जातमात्रेण रोदिति । तन्निवृत्त्यै मात्रादिभिः डोले निधाय गानरसेन डोलाच-लनेन च रोदनशान्तिसम्भवात् । तस्माद् दुःखनिवृत्तिरपि फलं कैमु-तिकन्यायसिद्धम् इतरेषाम् । एवं देवताप्रतिमादीनामपि आवाहनप्र-तिष्ठादिभिः शक्तेरधिष्ठितत्वात् आत्मैकगम्यभावरसोऽस्ति । अत एव पुराणागमसिद्धासु पञ्चसभास्वपि चित्रेषु अधिष्ठितशक्तिमतां देवाना-

मपि नटनजन्यरसविशेषग्राहकत्वमपि सम्भवति, आत्मनः सर्वव्याप-
कत्वेन विभुत्वात् । ननु जन्यशरीरावच्छिन्नदेहिनामेवानन्दः प्रत्यक्ष-
सिद्धः, प्रतिमाकल्पितानाम् इतरेषां तु शास्त्रैकगम्यः आनन्दः इति
यद्युच्येत, तदा शृणु । पूजितः परमेश्वरः फलं दास्यतीति प्रत्यक्षसि-
द्धम् । पूजावत् नटनेनापि आराधितः भगवान् न कथं फलं दास्यति ।
फलदानशक्तिमत्त्वं देवतानाम् आत्मभावनया सङ्गच्छते । आत्म-
भावेनाजन्यमानन्दरूपमपि फलं सर्वेषां प्रत्यक्षसिद्धम् ॥

अस्मिन् शास्त्रे अङ्गानि द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकानि भरताचार्यसम्म-
तानि । तानि द्विविधानि शाब्दिकम् आर्थिकं चेति । शाब्दिकानाम्
अङ्गानाम् अङ्गेनैव विनियोगः । आर्थिकानां तु अर्थादेव विनियोगः ।
तानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह —

ललाटश्च हनू कर्णौ दन्तोष्ठरसनांसकाः ।

वस्तिः पायुरपस्थश्च स्निग्धानुजघनासनम् ॥ १०६ ॥

चतुर्दशैतान्यङ्गानि कीर्तितान्यार्थिकानि वै ।

शाब्दिकान्यङ्गानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह —

शिरो हस्तौ च वक्षश्च पार्श्वे चैव कटीतटे ॥ १०७ ॥

पादौ च साक्षादङ्गानि कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

नेत्रे च भ्रुकुटी नासे कपोलौ चिबुकाधरौ ॥ १०८ ॥

एतानि तान्युपाङ्गानि प्रोक्तानि रसवेदिभिः ।

ग्रीवा बाहूदरं पृष्ठमूरु जङ्घायुगं तथा ॥ १०९ ॥

प्रत्यङ्गानीति भरते कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

इदानीम् उक्तानामङ्गानाम् अर्थतः शब्दतश्च सामान्यतो विशेष-
तश्च लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् शाब्दिकानामङ्गानां
सामान्यतो विनियोगश्चिन्त्यते 'शिरो हस्त' इत्यादिक्रमेण । तात्प-
र्यप्रकाशकत्वात् शिरसः, अर्थप्रकाशकत्वात् हस्तयोः, नृत्तानुकूलच-
लनक्रियासाधकत्वात् वक्षसः, तिर्यगाकुञ्चनकम्पनालम्बनहेतुत्वात् पा-
र्श्वयोः, उन्नमनानमनक्रियासाधकत्वात् कटीतटयोः (स्तु ?), कुट्टनता-
डनगतिकरणादिसाधकत्वात् पादयोः, षण्णामङ्गानामेवं विनियोगः ।

उपाङ्गविनियोगश्च एवम् । उपाङ्गानामपि नेत्रयोः रसविशेष-
करत्वात्, त्रुटनहरणच्छलनक्रियाहेतुत्वाद् भ्रुवोः, नासिकयोस्तु को-
पहर्षप्रसादसूचकत्वात्, कपोलयोस्तु सम्पूर्णसंकोचावर्तनमुखरसभाव-
प्रकटकत्वात्, अधरयोस्तु मुकुलितविकासघटकत्वात्, चिबुकस्य तु व-
लितवाकितहावभावप्रकटकत्वात् । एवमुपाङ्गानां विनियोगः प्रदर्शितः ।

प्रत्यङ्गानामपि ग्रीवायाश्च सुन्दरतिर्यक्चलनपरिवर्तनसाधक-
त्वात्, बाह्वोस्तु अन्तःसंयमनबन्धनाकुञ्चनप्रसारणक्रियाघटकत्वात्,
उदरस्य तु द्रुस्वसङ्कोचस्थूलक्रियाप्रकटकत्वात्, पृष्ठस्य तु पश्चाद्ग-
नतिर्यग्वलनोन्नमनानमनक्रियाघटकत्वात्, ऊर्वोस्तु व्याससमासाकु-
ञ्चनप्रसारणक्रियासाधकत्वात्, जङ्घयोस्तु अन्योन्यबन्धनतिर्यक्चल-
नशीघ्रचलनक्रियाप्रकटकत्वात् प्रत्यङ्गानां विनियोगः ।

एवम् अङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गानां सामान्यतो विनियोगो दर्शितः ।
आर्थिकानाम् अङ्गानां तु तत्तत्प्रकरणे विनियोगं वक्ष्यामः ।

इदानीम् उक्तानामष्टादशाङ्गानां विशेषतो लक्षणविनियोगश्चि-
न्त्यते । प्रथमं तावत् शिरोभेदश्चिन्त्यते । (आर्थिकैः शाब्दिकैश्चाङ्गैः
परस्परं मिलित्वा भावो बोध्यते ।

अङ्गभावमवलोक्य सुन्दरं रङ्गमध्यवरवञ्चिभूपतिः ।

अङ्गहाररसिकोत्तमाङ्गतस्त्वङ्गनाट्यमधुनान्वचिन्त्यत् ॥ ११० ॥

शिरोभेदश्चिन्त्यते ?)

समं शिरश्चाञ्चितं चाधोमुखोद्वाहिते तथा ॥ १११ ॥

उत्क्षिप्तं च शिरश्चापि निकुञ्चितशिरस्तथा ।

स्कन्धानतशिरश्चापि पार्श्वभिमुखमेव च ॥ ११२ ॥

परावृत्तं तथाधूतं शिरस्तिर्यग्गतोन्नतम् ।

एकादशशिरो नाट्ये स्थिरं चेति प्रकीर्तितम् ॥ ११३ ॥

दीर्घाकम्पितमेव स्याच्छीघ्राकम्पितमेव च ।

कम्पितं च धृतं चैव विधूतमवधूतकम् ॥ ११४ ॥

चलितं लोलितं चैव शिर आरात्रिकं तथा ।

परीवाहितशीर्षं च कन्धरांसशिरस्तथा ॥ ११५ ॥

उद्वेष्टितं शिरश्चापवेष्टितं शिर एव च ।

त्रयोदशशिरो नाट्ये चास्थिरं परिकीर्तितम् ॥ ११६ ॥

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्चाप्यूर्ध्वार्धोविषमादपि ।

खण्डितं षड्विधं प्रोक्तं शिरस्त्रिंशदुदीरितम् ॥ ११७ ॥

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । समशिरसो लक्षणमाह—

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च काष्ठवन्निश्चला स्थितिः ।

समं शिर इति ज्ञेयं नाट्यतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ ११८ ॥

विनियोगः—

नाट्यारम्भेऽग्ररेखायां स्तम्भेने चिन्तने भ्रमे ।

प्रतिमायाः प्रकटने देवरूपप्रदर्शने ॥ ११९ ॥

ध्याने जपे तपसि च भारवाहे जनेक्षणे ।

गर्वे च निर्दये शान्ते स्वभावे स्नेहकोपयोः ॥ १२० ॥

आश्चर्येऽतिशये चित्रे तिलके नामधारणे ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १२१ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

भरते चैवमेतेषु विनियुक्तं समं शिरः ॥ १२२ ॥

द्वितीयस्य अश्रितशिरसो लक्षणमाह—

समं शिरस्तु यत्किञ्चित् पुरोऽधो नामितं यदि ।

अञ्चितं शिर इत्येव कीर्तितं नाट्यवेदिभिः ॥ १२३ ॥

विनियोगः—

करस्थदर्पणालोके लक्ष्यं कृत्वावलोकने ।

भये चालोचनायां च स्वहस्तात् पत्रलेखने ॥ १२४ ॥

स्वकरालोकने चोरवदने कुटिलाकृतौ ।

गुरुभूपालवचनश्रवणे वाक्पिधानतः ॥ १२५ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

अञ्चितं शिर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १२६ ॥

तृतीयस्य अधोमुखशिरसो लक्षणमाह —

समस्थितौ स्ववदनं पुरोऽधो नभितं यदि ।

अधोमुखं शिरस्तावदुदितं नाट्यवेदिभिः ॥ १२७ ॥

विनियोगः —

समस्तवेषनटने हस्तेन तु विलेखने ।

अनेकचिन्ताव्यसने शिरसा मज्जने जले ॥ १२८ ॥

शोकेन पाणिना नासाकासनिर्हरणे तथा ।

पिठरे भारवहने भूतले चित्रलेखने ॥ १२९ ॥

केदारे चौपधीस्तम्भस्थापने बीजवापने ।

गुरुपदेशने शिष्ये लज्जानतमुखे जने ॥ १३० ॥

सुवर्णरत्नाभरणकारकस्य मुखे तथा ।

भूतले चतुरङ्गस्य वीक्षणे भृत्यभाषणे ॥ १३१ ॥

हिरण्यवीक्षणे भूमौ विस्मृतार्थावलोकने ।

मार्गे मार्गे च चोराणां पदान्वेषणकर्मणि ॥ १३२ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

अधोमुखशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १३३ ॥

तुरीयस्य उद्वाहितशिरसो लक्षणमाह —

समं शिरस्तु यत्किञ्चिदूर्ध्वभागनिरीक्षितम् ।

उद्वाहितं शिर इति श्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १३४ ॥

विनियोगः —

गोपुराद्रिमहावृक्षरथाग्रालोके तथा ।

मृगाक्षीखेलनोत्क्षिप्तकुबेराक्षीनिरीक्षणे ॥ १३५ ॥

लीलायामुपरिक्षिप्तकन्दुकस्थावलोकने ।

उदयास्तगतार्केन्दुमण्डलस्य निरीक्षणे ॥ १३६ ॥

अर्केन्दुग्रहणालोके शक्रचापावलोकने ।

किञ्चिदूर्ध्वस्थितालोके चलद्विद्युन्निरीक्षणे ॥ १३७ ॥

पदमश्मानमारोप्य कन्यकाया वधूवरैः ।
 आकाशेऽरुन्धतीतारध्रुवताराप्रदर्शने ॥ १३८ ॥
 प्रासादस्थजनालोके स्थितेनोत्थितवीक्षणे ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १३९ ॥
 उद्वाहितशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

पञ्चमस्योत्क्षिप्तशिरसो लक्षणमाह —

चिबुकं सम्य(गुत्क्षिप्य) निश्चलाकाशदर्शने ॥ १४० ॥
 उन्मीलितोर्ध्ववदनस्थितिरुत्क्षिप्त(म्) उच्यते ।

विनियोगः —

ग्रहनक्षत्रताराणामुच्चोदयनिरीक्षणे ॥ १४१ ॥
 मखचन्द्रावलोके च सूर्येन्दुग्रहणे तथा ।
 ललाटन्तपभानौ च गरुडाम्बुदवीक्षणे ॥ १४२ ॥
 लक्ष्येण ग्रहणे पक्षिवकादीनां नभोगतौ ।
 आस्ये च यन्त्रविद्याया लक्ष्यस्थापनकर्मणि ॥ १४३ ॥
 जलपाने ललाटे च भस्मालेपनकर्मणि ।
 अक्षणोरौषधधारायामूर्ध्वचित्रविलोकने ॥ १४४ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ॥ १४५ ॥
 उत्क्षिप्तशिर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

षष्ठस्य निकुञ्चितशिरसो लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं भागं निधाय भुजमूलयोः ॥ १४६ ॥
 एकभागेन विनतं निकुञ्चितमिदं शिरः ।

विनियोगः —

जगगणीनटनस्थाने निषादनटने तथा ॥ १४७ ॥
 प्रसवव्यसनालक्ष्यमोहायासे न वा पुनः ।
 पार्श्वेण नरनारीणां गात्रेषु शयने तथा ॥ १४८ ॥

अतिस्नेहेन दुःखेनाप्यन्योन्यालिङ्गने तथा ।
 शिबिकाभारवाहाणां बाहुमूलविपर्यये ॥ १४९ ॥
 तन्तुवायतुरीतन्तुसंयोगात् पटवायने ।
 शठमूर्खस्वलादीनां परिहासविडम्बने ॥ १५० ॥
 नवोढासङ्गमे कोपकाले प्रौढासुसङ्गमे ।
 स्त्रीणां विलासभावे च कोपहर्षावलोकने ॥ १५१ ॥
 मोट्टा(धि ? यि)ते प्रियकथाश्रवणे तन्मयात्मनि ।
 केशादिग्रहहर्षेण दुःखात् कु(ट्टि ? ट्ट)मिते रसे ॥ १५२ ॥
 हर्षात् त्रोटनहासादिचेष्टायां किलिकिञ्चिते ।
 रहस्ये लज्जितमुखे स्तम्भने गर्वमानयोः ॥ १५३ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १५४ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु निकृञ्चितमिदं शिरः ।

सप्तमस्य स्कन्धानतशिरसो लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे चैकपार्श्वेन सन्नतम् ॥ १५५ ॥
 स्कन्धानतं शिर इति कचिदाहुश्च नर्तकाः ।
 पार्श्वाञ्चितं शिर इति कचिदाहुश्च नर्तकाः ॥ १५६ ॥

विनियोगः —

निद्रायां मदमूर्छासु चिन्तायां चित्तविभ्रमे ।
 श्रवणौषधधारायां पाणिना दन्तधावने ॥ १५७ ॥
 नारीकपोलयुगले हरिद्रालेपने तथा ।
 व्रीभत्से चैव निन्दायां कपोले करधारणे ॥ १५८ ॥
 जाला(द्) द्वारसमालोके चीनदर्पणदर्शने ।
 हिक्कायां तर्कवचने श्रुत्ये कोपेन भाषणे ॥ १५९ ॥
 रहस्ये लज्जितमुखे चिन्तया तृणकीलने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १६० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 स्कन्धानतशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १६१ ॥

अष्टमस्य पार्श्वाभिमुखशिरसो लक्षणमाह —

स्कन्धानतं शिरः किञ्चिदुन्नम्याभिमुखेक्षितम् ।

पार्श्वाभिमुखशीर्षं तु विज्ञेयं भरतागमे ॥ १६२ ॥

विनियोगः —

जाला(इ) द्वारसमालोके लक्ष्यं कृत्वावलोकने ।

स्त्रीभिः सम्मोहभावेन नायकाननवीक्षणे ॥ १६३ ॥

कोपहर्षप्रसादैश्च स्त्रीभिर्नायकवीक्षणे ।

गृहद्वारे जनालोके हुङ्कृत्या रिपुवीक्षणे ॥ १६४ ॥

दम्पत्योर्भोगसमये कपोलद्वयघटने ।

स्त्रीणामन्योन्यकलहे काकुभावेन वीक्षणे ॥ १६५ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १६६ ॥

पार्श्वाभिमुखमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

नवमस्य परावृत्तशिरसो लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं वा यदेकपार्श्वेन वीक्षितम् ॥ १६७ ॥

परावृत्तं शिर इति ज्ञेयं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

वेणुगाने निधायाम्ने वीणां हस्तेन वादने ॥ १६८ ॥

शस्त्रेण पार्श्वस्थनरच्छेदने ताडने तथा ।

नवोढासङ्गमे कोपकाले प्रौढासु सङ्गमे ॥ १६९ ॥

जनसंसदि वेश्याभिः संज्ञया रागवीक्षणे ।

अर्थप्रदानवेलायां लुब्धस्य वदने तथा ॥ १७० ॥

पार्श्वे च बालवदनाघ्राणे स्त्रीमुखचुम्बने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १७१ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

परावृत्तशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १७२ ॥

दशमस्य आधूतशिरसो लक्षणमाह —

परावृत्तशिरः पूर्वं विषमं चैकभागतः ।

आलम्ब्य किञ्चिद्दूर्ध्वाग्रवक्रमाधूतमुच्यते ॥ १७३ ॥

विनियोग उच्यते —

हनुमत्सिंहगरुडवृषभालोकने तथा ।
 उल्लासनाद्ये हस्तेनच्छोडने पदताडने ॥ १७४ ॥
 अन्तः संयतकोपेन गर्वेण रिपुनिन्दने ।
 उल्लासशयने राज्ञां मञ्चे स्थूलोपधानके ॥ १७५ ॥
 दूरस्थशब्दश्रवणे तत् किं नामेति च श्रुतौ ।
 उल्लासगर्वभावेन निन्दिते जारनायके ॥ १७६ ॥
 पार्श्वस्थजनमालोक्य शक्तः किमिह भाषणे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १७७ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 आधूतशिर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १७८ ॥

एकादशस्य तिर्यग्गतोन्नतशिरसो लक्षणमाह —

तिर्यग्गतोन्नतमुखमाकाशो यदि वीक्षितः ।
 तिर्यग्गतोन्नतशिरः प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १७९ ॥

विनियोगः —

नाट्ये निषादनटने व्योम्नि पट्टविसर्जने ।
 कटिं गलं वा हस्तेन चालम्ब्याकाशवीक्षणे ॥ १८० ॥
 एकपार्श्वेन चाकाशे तारकाम्बुदवीक्षणे ।
 व्यत्यस्ताधरपाने च नारीवदनवीक्षणे ॥ १८१ ॥
 आलोचनायां कोपेन निन्दने लक्ष्यवीक्षणे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८२ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 तिर्यग्गतोन्नतशिर एतेषु विनियुज्यते ॥ १८३ ॥

स्थिरशिरसामेकादशानां लक्षणविनियोगश्चिन्तितः । इदानी-
 मस्थिरशिरसां त्रयोदशानां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं दीर्घा-
 कम्पितशिरसो लक्षणमाह —

मुखमुन्नम्य चानम्य स्वोर्ध्वाधोदेशकम्पनम् ।
 पुनः पुनः कृतं तच्चेद् दीर्घाकम्पितमुच्यते ॥ १८४ ॥

विनियोगः —

तालनालीकपूगानामामूलाग्रनिरीक्षणे ।
तन्तुना मानकरणे प्रतिमास्थूणयोरपि ॥ १८५ ॥
ध्वजस्तम्भस्य मूलाग्रसममाननिरीक्षणे ।
आपादमस्तकं मर्त्यमतिकोपेन वीक्षणे ॥ १८६ ॥
कण्ठस्थनाडीव्यत्याससमीकरणकर्मणि ।
दर्पणस्थस्ववदनरदनालिकदर्शने ॥ १८७ ॥
प्रणम्य शिरसोत्थाने जृम्भणे च क्षुधे तथा ।
स्नात्वा च शिरसोत्थाने चोर्ध्वश्वासानुकम्पने ॥ १८८ ॥
निद्रया नरवक्रस्य पतने चार्धसम्मते ।
विलम्बितार्थवचने तालमार्गप्रदर्शने ॥ १८९ ॥
धान्यावहन्त्रीवदने लोहकारमुखे तथा ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १९० ॥
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
दीर्घाकम्पितमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १९१ ॥

द्वितीयस्य शीघ्राकम्पितशिरसो लक्षणमाह —

मुखमुन्नम्य शिरसा चालनं यदुपर्यधः ॥ १९२ ॥
पुनः पुनः कृतं शीघ्रं शीघ्राकम्पितमिष्यते ।

विनियोगः —

आगच्छ तिष्ठेति नरं वदनेन प्रदर्शने ॥ १९३ ॥
नाट्येवसाने च गुरोरुपदेशेऽक्षरग्रहे ।
चित्ते च निश्चितार्थस्य धारणे कोपभाषणे ॥ १९४ ॥
पुनः पुनः प्रियाह्वाने गच्छ गच्छेति भाषणे ।
पिशाचावेशहुङ्कारे लोककृत्यानुमोदने ॥ १९५ ॥
मुखवातानुचलने गताबुष्टास्यकम्पने ।
मृगाणां च तृणाहारे पक्षिणां मांसभक्षणे ॥ १९६ ॥
सुवर्णरत्नाभरणकारकस्य मुखे तथा ।
किं कार्यमिह सौख्यं वा क्षम्यतां क्षम्यतामिह ॥ १९७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १९८ ॥

शीघ्राकम्पितमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

तृतीयस्य कम्पितशिरसो लक्षणमाह —

वामांसे दक्षिणांसे च कर्णाभ्यां सह कम्पनम् ॥ १९९ ॥

पुनः पुनः कृतं तच्चेत् कम्पितं शिर उच्यते ।

विनियोगः —

परातिशयकार्याणां सन्तोषेणानुमोदने ॥ २०० ॥

बुद्धिसम्मतकार्याणामङ्गीकारेऽर्धसम्मते ।

गजवक्त्रप्रचलने सम्यगित्यनुभाषणे ॥ २०१ ॥

रथोत्तमाङ्गचलने निन्दनेनानुमोदने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २०२ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

कम्पितस्येह शिरसो विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ २०३ ॥

तुरीयस्य ध्रुतशिरसो लक्षणमाह —

वामदक्षिणभागे तु शनकैश्चलितं यदि ।

ध्रुतं शिर इति प्रोक्तं नाढ्यतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ २०४ ॥

विनियोगः —

दर्पणे श्रोत्रभूषाया वीक्षणेऽतिशये तथा ।

जालेन सूक्ष्मद्रव्याणां पार्श्वद्वयनिरीक्षणे ॥ २०५ ॥

परिहासेऽद्भुतरसे निन्दनेनानुमोदने ।

महारोगेऽतिदुःखे च प्रसवव्यसने तथा ॥ २०६ ॥

आयासे चार्धसम्मोदे चानन्दे चात्मसम्मते ।

वाग्विस्तारप्रवचने काकानामपि वीक्षणे ॥ २०७ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २०८ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु विनियुक्तं ध्रुतं शिरः ।

पञ्चमस्य विधूतशिरसो लक्षणमाह —

अधः प्रसार्य वदनं पुरतो नीयते यदि ॥ २०९ ॥

विधूतं शिर इत्येव प्रोक्तं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

पाणिपादौ भुवि स्थाप्य दण्डाभ्यासनकर्मणि ॥ २१० ॥

शिर उन्नम्य शूरैस्तु युद्धरङ्गप्रवेशने ।

स्वल्पग्रहप्रवेशे च चोरद्वारप्रवेशने ॥ २११ ॥

स्वयमन्यस्य वा भारं गृहीत्वोन्नम्य धारणे ।

अन्तर्जलचरो भूत्वा मुखमुद्यम्य दर्शने ॥ २१२ ॥

आपादमस्तकं कोपाद् वीक्षणेऽपाङ्गदर्शने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २१३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु विधूतं शिर उच्यते ॥ २१४ ॥

षष्ठस्य अवधूतशिरसो लक्षणमाह —

पुरः प्रसार्य वदनमन्तरानीयते यदि ।

अवधूतं शिर इति प्रोक्तं हि भरतागमे ॥ २१५ ॥

विनियोगः —

गोपुराद्रिमहावृक्षस्थानामानयने मुखे ।

नौकादण्डेन च जलक्षेपणे क्षिपणीकरैः ॥ २१६ ॥

बलात्कृत्यानय क्षिप्रमिति वाचानुभाषणे ।

केशमाकृष्य शीघ्रेण तमानय ममान्तिके ॥ २१७ ॥

नीवीमाकृष्य कोपेन शीघ्रकर्षणकर्मणि ।

पुंभावस्य प्रकटने श्मश्रु विस्तार्य पाणिना ॥ २१८ ॥

उल्लासगर्वभावेन स्वकीयोरुप्रताडने ।

स्वबलस्य प्रकटनाद् भुजमूलेषु ताडने ॥ २१९ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २२० ॥

अवधूतशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

सप्तमस्य चलितशिरसो लक्षणमाह —

मुखपार्श्वद्वयेनैव चलितं शीघ्रतो यदि ॥ २२१ ॥

चलितं शिर इत्युक्तं नाट्यतत्त्वार्थवेदिभिः ।

विनियोगः —

काङ्क्षिताभिनयालोके शृङ्गारार्थानुभावके ॥ २२२ ॥

मनोनिष्ठरसाभासे दुर्गन्धाघ्राणने तथा ।

अतिशीतज्वरार्त्ताङ्गकम्पने वातकम्पने ॥ २२३ ॥

कटुतिक्तकषायाम्लमधुराणां रसाधिके ।

दैवावेशारम्भकालप्रथमक्षणलक्षणे ॥ २२४ ॥

आ(त्म ? त्मा)सन्तोषकार्याणां मास्तु मास्तिवति भाषणे ।

चित्ताभिलषितार्थेभ्यो मनोनिरसने तथा ॥ २२५ ॥

तुषारवर्षवायूनां शीतलेनाङ्गकम्पने ।

भयेन कृतरोमाञ्चे रत्यनन्तसुखे तथा ॥ २२६ ॥

तीक्ष्णौषधानां ग्रन्थेपात् करेणाक्षिद्वये तथा ।

विरहे चन्द्रकिरणासहनान्मुखकम्पने ॥ २२७ ॥

मुखदैर्न्येन भावेन देहीत्यत्यल्पयाचने ।

श्वकर्णकम्पने शीघ्रं कर्णभूषणकम्पने ॥ २२८ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २२९ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु चलितं तु भवेच्छिरः ।

अष्टमस्य लोलितशिरसो लक्षणमाह —

समं शिरः पार्श्वयोस्तु मन्देन लुठितं मुहुः ॥ २३० ॥

लोलितं शिर इत्युक्तं भरते नृत्तवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्ये च समरेखायां हस्तद्वयनिरीक्षणे ॥ २३१ ॥

गानानन्दरसामोदे सत्कथाश्रवणे मुखे ।
मदे च मद्यपाने च निषेधे च पुनः पुनः ॥ २३२ ॥
ममालमलमित्यर्थे साधुवाक्यानुरञ्जने ।
अलाभेनागमे कार्ये भ्रान्तवक्रस्य लोलने ॥ २३३ ॥
नेति नेतीति वाक्यार्थे न योग्यमिति भाषणे ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३४ ॥
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु लोलितं विनियज्यते ॥ २३५ ॥

नवमस्यारात्रिकशिरसो लक्षणमाह —

वाममारभ्य च स्कन्धं विस्ताराद् बलितं यदि ।
आरात्रिकं शिर इति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ २३६ ॥

विनियोगः —

गर्वेण स्वाङ्गवीक्षायां नदीनगरदर्शने ।
तटाकतीरप्राकारसागराणां च वीक्षणे ॥ २३७ ॥
पुरःस्थितपदार्थानां क्रमादालोकने मुखे ।
एते सर्वे च सुधिय इति वक्त्रेण वीक्षणे ॥ २३८ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २३९ ॥
आरात्रिकं शिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

दशमस्य परिवाहितशिरसो लक्षणमाह —

वृत्ताकारतया तावद् वक्रमाघूर्णितं यदि ॥ २४० ॥
प्रसव्यमपसव्यं वा परीवाहितमुच्यते ।

विनियोगः —

नाट्यभावानुबोधे च नवनीकरणे तथा ॥ २४१ ॥
भ्रमरीभ्रमणाकारवचने भ्रमरभ्रमे ।
तथास्तुवादे सन्ध्यायां जले हस्तावकुण्ठने ॥ २४२ ॥
स्वमूर्धोपरि हस्तेन करन्यासावकुण्ठने ।
मन्त्रज्ञमन्त्रेण शिरोबन्धने सूत्रवेष्टने ॥ २४३ ॥

पिशाचावेशने नारीशिरसा भ्रमणे तथा ।

प्रदक्षिणेन नगरतटाकालयदर्शने ॥ २४४ ॥

उष्णीषवेष्टने चैव धूपदीपप्रदर्शने ।

ऋक्षाणां वानरादीनां नटनस्य प्रदर्शने ॥ २४५ ॥

तथा परिक्रमं कृत्वा चैवमागच्छ सन्निधौ ।

सूर्येन्दुपरिवेषे च सद्यःपीतासवे भ्रमे ॥ २४६ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २४७ ॥

परीवाहितमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

एकादशस्य कन्धरांसशिरसो लक्षणमाह —

पुरः पश्चात् कन्धरांसौ चानम्य यदि वीक्षितम् ॥ २४८ ॥

पुनः पुनश्चैकभागे कन्धरांसशिरः स्मृतम् ।

विनियोगः —

नानारूपविचित्राङ्गशृङ्गारनटने तथा ॥ २४९ ॥

बाहुशक्त्यैव धनुषो बाणाकर्षणनिर्गमे ।

मार्गे तस्करभीत्या च पश्चादालोक्य निर्गमे ॥ २५० ॥

शत्रुभीत्या मृगादीनां चञ्चलेनानुवीक्षणे ।

गृहीत्वा पाणिना सर्पं कपेः पश्चाद्विलोकने ॥ २५१ ॥

स्वापराद्धे निरीक्ष्यैव शशादीनां विलोकने ।

युद्धे पराजितानां तु धावने शत्रुवीक्षणे ॥ २५२ ॥

स्वनायकं वियोगेन स्वापराद्धेन वीक्षणे ।

बाललीलां ग्रहर्षेण पश्चादर्थेन वीक्षणे ॥ २५३ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २५४ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु कन्धरांसशिरः स्मृतम् ।

द्वादशस्य उद्वेष्टितशिरसो लक्षणमाह —

असे चानम्य वदनमंसात्तं मन्दवेष्टितम् ॥ २५५ ॥

उद्वेष्टितं शिर इति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्ये च भुजमूलेन वक्रितासेन वेष्टने ॥ २५६ ॥
 उपचारेण वचने चेकितेन निरीक्षणे ।
 सखि ! प्रियसखं पश्य त्वं प्रियस्यान्तिकं व्रज ॥ २५७ ॥
 इति वाक्ये च मोहेन प्रच्छन्ने प्रियवीक्षणे ।
 पार्श्वभागस्थितसखीमन्तर्गच्छेति भाषणे ॥ २५८ ॥
 कर्णकण्डूत्यभिनये शिरसा भुजमूलयोः ।
 त्वाषे (?) चित्ताङ्गकरणे सम्मृज्य करणे तथा ॥ २५९ ॥
 सर्वसम्पत् परं भूयात् सर्वाभीष्टं ददामि वः ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २६० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 उद्वेष्टितशिरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ २६१ ॥

प्रयोदशस्यापवेष्टितशिरसो लक्षणमाह —

मुखं व्यत्ययतस्तावद् विपरीतेन वेष्टितम् ।
 अपवेष्टितमित्येतत् प्रोक्तं हि भरतागमे ॥ २६२ ॥

विनियोगः —

विकृताद् भुजमूलात्तु विपरीतेन वेष्टने ।
 यूयं मत्पार्श्वमायात पश्य प्रियसखीमिमाम् ॥ २६३ ॥
 बहिर्गच्छेति वचने तिर्यग्वाङ्कितवीक्षणे ।
 स्वनायकस्य कलहे कोपेनान्यत्र वीक्षणे ॥ २६४ ॥
 धिक्कृत्य जारपुरुषं वक्रिते कुलटामुखे ।
 सर्वानिष्टनिवृत्तौ च सर्वदुःखापनोदने ॥ २६५ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २६६ ॥
 नाट्येऽपवेष्टितं नाम शिरश्चैतेषु युज्यते ।

अस्थिरशिरसां त्रयोदशानां लक्षणविनियोगश्चिन्तितः । इदानीं
खण्डितशिरसां षण्णां लक्षणमाह —

पुरः प्रसार्य वदनं पुरतः खण्डितं यदि ॥ २६७ ॥
पुरःखण्डितमित्येतत् प्रोक्तं हि भरतागमे ।
पश्चात् प्रसारितमुखं पश्चात्खण्डितमुच्यते ॥ २६८ ॥
पार्श्वप्रसारितमुखं पार्श्वखण्डितमुच्यते ।
ऊर्ध्वप्रसारितमुखं चोर्ध्वखण्डितमुच्यते ॥ २६९ ॥
अधः प्रसारितमुखं त्वयः खण्डितमुच्यते ।
सर्वप्रसारितमुखं खण्डितं विषमं विदुः ॥ २७० ॥

क्रमेण विनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारगमने चैकतालेन खण्डने ।
कपोतकुवकुटाहारे परिहासविडम्बने ॥ २७१ ॥
मौलिस्थकुम्भनाट्ये च किमेतदिति भाषणे ।
किञ्चित् स्थलान्तरे तिष्ठ कुतस्त्वमिति भाषणे ॥ २७२ ॥
पश्चात्खण्डितमुक्तप्राथम्यम् ।

पार्श्वखण्डितं —

वक्रितास्ये च सुरतासम्मतसीमुखे तथा ।
अनङ्गीकृतवाक्ये च निन्दयित्वेव निर्गमे ॥ २७३ ॥

ऊर्ध्वखण्डितं —

कुतस्त्वमिति वार्त्तायां परिहासविडम्बने ।
कुत्र तिष्ठसि किं तेऽस्ति मुहुराकाशवीक्षणे ॥ २७४ ॥

अधःखण्डितं —

कराकृष्टखलीनाश्ववदनेन प्रचालने ।
एङ्कारे भयशीतार्त्तमुखसङ्कोचकम्पने ॥ २७५ ॥
मौलिस्थकुम्भनाट्ये चाप्यत्रैवाहमितीरिते ।

विषमखण्डितं —

हास्ये च वक्रचलने धिक्कारे निन्दने तथा ॥ २७६ ॥

अपयाहीति वचने स एव किमयं किमु ।

कर्णस्थनाडीश्रुटने पार्श्वस्थाननवीक्षणम् ॥ २७७ ॥

षड्विधं खण्डितं नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

स्थिराणाम् एकादशशिरसाम्, अस्थिराणाम् एकान्नविंशति-
सङ्ख्याकशिरसां परस्परं सम्मेलनेन एकादशद्विशतं (?) शिरः समु-
त्पन्नं भवति । तत् नाट्ये सर्वत्र समुपयुज्यते ।

इदानीं तेषां शिरसां सङ्ख्यामाह । विनियोगस्तु पूर्वमुक्तप्राय
एव ।

बालरामकुलशेखरप्रभोरन्तरङ्गनटनेषु नर्तितम् ।

उत्तमाङ्गशुभलक्षणं क्वचिद् बालरामभरते निरूपितम् ॥ २७८ ॥

समदीर्घाकम्पितम् ।

समलोलितम् ।

समशीघ्राकम्पितम् ।

समारात्रिकम् ।

समकम्पितम् ।

समपरिवाहितम् ।

समधुतम् ।

समकन्धरांसम् ।

समविधूतम् ।

समोद्वेष्टितम् ।

समावधूतम् ।

समापवेष्टितम् ।

समचलितम् ।

समभेदास्त्रयोदश ।

अञ्चितदीर्घाकम्पितम् ।

अञ्चितलोलितम् ।

अञ्चितशीघ्राकम्पितम् ।

अञ्चितारात्रिकम् ।

अञ्चितकम्पितम् ।

अञ्चितपरिवाहितम् ।

अञ्चितधुतम् ।

अञ्चितकन्धरांसम् ।

अञ्चितविधूतम् ।

अञ्चितोद्वेष्टितम् ।

अञ्चितावधूतम् ।

अञ्चितापवेष्टितम् ।

अञ्चितचलितम् ।

अञ्चितभेदास्त्रयोदश ।

अधोमुखदीर्घाकम्पितम् ।	अधोमुखलोलितम् ।
अधोमुखशीघ्राकम्पितम् ।	अधोमुखारात्रिकम् ।
अधोमुखकम्पितम् ।	अधोमुखपरिवाहितम् ।
अधोमुखधुतम् ।	अधोमुखकन्धरांसम् ।
अधोमुखविधूतम् ।	अधोमुखोद्वेष्टितम् ।
अधोमुखावधूतम् ।	अधोमुखापवेष्टितम् ।
अधोमुखचलितम् ।	

अधोमुखभेदास्त्रयोदश ।

उद्धाहितदीर्घाकम्पितम् ।	उद्धाहितलोलितम् ।
उद्धाहितशीघ्राकम्पितम् ।	उद्धाहितारात्रिकम् ।
उद्धाहितकम्पितम् ।	उद्धाहितपरिवाहितम् ।
उद्धाहितधुतम् ।	उद्धाहितकन्धरांसम् ।
उद्धाहितविधूतम् ।	उद्धाहितोद्वेष्टितम् ।
उद्धाहितावधूतम् ।	उद्धाहितापवेष्टितम् ।
उद्धाहितचलितम् ।	

उद्धाहितभेदास्त्रयोदश ।

उत्क्षिप्तदीर्घाकम्पितम् ।	उत्क्षिप्तलोलितम् ।
उत्क्षिप्तशीघ्राकम्पितम् ।	उत्क्षिप्ताारात्रिकम् ।
उत्क्षिप्तकम्पितम् ।	उत्क्षिप्तपरिवाहितम् ।
उत्क्षिप्तधुतम् ।	उत्क्षिप्तकन्धरांसम् ।
उत्क्षिप्तविधूतम् ।	उत्क्षिप्तोद्वेष्टितम् ।
उत्क्षिप्तावधूतम् ।	उत्क्षिप्तापवेष्टितम् ।
उत्क्षिप्तचलितम् ।	

उत्क्षिप्तभेदास्त्रयोदश ।

निकुञ्चितदीर्घाकम्पितम् ।	निकुञ्चितलोलितम् ।
निकुञ्चितशीघ्राकम्पितम् ।	निकुञ्चिततरात्रिकम् ।
निकुञ्चितकम्पितम् ।	निकुञ्चितपरिवाहितम् ।
निकुञ्चितधृतम् ।	निकुञ्चितकन्धरांसम् ।
निकुञ्चितविधृतम् ।	निकुञ्चितोद्वेष्टितम् ।
निकुञ्चितावधृतम् ।	निकुञ्चितापवेष्टितम् ।
निकुञ्चितचलितम् ।	

निकुञ्चितभेदास्त्रयोदश ।

स्कन्धानतदीर्घाकम्पितम् ।	स्कन्धानतलोलितम् ।
स्कन्धानतशीघ्राकम्पितम् ।	स्कन्धानतारात्रिकम् ।
स्कन्धानतकम्पितम् ।	स्कन्धानतपरिवाहितम् ।
स्कन्धानतधृतम् ।	स्कन्धानतकन्धरांसम् ।
स्कन्धानतविधृतम् ।	स्कन्धानतोद्वेष्टितम् ।
स्कन्धानतावधृतम् ।	स्कन्धानतापवेष्टितम् ।
स्कन्धानतचलितम् ।	

स्कन्धानतभेदास्त्रयोदश ।

पार्श्वाभिमुखदीर्घाकम्पितम् ।	पार्श्वाभिमुखलोलितम् ।
पार्श्वाभिमुखशीघ्राकम्पितम् ।	पार्श्वाभिमुखारात्रिकम् ।
पार्श्वाभिमुखकम्पितम् ।	पार्श्वाभिमुखपरिवाहितम् ।
पार्श्वाभिमुखधृतम् ।	पार्श्वाभिमुखकन्धरांसम् ।
पार्श्वाभिमुखविधृतम् ।	पार्श्वाभिमुखोद्वेष्टितम् ।
पार्श्वाभिमुखावधृतम् ।	पार्श्वाभिमुखापवेष्टितम् ।
पार्श्वाभिमुखचलितम् ।	

पार्श्वाभिमुखभेदास्त्रयोदश ।

परावृत्तदीर्घाकम्पितम् ।	परावृत्तविधृतम् ।
परावृत्तशीघ्राकम्पितम् ।	परावृत्तावधृतम् ।
परावृत्तकम्पितम् ।	परावृत्तचलितम् ।
परावृत्तधृतम् ।	परावृत्तलोलितम् ।

परावृत्तारात्रिकम् । परावृत्तोद्देष्टितम् ।
 परावृत्तपरिवाहितम् । परावृत्तापवेष्टितम् ।
 परावृत्तकन्धरांसम् ।

परावृत्तभेदास्त्रयोदश ।

आधृतदीर्घाकम्पितम् । आधृतलोलितम् ।
 आधृतशीघ्राकम्पितम् । आधृतारात्रिकम् ।
 आधृतकम्पितम् । आधृतपरिवाहितम् ।
 आधृतधृतम् । आधृतकन्धरांसम् ।
 आधृतविधृतम् । आधृतोद्देष्टितम् ।
 आधृतावधृतम् । आधृतापवेष्टितम् ।
 आधृतचलितम् ।

आधृतभेदास्त्रयोदश ।

तिर्यग्गतोन्नतदीर्घाकम्पितम् । तिर्यग्गतोन्नतलोलितम् ।
 तिर्यग्गतोन्नतशीघ्राकम्पितम् । तिर्यग्गतोन्नतारात्रिकम् ।
 तिर्यग्गतोन्नतकम्पितम् । तिर्यग्गतोन्नतपरिवाहितम् ।
 तिर्यग्गतोन्नतधृतम् । तिर्यग्गतोन्नतकन्धरांसम् ।
 तिर्यग्गतोन्नतविधृतम् । तिर्यग्गतोन्नतोद्देष्टितम् ।
 तिर्यग्गतोन्नतावधृतम् । तिर्यग्गतोन्नतापवेष्टितम् ।
 तिर्यग्गतोन्नतचलितम् ।

तिर्यग्गतोन्नतभेदास्त्रयोदश ।

समपुरःखण्डितम् । स्कन्धानतपुरःखण्डितम् ।
 अधिचतपुरःखण्डितम् । पार्श्वाभिमुखपुरःखण्डितम् ।
 अधोमुखपुरःखण्डितम् । परावृत्तपुरःखण्डितम् ।
 उद्वाहितपुरःखण्डितम् । आधृतपुरःखण्डितम् ।
 उत्क्षिप्तपुरःखण्डितम् । तिर्यग्गतोन्नतपुरःखण्डितम् ।
 निकुञ्चितपुरःखण्डितम् ।

पुरःखण्डितान्येकादश ।

समः पार्श्वखण्डितम् ।	स्कन्धानतपार्श्वखण्डितम् ।
अञ्चितपार्श्वखण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखपार्श्वखण्डितम् ।
अधोमुखपार्श्वखण्डितम् ।	परावृत्तपार्श्वखण्डितम् ।
उद्वाहितपार्श्वखण्डितम् ।	आधूतपार्श्वखण्डितम् ।
उत्क्षिप्तपार्श्वखण्डितम् ।	तिर्यग्गतोन्नतपार्श्वखण्डितम् ।
निकुञ्चितपार्श्वखण्डितम् ।	

पार्श्वखण्डितान्येकादश ।

समपश्चात्खण्डितम् ।	स्कन्धानतपश्चात्खण्डितम् ।
अञ्चितपश्चात्खण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखपश्चात्खण्डितम् ।
अधोमुखपश्चात्खण्डितम् ।	परावृत्तपश्चात्खण्डितम् ।
उद्वाहितपश्चात्खण्डितम् ।	आधूतपश्चात्खण्डितम् ।
उत्क्षिप्तपश्चात्खण्डितम् ।	तिर्यग्गतोन्नतपश्चात्खण्डितम् ।
निकुञ्चितपश्चात्खण्डितम् ।	

पश्चात्खण्डितान्येकादश ।

समोर्ध्वखण्डितम् ।	स्कन्धानतोर्ध्वखण्डितम् ।
अञ्चितोर्ध्वखण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखोर्ध्वखण्डितम् ।
अधोमुखोर्ध्वखण्डितम् ।	परावृत्तोर्ध्वखण्डितम् ।
उद्वाहितोर्ध्वखण्डितम् ।	आधूतोर्ध्वखण्डितम् ।
उत्क्षिप्तोर्ध्वखण्डितम् ।	तिर्यग्गतो(न्नतो)र्ध्वखण्डितम् ।
निकुञ्चितोर्ध्वखण्डितम् ।	

ऊर्ध्वखण्डितान्येकादश ।

समाधः खण्डितम् ।	स्कन्धानताधः खण्डितम् ।
अञ्चिताधः खण्डितम् ।	पार्श्वाभिमुखाधः खण्डितम् ।
अधोमुखाधः खण्डितम् ।	परावृत्ताधः खण्डितम् ।
उद्वाहिताधः खण्डितम् ।	आधूताधः खण्डितम् ।
उत्क्षिप्ताधः खण्डितम् ।	तिर्यग्गतोन्नताधः खण्डितम् ।
निकुञ्चिताधः खण्डितम् ।	

अधः खण्डितान्येकादश ।

समाविषमखण्डितम् । स्कन्धानतविषमखण्डितम् ।
 अञ्चितविषमखण्डितम् । पार्श्वाभिमुखविषमखण्डितम् ।
 अधोमुखविषमखण्डितम् । परावृत्तविषमखण्डितम् ।
 चद्वाहितविषमखण्डितम् । आधूतविषमखण्डितम् ।
 उत्क्षिप्तविषमखण्डितम् । तिर्यग्गतोन्नतविषमखण्डितम् ।
 निकुञ्चितविषमखण्डितम् ।

विषमखण्डितान्येकादश ।

शिरोभेदः समाप्तः ॥

हस्तयोस्तु विनियोगलक्षणं विस्तरेण भरते विचारितम् ।
 युक्तियुक्तमिह किञ्चिदुच्यते बुद्धिमन्नटनभावगर्भितम् ॥ १ ॥

प्रतिभावं हि भरते वर्णिता बहवः कराः ।

दुरूहा एव भरततन्त्रज्ञानां विशेषतः ॥ २ ॥

तेषां लक्षणलक्ष्यं तु प्रसिद्धं नैव भूतले ।

लोकप्रसिद्धहस्तानां लक्ष्यलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

रसभावश्च करयोर्नेत्रमार्गेण शोभते ।

नेत्रं मनःप्रधानं हि मनोभावस्य कारणम् ॥ ४ ॥

तदुक्तमादिभरते —

“यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः ।

यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः ॥”

ततश्च भावरसविषयका एव कराः अर्थक्रियादिषु विनियुज्यन्ते ।
 भावरसमूलकाः असंयुतहस्ताश्चत्वारिंशत्सङ्ख्याकाः । संयुतहस्तास्तु
 सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः । संयुतासंयुतभेदेन सप्तषष्टि(तम?)सङ्ख्याकाः
 अभिनयादिषु प्रसिद्धाः । इदानीमुक्तक्रमेणासंयुतहस्तानां लक्षणविनि-
 योगश्चिन्त्यते —

पताकस्त्रिपताकोऽर्धपताकः कर्तरीमुखः ।

मयूरशार्धचन्द्रश्चाप्यरालः शुकतुण्डकः ॥ ५ ॥

मुष्टिः शिखरसूची च त्रिलिङ्गश्च कपित्थकः ।
 कटकः कुटिलो बालचन्द्रः सर्पशिरस्तथा ॥ ६ ॥
 मृगशीर्षश्च मुकुलो बाणहस्तो निरीक्षणः ।
 चतुरः सिंहहंसास्यौ सन्दंशो हंसपक्षकः ॥ ७ ॥
 गाङ्गूलस्ताम्रचूडोर्णौ पद्मकोशोऽलपल्लवः ।
 प्रालम्बो भ्रमरश्चैव त्र्युन्नतश्चतुरुन्नतः ॥ ८ ॥
 पूर्णः शिलीमुखो भद्रोद्वेष्टितावपवेष्टितः ।
 असंयुतकरास्तावच्चत्वारिंशद् प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 सर्वेषामेव हस्तानां पताकः प्रथितः करः ।
 तन्मूलभूता इतरे तत्रैवादौ विचार्यते ॥ १० ॥

पताकस्य लक्षणमाह —

समं निरन्तरं दीर्घं मिथः सङ्घट्टिताङ्गुलिः ।
 पताकस्तर्जनीमूलसंलग्नाङ्गुष्ठमुच्यते ॥ ११ ॥

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखायां बाहुद्वयकरे तथा ।
 नाट्ये नर्तकहस्ताभ्यां लयार्थं करताडने ॥ १२ ॥
 वक्षःस्थचक्रवाद्यानां महलानां च ताडने ।
 अताडनकरे हस्ताद्वंसपादप्रदर्शने ॥ १३ ॥
 गन्धसाराद्यलङ्कारद्रव्याणामनुलेपने ।
 गोमयाद्यनुलेपे च पाणिना भित्तिलेपने ॥ १४ ॥
 जलस्पृष्टेन हस्तेन देहस्थमलमार्जने ।
 बाहुद्वयप्रमाणे च बाहुमध्यप्रमाणके ॥ १५ ॥
 विनयाद् गुरुपित्रादीन् पाणिभ्यामभिवादने ।
 पाणिभ्यां जलसञ्चारे पयःपूर्णप्रदर्शने ॥ १६ ॥
 बौद्धम्लेच्छादिसेवायां ललाटे करधारणे ।
 मिथः प्रतापसंज्ञापे वह्निज्वालाप्रदर्शने ॥ १७ ॥

वीर्यशौर्यप्रकटने क्रोधेन रणमूर्धनि ।
 कराञ्जनसमालोके कराद् दर्पणदर्शने ॥ १८ ॥
 आशीर्वादेऽभिमन्त्रे च सत्ये समयबन्धने ।
 भीताभयप्रदाने च शरणागतरक्षणे ॥ १९ ॥
 अतिस्नेहेन पाणिभ्यामन्योन्यालिङ्गने तथा ।
 एहीत्यभिमुखान्तिष्ठ याहीति भाषणे ॥ २० ॥
 भूम्यां विस्तारतोऽनेकपदार्थानां प्रदर्शने ।
 किं कार्यमिह को हेतुरहं वा नाहमित्यपि ॥ २१ ॥
 कोपेन खलधिकारे निषेधे च पुनः पुनः ।
 संयुज्य पाणिना पाणिमञ्ज इत्यनुभावके ॥ २२ ॥
 सोपानोपरि सोपाने पक्षिपक्षप्रदर्शने ।
 चतुरङ्गुलमाने च कन्दुकोपरि ताडने ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वध्वजपताकानां चलोच्छासप्रदर्शने ।
 ग्रहरे पतने पर्णे तरङ्गचलने स्थितौ ॥ २४ ॥
 फलके वटपत्रे च महामार्गप्रदर्शने ।
 कोशादाकृष्य खड्गेन हुंकृत्य रिपुखण्डने ॥ २५ ॥
 कोपे व्यसनदुःखेन वक्षस्ताडनकर्मणि ।
 अपराधं क्षमस्वेति कपोलद्वयताडने ॥ २६ ॥
 गुरुभूपालवचनश्रवणे वाक्पिधानतः ।
 एकपार्श्वेन शयने लज्जानतमुखे जने ॥ २७ ॥
 धूलिशय्याप्रदर्शने च मन्दमारुतवीजने ।
 व्यजनात् पवनोत्पादे चातपश्रान्तिदर्शने ॥ २८ ॥
 अग्रद्वारे कवाटानामुद्घाटनपिधानयोः ।
 सामुद्रिकालक्षणत्रे वैद्ये धातुपरीक्षके ॥ २९ ॥
 अतितीक्ष्णकरादित्यदर्शने रात्रिदर्शने ।
 आदित्यचन्द्रनक्षत्रमेघादीनां प्रदर्शने ॥ ३० ॥
 अश्वाकारप्रकटने नदीमार्गप्रदर्शने ।
 भूतलस्थसभायां च देवतानां सभास्वपि ॥ ३१ ॥

शाब्दिकान्नेषु असंयुतहस्तभेदाः ।

४३

शुद्ध्यर्थमोक्षणे हस्ते देवतानां निवेदने ।
ज्वरदृष्ट्याद्यपगमादङ्गस्पर्शनकर्मणि ॥ ३२ ॥
पताकयुग्मेन + + मुखयोजनकर्मणि ।
हस्तेन हस्तनिष्पेये भस्मोद्भूलनकर्मणि ॥ ३३ ॥
अतिकोपासहत्वेन भूतले हस्तताडने ।
उपचारेण कर्षणीराजनकरे तथा ॥ ३४ ॥
उत्थाप्य पाणिना दीपं नेत्रयोः स्पर्शने तथा ।
गुरुपादमुपस्पृश्य पाणिभ्यां शिरसोद्वहे ॥ ३५ ॥
शीतार्तेनोज्ज्वलद्वहौ पाणिभ्यां परितापने ।
लिङ्गाभिषेकधारायां स्थौल्यौन्नत्यप्रदर्शने ॥ ३६ ॥
पिशाचभ्रमणे पाणिद्वये भूतलसंस्थिते ।
मनोभिलषितार्थानां सिद्धौ दैवपरीक्षणे ॥ ३७ ॥
रज्जुतन्त्रादिनिर्माणे तूलानां परिलोडने ।
गरुडालोकनध्याने पाणिभ्यां दधिमन्थने ॥ ३८ ॥
चिन्तामोहमहाव्याधौ भूतलोच्छोलिते करे ।
दाने च याचनेऽत्यन्तविनयेन प्रतिग्रहे ॥ ३९ ॥
होमार्थवह्निज्वलने हस्तात् फूत्कारकर्मणि ।
वामहस्तेन वर्णानामाशीर्वादे द्विजातिभिः ॥ ४० ॥
अतिदुतरतौ शौचे धान्यसंगूहने करे ।
उल्लासताडनं कृत्वा वाजिदेहभ्रमार्जने ॥ ४१ ॥
भुजमूले करौ न्यस्य स्वस्तिकौ तद्विताञ्जलिम् ।
उत्प्लुत्य स्वोर्ध्वदेशेन चाञ्जलेस्तु प्रसारणात् ॥ ४२ ॥
स्त्रीभिः संपुन्म्य संपुन्म्य ताडने शोभनेऽपि च ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४३ ॥
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु पताको विनियुज्यते ॥ ४४ ॥

त्रिपताकहस्तस्य लक्षणमाह —

पताकाख्यः करस्तावन्नमितानामिको यदि ।
त्रिपताकः कर इति ज्ञेयो भरतवेदिभिः ॥ ४५ ॥

विनियोगः —

नाट्याभिनयशृङ्गारे हरिहस्तेन्द्रहस्तयोः ।
 शङ्खचक्रायुधानां च वज्रस्यापि प्रदर्शने ॥ ४६ ॥
 कराभ्यामक्षियुगले चाञ्जने क्षेपणे तथा ।
 श्रीनामतिलकादीनां ललाटोपरि धारणे ॥ ४७ ॥
 अयं चायं च सहजौ सहभावौ सुभिन्नकौ ।
 स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे वियोगे च तयोरपि ॥ ४८ ॥
 अनेकमङ्गलद्रव्यस्पर्शने च पृथक् पृथक् ।
 आवाहने च लिङ्गस्य प्रतिष्ठापनकर्मणि ॥ ४९ ॥
 ललाटे मन्त्रयन्त्राणां हस्तेन परिलेखने ।
 शिरःस्थमकुटे दीपे वह्निज्वालाविजृम्भणे ॥ ५० ॥
 केतकीकुसुमे दीर्घे नूतने चूतपल्लवे ।
 गजाङ्कुशे च दन्ते च बाणाकर्षणनिर्गमे ॥ ५१ ॥
 वृक्षे वाग्व्यवहारे च कस्तूर्याद्यनुलेपने ।
 नासिकाकर्णरन्ध्रेषु मृगनाभिसमर्पणे ॥ ५२ ॥
 तीरद्वये च तीरे च गत्युल्लासप्रदर्शने ।
 ध्वजस्तम्भे च सौधे च ततः स्वस्तिकपाणिभिः ॥ ५३ ॥
 रथशृङ्गाद्रिशृङ्गाणामौन्नत्यस्य प्रदर्शने ।
 तथा गोपुरशृङ्गे च शुच्यत्युल्लुठने तथा ॥ ५४ ॥
 क्षुरे तडित्प्रकाशे च गमनस्य निरोधने ।
 प्रवेशने वितरणे तथा चोर्ध्वग्रमाणके ॥ ५५ ॥
 विभागे मीनचलनेऽप्यधोदेशेन निर्गमे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५६ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु त्रिपताको नियुज्यते ॥ ५७ ॥

अर्धपताकहस्तस्य लक्षणमाह —

त्रिपताकाख्यहस्ते तु वक्रिता चेत् कनिष्ठिका ।
 सोऽयमर्धपताकाख्यहस्त इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥

विनियोगः —

दम्पत्योर्दर्शने मित्रस्नेहे युग्मपदार्थयोः ।
 संयुक्तकार्यघटने यमलोद्भवदर्शने ॥ ५९ ॥
 केतकीकुसुमे चूतपल्लवे नूतनेऽपि च ।
 नेत्रदीर्घप्रकटने मीनाकारप्रदर्शने ॥ ६० ॥
 अद्रिगोपुरशृङ्गे च तीरे च फलके तथा ।
 क्षुरे च क्रकचे दीर्घगत्रे सापत्न्यदर्शने ॥ ६१ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनेयेषु च ।
 बालराममर्हापालचिन्ताभिनेये मुदा ॥ ६२ ॥
 एतेष्वर्धपताकाख्यहस्तोऽयं विनियुज्यते ।

कर्तरीमुखहस्तस्य लक्षणमाह —

त्रिपताके तर्जनी चेत् मध्यमापृष्ठतां गता ॥ ६३ ॥

कर्तरीमुखहस्तोऽयं कथितो नाख्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

पतिपत्न्योस्तु विश्लेषे स्थानव्यत्ययदर्शने ॥ ६४ ॥
 मित्रस्नेहविरुद्धे च विपरीतगतौ तथा ।
 उद्दिष्टकार्यविच्छेदे धनुर्मञ्जनकर्मणि ॥ ६५ ॥
 तीरद्वयप्रभग्ने च शीलाचारविपर्यये ।
 रूपभेदे क्रियाभेदे प्राणिनामन्तरे तथा ॥ ६६ ॥
 त्रियम्बकस्य हस्ते च मृगपाणिप्रदर्शने ।
 रिङ्गणे वक्रदृष्टौ च कृष्णसारविषाणयोः ॥ ६७ ॥
 व्यतिक्रमे च पतने तस्करायुधदर्शने ।
 प्रसारितजटाकारे केशचिक्कणशोधने ॥ ६८ ॥
 ललाटपट्टमकुटालङ्काराणां प्रदर्शने ।
 द्रव्यद्वयविभागे च मदनागारदर्शने ॥ ६९ ॥
 उपर्युपरि चारोहे विपरीतरतौ तथा ।
 पाणिना क्रमुकच्छेदे रोमवस्त्रादिकृन्तने ॥ ७० ॥
 जतुतापे परिमलद्रव्याणां परिमेलने ।
 नेत्रातिदीर्घाकारे च शाखाग्रद्वयदर्शने ॥ ७१ ॥

नासिकारभ्रनेर्दुक्तश्वासवायुविसर्जने ।
 द्रौ सहस्रद्रव्यं लक्षद्रव्यं चेति प्रदर्शने ॥ ७२ ॥
 पुनः पुनः समुत्थाने कर्णदेशप्रदर्शने ।
 नदीनिर्हरवृक्षाविवेणुकान्तारदर्शने ॥ ७३ ॥
 विषोपधानां तीर्थेण स्वसूर्यान्ताशिरोहणे ।
 वाग्व्यत्यासे जर्मभेदे मनोभेदादिकर्मसु ॥ ७४ ॥
 क्रौञ्चगृध्रवकादीनामुड्डीयाभ्रगतौ तथा ।
 पिपीलिकामचलने मुखव्यत्ययदर्शने ॥ ७५ ॥
 नारीमध्यप्रदेशे च लोहसङ्घट्टनायुधे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ७६ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु युज्यते कर्तरीमुखः ॥ ७७ ॥

मयूरहस्तस्य लक्षणमाह —

कर्तरीमुखहस्ते चेदङ्गुष्ठोऽनामिकान्वितः ।
 मयूरहस्त इत्येवमुदितो नाट्यवेदिभिः ॥ ७८ ॥

विनियोगः —

भूतिदानेऽर्चनायां च हस्ताभ्यां हारधारणे ।
 हस्तेन मङ्गले सूत्रे हरिद्रालेपने तथा ॥ ७९ ॥
 वराङ्गुल्या + + + सूत्रधारणकर्मणि ।
 उत्तमद्रव्यसंस्पर्शे लिङ्गे पुष्पस्य धारणे ॥ ८० ॥
 गोरोचनापृग्मदकस्तूर्याद्यनुमेलने ।
 देवतार्चितपुष्पाणां शिखायां धारणेऽपि च ॥ ८१ ॥
 मयूरवदने शङ्खजलात् प्रोक्षणकर्मणि ।
 करस्थमन्त्रपूतेन भस्मना देहमार्जने ॥ ८२ ॥
 हस्तस्थभूतिमादाय नैर्ऋत्यां (च) विसर्जने ।
 करस्थभस्मनिकरालेखने च निवेदने ॥ ८३ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ८४ ॥

मयूरहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

अर्धचन्द्रकरस्य लक्षणमाह —

उक्ते पताकहस्ते चेदङ्गुष्ठोऽतिप्रसारितः ॥ ८५ ॥

अर्धचन्द्रः कर इति प्रोच्यते भरतागमे ।

विनियोगः —

उषःप्रकाशधवले तिष्ठ तिष्ठेति दर्शने ॥ ८६ ॥

स्वस्तिकेन करेणैव कवचस्य प्रदर्शने ।

चतुरश्रे च फलके सार्वकाले पराधिके ॥ ८७ ॥

चतुरङ्गुलमाने च पाणिभ्यां शुभताडने ।

पक्षमध्यकलायां च सामगाने च कस्वरे ॥ ८८ ॥

शत्रुकर्णे पुरः पश्चात् कराभ्यां दृढपीडने ।

कर्णे करार्पणेनैव दूरादुत्सारणे तथा ॥ ८९ ॥

शिरोवेदनया हस्ताल्ललाटग्रहणे तथा ।

करेण नासिकाग्रे तु शरमार्गप्रदर्शने ॥ ९० ॥

पातकानां निशमने पाणिभ्यां श्रोत्रताडने ।

करेऽञ्जनं विनिक्षिप्यातिशयालोकने तथा ॥ ९१ ॥

वामपाणितले यन्त्रलेखने तालताडने ।

कुलालेन घटोत्पत्तौ मृत्सङ्घट्टनकर्मणि ॥ ९२ ॥

गजकर्णप्रचलने गाण्डीवाकारदर्शने ।

अर्धचन्द्रकरद्वन्द्वं सुसंयुज्य परस्परम् ॥ ९३ ॥

स्वजानुन्यन्यशिरसि जयशब्देन ताडने ।

विपरीतानुवादेन सम्पत्तित्यनुमोदने ॥ ९४ ॥

जम्भामारुतघोषे च पाणिरेखावलोकने ।

वृद्धस्त्रीलम्बनकुचे कर्णभूषाविडम्बने ॥ ९५ ॥

पार्श्वद्वयकटिस्थाने कराभ्यामवलम्बने ।

संज्ञया काकुभावेन नखक्षतकरे तथा ॥ ९६ ॥

नतार्धचन्द्रहस्ताभ्यां केशपाशप्रमार्जने ।
 अन्तःपाणितलेनैव प्रस्थग्रहणकर्मणि ॥ ९७ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ९८ ॥
 अर्धचन्द्रकरस्तावदेषु विनियुज्यते ।

अरालहस्तस्य लक्षणमाह —

पताके तु करे तावत् तर्जनी वक्रिता यदि ॥ ९९ ॥

अरालारुखः करो नाट्ये नर्तकैः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

एकदीपशिखाकारे चित्रकाशप्रदर्शने ॥ १०० ॥

भोजनापोशने तीर्थपाने चाचमने तथा ।

विषपाने सुधापाने देवलोकप्रदर्शने ॥ १०१ ॥

चण्डमारुतघोषे च ललाटस्वेदमार्जने ।

तैलं संस्पृश्य चाग्राणे भूकम्पस्य प्रदर्शने ॥ १०२ ॥

ललाटोदरवक्षःसु तर्जन्या च नखक्षते ।

अनुलिप्ताङ्गरागाणां परिमार्जनशङ्कया ॥ १०३ ॥

तर्जनीनखरेणैव किञ्चिद् कण्डूयने तथा ।

सभेशनटनस्थाने कुचग्रे दक्षिणे करे ॥ १०४ ॥

केशवेणीषु तर्जन्या रोमकण्डूयने तथा ।

भ्रान्तनृत्ते मयूराणां हंसानां च प्रदर्शने ॥ १०५ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १०६ ॥

अरालहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

शुकतुण्डस्य लक्षणमाह —

अरालारुखकरस्तावन्नमितानामिको यदि ॥ १०७ ॥

शुकतुण्डः कर इति कूर्म इत्यपि केचन ।

विनियोगः —

कुन्तायुधप्रसरणे बाणकर्षणनिर्गमे ॥ १०८ ॥

शोषिताङ्गप्रकटने वृश्चिकादिगतौ तथा ।
 दीर्घाञ्जलिपदे जन्तौ पान्थमार्गप्रदर्शने ॥ १०९ ॥
 शाणोपले करेणैव गुलिकाया निर्वर्षणे ।
 गणितस्थाननिर्देशे कर्कटस्य गतावपि ॥ ११० ॥
 कृकलासस्य शिरसः कम्पने वीक्ष्य भास्करम् ।
 अयं चायमुभे मित्रे तयोरेकविसर्जने ॥ १११ ॥
 करेण चौषधीस्तम्बचलोल्लासप्रदर्शने ।
 तालनालीकवृक्षाणां शुष्काग्रदलकम्पने ॥ ११२ ॥
 मदलेऽङ्गुलिभिः सूक्ष्मताडने कूर्मदर्शने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ११३ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 शुकतुण्डः करस्तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ११४ ॥

मुष्टिहस्तस्य लक्षणमाह —

नताङ्गुलिचतुष्केण पिहितान्तस्तलोपरि ।
 विस्तृताङ्गुष्ठसम्बद्धो मुष्टिहस्तः प्रकीर्तितः ॥ ११५ ॥

विनियोगः —

प्रतिपक्षिग्रहरणप्रतिरोधनखेटके ।
 ऊर्ध्वप्रदेशे गदया भ्रमणे यष्टिधारणे ॥ ११६ ॥
 पाणिभ्यां च महादारुदलनायुधधारके ।
 अनेकशस्त्रग्रहणे पूर्णदर्भावलम्बने ॥ ११७ ॥
 कमण्डलूनां ग्रहणे पाणिभ्यां वस्त्रपीडने ।
 घृततैलादिकलशरज्जृनामवलम्बने ॥ ११८ ॥
 अतिमोहेन पाणिभ्यां गाढालिङ्गनकर्मणि ।
 केशाकेशिकरद्वन्द्वे मल्लयुद्धे धनुर्ग्रहे ॥ ११९ ॥
 विनायकप्रणमने ललाटान्तरकुट्टने ।
 उपादानकरे शाणोपले गन्धनिकर्षणे ॥ १२० ॥
 अन्तःपाणितलोत्पिष्टपीडने रसपीडने ।
 भूतले तु करं न्युब्ज्य लक्ष्यं दृष्ट्वैव कुट्टने ॥ १२१ ॥

प्रश्ने ज्यौतिषिकाद् भूमौ कवटीक्षेपणे करे ।
 क्षेत्रे यवाङ्कुरादीनां गुच्छगुच्छेन कर्षणे ॥ १२२ ॥
 किं वस्तु मत्करगतमिति पशुः करद्वये ।
 कामिनीकुचसंस्पर्शे वानरस्य करे तथा ॥ १२३ ॥
 मञ्चमान्दोलिकां चैव शृङ्खलेन विकम्पने ।
 देवचिह्नादिवाद्यानां समहस्तेन पूतकृतौ ॥ १२४ ॥
 पूर्येकालवाद्यस्य पुरः पश्चात् करग्रहे ।
 निमील्य नयने बालैः शिरःकुट्टनकर्मणि ॥ १२५ ॥
 तिष्ठत्यूर्ध्वकरेणैव तपसि स्वस्तिके करे ।
 व्रतस्थदीक्षितकरे प्रत्यङ्गपरिक्रान्ते ॥ १२६ ॥
 नीवीमाकुप्य पाणिभ्यां रक्तचूर्णप्रकीर्णने ।
 घट्टकस्य भ्रमणे शिखामालम्ब्य कुट्टने ॥ १२७ ॥
 खनित्रग्रहणे कूपे घटरज्जुविसर्जने ।
 श्लाघोपलस्थरज्जूनां हस्ताभ्यां प्रतिकर्षणे ॥ १२८ ॥
 वंशनालेऽम्बु सम्पूर्य दण्डाच्छीघ्रविसर्जने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १२९ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु मुष्टिहस्तो नियुज्यते ॥ १३० ॥

शिखरहस्तस्य लक्षणमाह —

मुष्टिहस्तस्थिताङ्गुष्ठः सप्तमूर्ध्व प्रसारितः ।
 शिखरः स तु विज्ञेयो भरते नाट्यवेदिभिः ॥ १३१ ॥

विनियोगः —

मूर्धाभिषिक्तभूपालदर्शने मदनाकृतौ ।
 चापाङ्कुशादिग्रहणे पाणिना पत्रलेखने ॥ १३२ ॥
 शत्रुं शक्त्या च शूलेन कुन्तैः प्रहरणे करे ।
 वामेन पाणिना घण्टाकम्पनाद्वादसम्भवे ॥ १३३ ॥
 मनोसम्मतकार्याणां मास्तु मास्विति वारणे ।
 दन्तपङ्क्त्याधरोष्ठानामङ्गुष्ठेन प्रदर्शने ॥ १३४ ॥

किङ्कराणामिति प्रश्ने शिखरस्य प्रदर्शने ।
 मेरुणैव कराङ्कुष्ठैर्हिमाम्बुपरिषेचने ॥ १३५ ॥
 स्थूलदीपे च दीर्घाग्रभाजनात् तैलसेचने ।
 करकाज्जलपाने च पाणिभ्यामङ्गमर्दने ॥ १३६ ॥
 स्त्रीणां लीलाविशेषेषु नखक्षतनखेषु च ।
 कचानां श्लक्ष्णकरणे पितृणां जलतर्पणे ॥ १३७ ॥
 विकीर्णचिकुराणां तु समीकरणकर्मणि ।
 पादेष्वलक्तकरसैरनुलेपनकर्मणि ॥ १३८ ॥
 गणेशस्य प्रणमने शिवलिङ्गप्रदर्शने ।
 मनःस्मृतौ भूतशुद्धावङ्गुष्ठन्यासकर्मणि ॥ १३९ ॥
 आचन्द्रतारमवनौ कीर्तिस्थापनतः स्थिरे ।
 एवमादिविशेषेषु सरसामिनयेषु च ॥ १४० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु शिखरो विनियुज्यते ॥ १४१ ॥

सूचीहस्तस्य लक्षणमाह —

शिखराख्ये करे तावत् तर्जनी सम्प्रसारिता ।
 नताङ्गुष्ठेन संलग्ना सूचीहस्तः प्रकीर्तितः ॥ १४२ ॥

विनियोगः —

एके पृथग्विनिर्देशे चैकवस्तुप्रदर्शने ।
 अर्केन्दुमण्डले वृत्ते चक्रभ्रमणकर्मणि ॥ १४३ ॥
 प्राकारनगरीलोकान् भ्रमणेन प्रदर्शने ।
 त्वमहंयत्तदोरर्थे चैतदर्थेदमर्थके ॥ १४४ ॥
 हृदि मर्म विनिक्षिप्य चैवमस्त्विति भाषणे ।
 भीतिप्रदर्शने चैव काकुवाक्यानुवादके ॥ १४५ ॥
 शत्रुं प्रत्यतिकोपेन वीर्यधैर्यपराक्रमे ।
 कुशाकारप्रकटने संख्यायां च शताधिके ॥ १४६ ॥

सत्ये च निश्चलस्तम्भे भूतले क्षीरलेखने ।
 अङ्गुल्यग्रेण नयनेष्वञ्जनस्य विलेखने ॥ १४७ ॥
 क्रोशने नासिकाग्रे च भर्त्सने विस्मये तथा ।
 बालेन नासिकाच्छेददर्शने क्रीडनार्थतः ॥ १४८ ॥
 शरे छत्रे च नाराचे नेत्राकारप्रदर्शने ।
 मोहिनीनटनस्थाने वक्षःस्थलसमं पुरः ॥ १४९ ॥
 तर्जन्यग्रं विनिर्दिश्य चाधोमुखनिरीक्षणे ।
 नित्ये च पूर्वकाले च नियमे स्नेहकर्मणि ॥ १५० ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १५१ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु सूचीहस्तो नियुज्यते ।

त्रिलिङ्गहस्तस्य लक्षणमाह —

सूचीहस्तात् पृथग्भूततर्जन्यङ्गुष्ठपर्वणोः ॥ १५२ ॥
 अग्रभागेन संयुक्तस्त्रिलिङ्गः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

पाणिस्थपणमुल्लोड्य स्वाङ्गुल्यग्रेण वीक्षणे ॥ १५३ ॥
 विहीनलिङ्गप्रकृतौ दीपाकृतिनिदर्शने ।
 कोयष्टिकुक्कुटादीनां बकानां मुखदर्शने ॥ १५४ ॥
 शिथिलीकृतवस्त्रान्तमुल्लोड्य श्लक्ष्णदर्शने ।
 अपक्वं पक्वमिति वा स्थालीस्थौदनमार्दवे ॥ १५५ ॥
 अङ्गुल्यग्रेण बीजानामवटस्थापनाङ्गुलौ ।
 न्यस्तताम्बूलमङ्गल्यादीयमानकराङ्गुलौ ॥ १५६ ॥
 नारीकुचयुगाग्रस्थमार्दवस्पर्शने करे ।
 अङ्गुल्यग्रेण कुड्येषु वर्णैश्चित्रविलेखने ॥ १५७ ॥
 हारयष्टौ माणिगणस्यूतौ तन्तुषु वा पुनः ।
 प्रियमोहे विचारे च भूतले तृणकीलने ॥ १५८ ॥
 दृष्टिदोषनिवृत्त्यर्थं जले चान्ये च कीलने ।
 तीक्ष्णाग्रसूचिकास्यूततन्तुना तुद्यकर्षणे ॥ १५९ ॥

स्त्रीचिह्ने च त्रिकोणे च वैद्यपाकनिरीक्षणे ।
 अणुप्रमाणे चात्यल्पयाचने दीनभावतः ॥ १६० ॥
 बधूकण्ठे वराङ्गुल्या सूत्रबन्धनकर्मणि ।
 बधूवराणामङ्गेषु दूर्वाक्षीरसमुक्षणे ॥ १६१ ॥
 कराङ्गिकीलितात्युग्रकण्ठकाकर्षणाङ्गुलौ ।
 स्तनकञ्चुकमध्यस्थग्रन्थिविसंसनाङ्गुलौ ॥ १६२ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १६३ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु त्रिलिङ्गो विनिर्दुज्यते ।

कपित्थहस्तस्य लक्षणमाह —

त्रिलिङ्गहस्ताङ्गुष्ठाग्रं तर्जनीपर्वमध्यमम् ॥ १६४ ॥
 सम्पीड्य संस्थितो हस्तः कपित्थः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

देवताराधने स्थूलधूपदीपप्रदर्शने ॥ १६५ ॥
 व्यजनानां बीजने च बालव्यजनबीजने ।
 शाणोपले च फलके नाराचस्य निकर्षणे ॥ १६६ ॥
 मङ्गलार्थे च पाणिभ्यां पात्रैर्नीराजने करे ।
 मालाकारकरेणैव तुलसीपत्रलुण्ठने ॥ १६७ ॥
 रुद्राक्षतुलसीमालामालम्ब्य जपकर्मणि ।
 गृहीतकांस्यतालाभ्यां पाणिभ्यां तालताडने ॥ १६८ ॥
 भेरीमुरजवाद्यानां काष्ठेन घनताडने ।
 वाद्ये च चर्मरज्जुश्च बन्धयित्वैव कर्षणे ॥ १६९ ॥
 पट्टध्वजादिरज्जूनां पाणिभ्यां दृढकर्षणे ।
 गुरुद्रव्यतुलादण्डमुपर्युन्नमने करे ॥ १७० ॥
 रज्जुबद्धोपलं हस्ताद् बेगेनोत्सारणे तथा ।
 विनायकप्रणमने कर्णयोरवलम्बने ॥ १७१ ॥
 तन्तुमार्गाधिरोहेण क्रीडाचक्रावलम्बने ।
 चणकास्तर(णं ? णे) तुद्यस्थूलसूचिप्रकर्षणे ॥ १७२ ॥

राष्ट्रभ्रमणहस्ते च नाराचाद् दाहवेधने ।
 तन्तुवायकरेणैव तुरीयावनकर्मणि ॥ १७३ ॥
 गोक्षीरदोहनकरे बागाकर्षणनिर्गमे ।
 तृणकाष्ठैर्दन्तशुद्धौ कशया घनताडने ॥ १७४ ॥
 मोहेन कामिनीनीवीं हस्तेन परिकर्षणे ।
 स्त्रीणामङ्गमुपस्पृश्य मार्दवस्य निरीक्षणे ॥ १७५ ॥
 कामिनीनां कपोलेषु कामिना त्वक्प्रपीडने ।
 कराद् वेत्रप्रहरणे नाराचोत्कीलने करे ॥ १७६ ॥
 छुरिकापाणिना काष्ठतृणवृक्षादितक्षणे ।
 कराच्चूतफलोद्भूतरसास्वादनकर्मणि ॥ १७७ ॥
 करस्था(अ ? म्ल)रसेनैव ताम्रतडुप्रमार्जने ।
 अतिदुर्गन्धमाप्राप्य नासिकामवलम्बने ॥ १७८ ॥
 क्षेत्रे धान्ययवादीनां बीजावापनकर्मणि ।
 दर्वीदण्डावलम्बे च होमसुधारणे करे ॥ १७९ ॥
 फणिनर्तकहस्तेन फणिपुच्छशिरोग्रहे ।
 गृहीत्वा न्यस्तताम्बूलं ग्रहणे चर्वणेऽपि च ॥ १८० ॥
 वस्त्रान्तमवलम्ब्यैव पाणिभ्यां भागखण्डने ।
 फणकारस्य हस्ते च गथने रज्जुकर्षणे ॥ १८१ ॥
 रज्जुबद्धघटात् कूपाज्जलाकर्षणकर्मणि ।
 शुभशोभनकार्येषु रेखायां चूर्णकीर्णने ॥ १८२ ॥
 (दष्ट ? दंश)नायुधहस्तेन तप्तताम्रादिघट्टने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८३ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 कपित्थहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १८४ ॥

कटकामुखहस्तस्य लक्षणमाह —

कनिष्ठानामिकाभ्यां तु कपित्थश्चेत् प्रसारतः ।
 कटकामुख इत्येवं कथितो नाट्यवेदिभिः ॥ १८५ ॥

विनियोगः —

उमावाणीरमादीनां निलये शुकदर्शने ।
जगिणीनटने हस्ते पद्मनालावलम्बने ॥ १८६ ॥
उल्लासपाणिना वाजिखलीनस्यावलम्बने ।
लीलया न्यस्तताम्बूलदाने च ग्रहणे तथा ॥ १८७ ॥
धनुर्ज्याकर्षणकरे वीणातन्त्रीविनर्शने ।
जले कैवर्तहस्ते(न) जालकस्य च वीजने ॥ १८८ ॥
चामराणां च चलने कशया लघुताडने ।
आदर्शदण्डग्रहणे पाशाङ्कुशकरे तथा ॥ १८९ ॥
सूत्राणां श्लक्ष्णकरणे लघुदीपप्रदर्शने ।
उद्वर्तनकरे कूर्चाद् देवताप्रतिमादिषु ॥ १९० ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालरामहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १९१ ॥
एतेष्वेव हि कार्येषु नियुक्तः कटकाहुखः ।

कुटिलहस्तस्य लक्षणमाह —

कपित्थस्थिततर्जन्या विरलं व्यङ्ग्यं यदि ॥ १९२ ॥
कुटिलः कर इत्येवं कीर्तितो नाट्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

अङ्कुशे शृङ्खलकरेऽप्यन्योन्यकलहे तथा ॥ १९३ ॥
हृदयस्थितकौटिल्यचौर्याणां च प्रदर्शने ।
नागवल्लीदलच्छेदलवित्रे मत्स्यवेधने ॥ १९४ ॥
दृष्टिदोषार्थमालिष्य भस्म भूताडने करे ।
गौलीनिमित्तदोषाणां शान्तये भुवि ताडने ॥ १९५ ॥
कूरे च कपटे चित्तविचारे भूषकीलने ।
अङ्गकण्ड्वनकरे शुकतुण्डप्रदर्शने ॥ १९६ ॥
मिथः शृङ्खलिकाबन्धे कर्णभूषाप्रदर्शने ।
क्रौञ्चगृध्रवकादीनां मुखचञ्चूषुटे तथा ॥ १९७ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १९८ ॥

एतेष्वेव हि कार्येषु कुटिलः कर इष्यते ।

बालचन्द्रहस्तस्य लक्षणमाह —

सूचीहस्तस्थिताङ्गुष्ठो विशालेन प्रसारितः ॥ १९९ ॥

बालचन्द्रकरः सोऽयं नाट्ये च कथितो बुधैः ।

विनियोगः —

प्रादेशमाने गण्डीवे बालेन्दौ गजदन्तयोः ॥ २०० ॥

श्लाघ्ये लाङ्गलदण्डे च शरमार्गनिरीक्षणे ।

वृत्तेन भ्रमणे तालग्रमाणे व्यजनेऽपि च ॥ २०१ ॥

हास्ये चातिशयाश्चर्ये नासाचिबुकहस्तयोः ।

विप्रलम्भानुवादेन समर्थोऽसीति भाषणे ॥ २०२ ॥

बालैर्विनीदितो मथास्ये शृङ्गात् पूत्कारपूत्कुतौ ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २०३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु बालचन्द्रो नियुज्यते ॥ २०४ ॥

सर्पशिरोहस्तस्य लक्षणमाह —

अन्तर्निम्नतलश्चापि पताकः कुञ्चिताङ्गुलिः ।

हस्तः सर्पशिराः श्रोक्तो भरते नाट्यवेदिभिः ॥ २०५ ॥

विनियोगः —

वचनाकर्णने राज्ञां गुरुणां बाक्पिधानतः ।

लीलायां नेत्रयुगयोः पिधाने पाणिना तथा ॥ २०६ ॥

चिबुके गण्डदेशे च विचारे मग्नमानसे ।

उचितज्ञे च मित्रे च सभासित्येव ताडने ॥ २०७ ॥

स्वस्तिके वामदोर्मूलेऽप्युर्मूलेऽपि ताडने ।

मधुतैलघृतक्षीरचन्दनादिप्रतिग्रहे ॥ २०८ ॥

पाणिभ्यां जलपाने च योग्यपाने च पाणिना ।

प्रपायां जलपाने च धाराम्बुकरपात्रके ॥ २०९ ॥

लज्जया नम्रवदनैर्निन्दायां जनसंसदि ।

कदलीकुसुमाकारदर्शने ग्रहदर्शने ॥ २१० ॥

गोकर्णमृगकर्णादिलक्षणस्य प्रदर्शने ।
 धनुर्वधटे च भाण्डे च पाणिभ्यां तालताडने ॥ २११ ॥
 शिरोभ्यङ्गे तु पाणिभ्यां परमस्तकमर्दने ।
 अश्वारोहकरोल्लासादश्वप्रोत्साहताडने ॥ २१२ ॥
 द्रोणीनावादिपात्राणामुपमानप्रदर्शने ।
 सुखे च कुशलप्रश्ने चादरात् प्रियभाषणे ॥ २१३ ॥
 धान्यानां च यवादीनां प्रदाने पुष्करे करे ।
 धान्यसङ्ग्रहने चैव गोमयाम्बुसमुक्षणे ॥ २१४ ॥
 स्त्रीचिह्नगोपनकरे सर्पाणां फणकम्पने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २१५ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 नाट्ये सर्पशिरोहस्त एतेषु विनियुज्यते ॥ २१६ ॥

मृगशिरोहस्तस्य लक्षणमाह —

उक्ते सर्पशिरोहस्ते कनिष्ठोऽतिप्रसारितः ।
 किञ्चिदग्रेऽपि विरलस्त्वङ्गुष्ठो मृगशीर्षकः ॥ २१७ ॥

विनियोगः —

नाट्ये रसगुणाह्वाने सखीभिष्टां प्रदर्शने ।
 ललाटोपरि हस्तेन त्रिपुण्ड्रस्यापि धारणे ॥ २१८ ॥
 स्वहस्ते चान्यहस्ते च धातुत्रयपरीक्षणे ।
 कुटिलालकभाराणां विभज्य सुसमीकृतौ ॥ २१९ ॥
 ललाटे स्वेदविन्दूनां हस्तेन परिमार्जने ।
 गुरुरादोदकादीनामुल्लासप्रोक्षणे करे ॥ २२० ॥
 शुद्धचर्थपुण्याहजलैः प्रोक्षणे स्वीयपाणिना ।
 वर्तमानकथालापे सन्मार्गाणां प्रदर्शने ॥ २२१ ॥
 उत्थाय सुस्थितनरे पश्चादस्त्विति भाषणे ।
 अस्तुनामाभ्युपगमे मास्तु मास्त्विति वारणे ॥ २२२ ॥
 नेपथ्येन तिरोधाने क्रमात् सल्लापभाषणे ।
 आवाप्ते चातपत्राणां धारणे मन्दभाषणे ॥ २२३ ॥

विवादे समरे दूरस्थिताह्वाने मृगानने ।

रङ्गवल्यादिकरणे चाहमर्थे विशेषतः ॥ २२४ ॥

वामने पुरुषे तिर्यक्सञ्चारे सूर्यदर्शने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २२५ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

नाट्ये मृगशिरोहस्त एतेषु विनियुज्यते ॥ २२६ ॥

मुकुलहस्तस्य लक्षणमाह —

सर्वाङ्गुलिचयाग्राणामेकीकृत्यैव मेलनात् ।

मुकुलः कर इत्येवं विदितो नाट्यवेदिभिः ॥ २२७ ॥

विनियोगः —

पुष्पमादाय हस्तेन पुरो देवार्चने करे ।

पञ्चाङ्गुलिप्रमाणेन विध्युक्तसुखभोजने ॥ २२८ ॥

उपचारकरेणैव स्वर्णदाने द्विजातये ।

वाचा दैन्योक्तिघटने पञ्चसंख्याप्रदर्शने ॥ २२९ ॥

पञ्च प्राणाश्च पञ्चैते जपे मुकुलिताम्बुजे ।

अहमस्मीति तत्कार्येऽप्यात्मसंकटवेदने ॥ २३० ॥

पञ्चानामपि भूतानां पञ्चीकरणकर्मणि ।

तोरणानां च गुच्छानामलङ्कारप्रदर्शने ॥ २३१ ॥

वराहाश्वादिवदने व्यर्थमित्येव निन्दने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३२ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु मुकुलो विनियुज्यते ॥ २३३ ॥

बाणहस्तस्य लक्षणमाह —

मुकुलाख्यः करस्तावत् प्रसारितकानिष्ठिकः ।

अङ्गुलित्रिकमङ्गुलवद्धं स्याद् बाणहस्तकः ॥ २३४ ॥

विनियोगः —

कमण्डलोरुद्धरणे षट्संख्यायाः प्रदर्शने ।

अभिषेकार्थगवयशृङ्गाकारप्रदर्शने ॥ २३५ ॥

तदालोच्य वदामीति क्षणं तिष्ठेति भाषणे ।
 अस्तुनामाभ्युपगमे बाणाकर्षणनिर्गमे ॥ २३६ ॥
 छुरिकाकीलनकरे नखरेण नखक्षते ।
 संज्ञया लीलया नारीमर्मसंस्पर्शने नखे ॥ २३७ ॥
 पाणिना तुल्यपाने च स्वाङ्गुलीयकवीक्षणे ।
 असम्मतनिषेधे च सन्ध्यानृत्ते च ताण्डवे ॥ २३८ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २३९ ॥
 नाट्येष्वेतेषु कार्येषु बाणहस्तो नियुज्यते ।

निरीक्षणहस्तस्य लक्षणमाह —

बाणहस्तस्थितानामिका चेद् दीर्घप्रसारिता ॥ २४० ॥
 निरीक्षणः कर इति कथितो भरतागमे ।

विनियोगः —

पाणिद्वयाद् भद्रकालीजटाकारप्रदर्शने ॥ २४१ ॥
 गोपालांसद्वये पृष्ठे हस्ताद् यष्ट्यवलम्बने ।
 करमुन्नम्य नेत्रेण चीनदर्पणवीक्षणे ॥ २४२ ॥
 उपर्यधः सप्तसप्तलोकानां च प्रदर्शने ।
 द्विवक्त्रपक्षिवदनं स्वस्तिकेन प्रदर्शने ॥ २४३ ॥
 रसवादिकरेणापि स्वर्णकारकरेण वा ।
 गुहायां सावधानेन वह्निफूत्कारकर्मणि ॥ २४४ ॥
 वेणुगाने च मुरलीधारणे सप्तमातृषु ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २४५ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 निरीक्षणः करो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ २४६ ॥

चतुरहस्तस्य लक्षणमाह —

मृगशीर्षकराङ्गुष्ठोऽनामिका मध्यपर्वकः ।
 चतुरः कर इत्येवं नृत्तविद्धिः प्रकीर्तितः ॥ २४७ ॥

विनियोगः —

गोरोचनाभृगमदकस्तूर्यादिप्रदर्शने ।
 कस्तूरीकुङ्कुमभृगनाभिगोरोचनादिकम् ॥ २४८ ॥
 सम्मेल्य नासिकाघ्राणे किञ्चिदर्थे च याचने ।
 हेरण्डतैलेनाज्येन मस्तकस्यानुलेपने ॥ २४९ ॥
 माराट्यनागरान्ध्राणां लेखने चित्रलेखने ।
 अतिस्नेहे च सल्लापे स्वर्णतट्टप्रदर्शने ॥ २५० ॥
 अपूप(व)टकादीनां ग्रमाणे पत्रवाचने ।
 सदाचारेण सम्पन्नः सत्स्वभावश्च सद्गुणः ॥ २५१ ॥
 इत्यादिवचनानां तु पाणिनैव प्रदर्शने ।
 वसनाशनमात्रस्य विभवोऽस्ति किमस्ति वा ॥ २५२ ॥
 आवयोरिह संवादः प्रस्तावश्चावयोरपि ।
 चिबुकं प्रतिदेहीति याचने मार्गदर्शने ॥ २५३ ॥
 लघुपात्रेण देवानां नीराजनकरे तथा ।
 देवतार्थेऽन्नभक्ष्यादिनिवेदनकरे तथा ॥ २५४ ॥
 उभयोरधिकं मैत्रमुभयोरपि बन्धुता ।
 तटाकावासकासारनानावर्णप्रदर्शने ॥ २५५ ॥
 लेहने गन्धसारस्य मार्दवस्य निरीक्षणे ।
 स्त्रीणां कपोलयुगले हरिद्रायाश्च लेपने ॥ २५६ ॥
 पत्रे च पल्लवे रूप्यताम्रादिचतुराकृतौ ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २५७ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु चतुरो विनियुज्यते ॥ २५८ ॥

सिंहाननहस्तस्य लक्षणमाह —

चतुरे मध्यमाङ्गुष्ठानामिकाग्रस्य मेलनात् ।
 शेषप्रसारणाच्चापि सिंहाननकरः स्मृतः ॥ २५९ ॥

विनियोगः —

कूर्चेन प्रोक्षणे चोपस्तरणे चाभिधारणे ।
 चूतौदुम्बरपर्णेन घृतहोमेऽर्चनाकरे ॥ २६० ॥

सिंहासने च शिविकामञ्चादीनां प्रदर्शने ।
 तैले कषाये लेह्ये च पेण्ये चूर्णादिमार्दवे ॥ २६१ ॥
 एतेषु वैद्यपाके च गजदन्तप्रदर्शने ।
 श्रीचूर्णसिन्दूरादीनां लेखने तूलिकाग्रतः ॥ २६२ ॥
 पुनः पुनर्वीक्षणे च कर्णान्तायतलोचने ।
 पवित्रदर्भचलने स्वल्पभूतिप्रदानके ॥ २६३ ॥
 बलिप्रदाने भूतेभ्यश्चाशीर्वादेऽक्षतार्पणे ।
 मङ्गलाक्षतमादाय हस्तेन परिकीर्णने ॥ २६४ ॥
 उपवीतार्थतन्तूनामुत्पत्तौ तूलभञ्जने ।
 तन्त्रीमलादिहरणे सूत्राणां च समीकृतौ ॥ २६५ ॥
 भस्मचूर्णादिरेणूनां मार्दवस्य निरीक्षणे ।
 कर्णस्थयज्ञसूत्राणां मलापाकर्षणे करे ॥ २६६ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २६७ ॥
 सिंहाननकरस्तावदेषु विनियुज्यते ।

हंसास्यहस्तस्य लक्षणमाह —

सिंहाननकरेऽङ्गुष्ठो मध्यमातर्जनीयुतः ॥ २६८ ॥
 शेषप्रसारितश्चापि हंसास्यः स करः स्मृतः ।

विनियोगः —

श्लक्ष्णमुक्ताफलानां तु वर्तुलाकारदर्शने ॥ २६९ ॥
 रतिलीलासु पुलके रोमाञ्चै भयशीतयोः ।
 सन्नरुद्राक्षघुटिकारूक्षिकायाः प्रदर्शने ॥ २७० ॥
 निटिलात् कर्णकेशान्तं केशानां प्रगुणीकृतौ ।
 सूत्रस्थदन्तुरादीनां समीकरणकर्मणि ॥ २७१ ॥
 मल्लिकामाधवीजातिकल्हारवनमालिका (?) ।
 कैरवेन्दीवरकरवीराद्याघ्राणने तथा ॥ २७२ ॥
 सन्नपुष्पादिमुकुले लेह्ये चूर्णादिमार्दवे ।
 कुचाग्रमृद्गीकरणे वाचा सल्लापभाषणे ॥ २७३ ॥

हृदयस्सरणे ध्याने किञ्चिदर्थप्रदर्शने ।
 राष्ट्रभ्रमणिकावामहस्ते कार्पासधारणे ॥ २७४ ॥
 उपवीतार्थतन्तूनामुत्पत्तौ तूलधारणे ।
 तन्तुवेष्टननाराचबीजप्रचलने तथा ॥ २७५ ॥
 पटोलादिकबीजानामवटस्थापने करे ।
 चतुरङ्गे रथगजाद्यादानन्यासयोः पदे ॥ २७६ ॥
 आस्येनास्यं सुसंयुज्य चुम्बनास्त्रादने तथा ।
 धूमपत्रं सुसंवेष्ट्य चास्ये हस्तेन धारणे ॥ २७७ ॥
 नाट्ये चोल्लासगमने चैकबाहुप्रवीजने ।
 कर्णे रहस्यवचने मन्त्राणामुपदेशने ॥ २७८ ॥
 मुद्रामादाय हस्तेन धारणे बाहुमूलयोः ।
 आवाहनेऽर्चनायां च बालिप्रक्षेपणे भुवि ॥ २७९ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २८० ॥
 हंसास्यश्चैवमर्थेषु नाट्ये हि विनियुज्यते ।

सन्दंशहस्तस्य लक्षणमाह —

हंसास्ये तु करे तावन्मध्यमादेः प्रसारणात् ॥ २८१ ॥
 सन्दंशहस्त इत्येवं नाट्यविद्धिरुदाहृतम् ।

विनियोगः —

करस्थतूलिकाग्रेण नानाचित्रविलेखने ॥ २८२ ॥
 श्रीचूर्णसिन्दूरादीनां तृणहस्तेन लेखने ।
 स्मरवाणप्रयोगे च वर्षाबिन्दुप्रदर्शने ॥ २८३ ॥
 स्वर्णवर्णपरीक्षायां स्वर्णसृणिकर्षणे ।
 पुस्तकद्वारकरणे नाराचग्रहणे तथा ॥ २८४ ॥
 तृणकाष्ठं समादाय दन्तान्तस्तलकीलने ।
 सत्ये च सार्वकाले च न्यस्तताम्बूलचर्वणे ॥ २८५ ॥
 नासिकास्थरसं कृत्स्नं हस्ताभिर्हरणे करे ।
 एकपुष्पस्य चाग्राणे स्वोपवीतप्रदर्शने ॥ २८६ ॥

- ज्ञानमुद्रां च चिन्मुद्रामङ्गुल्यग्रेण दर्शने ।
 दक्षिणामूर्त्तिमुद्रायां विधायकविधेः करे ॥ २८७ ॥
 कङ्कालनाथहस्तेन तृणादाने मृगानने ।
 षट्फुल्लकुसुमादीनामङ्गुल्यग्रेण दर्शने ॥ २८८ ॥
 बाहुमालाविरचने तन्त्रीमलविमर्शने ।
 सरस्वत्याश्च सम्बन्धमूर्त्तैर्मुद्राग्रदर्शने ॥ २८९ ॥
 सूक्ष्मतन्तुविमर्शे च सराणां च समुद्यमे ।
 विचारे तृणकाष्ठैश्च पाणिना भुवि कीलने ॥ २९० ॥
 नाराचपाणिना यन्त्रलेखने प्रतिमादिषु ।
 स्थालीपुलाकवीक्षायां त्रिकोणाकारदर्शने ॥ २९१ ॥
 सभापतेरग्निहस्ते रत्नानामवलोकने ।
 कुचाग्रमुदुसंस्पर्शे पाणिभ्यां हारधारणे ॥ २९२ ॥
 बधूकण्ठे वराङ्गुल्या सूत्रधारणकर्मणि ।
 दृष्टिदोषनिवृत्त्यर्थमन्नस्योपरि कीलने ॥ २९३ ॥
 अङ्गोऽहमित्यनुभवे पुलकस्य ग्रदर्शने ।
 सोऽहम्भावे शोधनायां नास्तीति वचने तथा ॥ २९४ ॥
 कृतमित्येकवचने रञ्जनायां च चेतसि ।
 मेखलाधारणे ग्रन्थिबन्धानां च विसर्जने ॥ २९५ ॥
 कटिप्रदेशे पाणिभ्यां वस्त्राणामपि बन्धने ।
 बीजोत्पत्तौ स्थापने च दूर्वाक्षीररसादिभिः ॥ २९६ ॥
 बधूवराणामङ्गेषु मङ्गलार्थसमुक्षणे ।
 उदये पद्मनाभस्य परमेशार्चनाकरे ॥ २९७ ॥
 लघुद्रव्यतुलादण्डरज्ज्वोरुन्नमनाङ्गुलौ ।
 धाराभिषेके सूत्रेण जलागाधनिरीक्षणे ॥ २९८ ॥
 सूत्रे मणिगणस्यूतौ भुवि रेखावलेखने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २९९ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु सन्दंशो विनियुज्यते ॥ ३०० ॥

हंसपक्षहस्तस्य लक्षणमाह —

उक्ते स(प्त ? पं)शिरोहस्ते कनिष्ठः सम्प्रसारितः ।
तर्जन्याद्याश्च विरलास्त्वग्रतः स्वस्वपृष्ठगाः ॥ ३०१ ॥

एवंलक्षणसंयुक्तो हंसपक्षकरः स्मृतः ।

विनियोगः —

अन्तरङ्गसखीनारीदर्शने मन्दमारुते ॥ ३०२ ॥

आलिङ्गने च मेघे च पिधाने नेत्रयोरपि ।

कृते च कार्ये प्रस्तावे सुप्तेरुत्थानदर्शने ॥ ३०३ ॥

तीरमुल्लङ्घ्य गमने तीक्ष्णभानुनिरीक्षणे ।

इन्द्रियस्खलने हस्ते पक्षिपक्षप्रदर्शने ॥ ३०४ ॥

शैत्ये च कुशलप्रश्ने तैलाभ्यञ्जनकर्मणि ।

ह्रस्वदीर्घनराकारे पाणिभ्यां शिशुदर्शने ॥ ३०५ ॥

बाहुभ्यामंसयुगयोर्हृत्तरीयस्य धारणे ।

उत्तुङ्गस्तननारीणां वक्षोजच्छादनाम्बरे ॥ ३०६ ॥

परिधानेन पाणिभ्यां कटिप्रच्छादने तथा ।

सत्ये यथार्थवचने प्रमाणवचनेऽपि च ॥ ३०७ ॥

शरीरस्मरणाभावश्रमे च व्यसनाकुले ।

संयोगविरहे चैव निवृत्तौ ग्रहदर्शने ॥ ३०८ ॥

मित्रस्नेहे च बन्धौ च सत्कुले सारदर्शने ।

अङ्गलिमार्द्रगन्धादिलेपनाभिनये करे ॥ ३०९ ॥

उल्लासपाणिना नाट्ये पार्श्वयोर्बाहुवीजने ।

उपचारेण गच्छेति वचने प्रीतिपूर्वतः ॥ ३१० ॥

समीपस्थनराह्वाने हंसपक्षप्रदर्शने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३११ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

नाट्ये चैतेषु कार्येषु हंसपक्षो नियुज्यते ॥ ३१२ ॥

गाङ्गूलहस्तस्य लक्षणमाह —

हंसास्ये मध्यमाङ्गुष्ठतर्जन्यो विकचोर्ध्वगाः ।

अनामिका च नमिता गाङ्गूलः कीर्तितः करः ॥ ३१३ ॥

विनियोगः —

लिङ्गचस्य फले बालतरुणीनां कुचद्वये ।
 चातके च चकोरे च गुडमानेऽल्पकन्दुके ॥ ३१४ ॥
 कुबेराक्ष्याः प्रमाणे च हिरण्यग्रन्थिदर्शने ।
 जम्बूफले चामलके सूक्ष्मकस्तूरिकापुटे ॥ ३१५ ॥
 मधूच्छिष्टादिलेहानां प्रमाणस्य प्रदर्शने ।
 रुद्राक्षस्फटिकाम्भोजबीजादौ तुलसीपणौ ॥ ३१६ ॥
 तप्तज्यक्रषभादाने डाडिभीसुकुले तथा ।
 तालेयरसकर्कन्धौ कुण्डलाकारदर्शने ॥ ३१७ ॥
 चतुरङ्गे रथगजाद्यादानन्यासयोः पदे ।
 जवन्तीकरवीरादौ किङ्किणीरूक्षदर्शने ॥ ३१८ ॥
 श्वमार्जारवृकपदे मुद्रिकाधारणेषु च ।
 कपोतकुक्कुटाद्यण्डे नवनीतप्रमाणके ॥ ३१९ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३२० ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु गाङ्गूलो विनियुज्यते ।

ताम्रचूडहस्तस्य लक्षणमाह —

गाङ्गूले तु करेऽङ्गुष्ठमध्यमाच्छोडनात् पुनः ॥ ३२१ ॥

ताम्रचूडः कर इति प्रोक्तो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्ये चोल्लासगमने गीते चाभिनये लये ॥ ३२२ ॥
 नटने संज्ञया चेटीभिर्ङ्किताह्वानकर्माणि ।
 सवयस्कनराह्वाने बालाह्वाने स्वसन्निधौ ॥ ३२३ ॥
 निमेषकाले निमेषे गच्छागच्छेति भाषणे ।
 आश्चर्येऽतिशये नष्टधनलाभोचितव्यये ॥ ३२४ ॥
 शीर्षोपरि करन्यासेऽनुष्ठाने दृष्टिदोषतः ।
 भूर्तिं प्रक्षिप्य हस्तेन च्छोटने दोषशान्तये ॥ ३२५ ॥

जृम्भणानन्तरं हस्तच्छोटने शुनकाह्वये
 दार्वाघाटमयूरास्ये कलविङ्कश्च कुक्कुटः ॥ ३२६ ॥
 उभयोर्वदने शीघ्रधावने छोटने जये ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३२७ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये वृद्धा ।
 ताम्रचूडः करस्तावदेषु विनियुज्यते ॥ ३२८ ॥

ऊर्णनाभहस्तस्य लक्षणमाह —

विरलाङ्गुलियञ्चानां मध्यपर्वसु कुञ्चनात् ।
 अन्त(र्नि)म्रतलश्चोर्णनाभः सिंहनखोऽपि वा ॥ ३२९ ॥

विनियोगः —

वक्राङ्गिनाय्ये कलशे कुम्भपात्रोन्नतकरे ।
 नखाग्रैः कीलनकरे कण्डूयनकरेऽपि च ॥ ३३० ॥
 उष्ट्रव्याघ्रतरक्षूणां पदे सिंहनखेऽपि च ।
 सिंहानने पञ्चफणकणीन्द्रे चोर्णनाभिषु ॥ ३३१ ॥
 उत्तुङ्गस्तननारीणां कुचयोस्तु नखक्षते ।
 मक्षिकादनजन्तावप्यष्टाङ्गप्रपदजन्तुषु ॥ ३३२ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये वृद्धा ॥ ३३३ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु चोर्णनाभो नियुज्यते ।

पद्मकोशहस्तस्य लक्षणमाह —

ऊर्णनाभकरेऽङ्गुल्यश्चापत्रजोर्ध्वविस्तृताः ॥ ३३४ ॥
 किञ्चिदन्तस्तले निम्नः पद्मकोशकरः स्मृतः ।

विनियोगः —

कपाले कुम्भपात्रे च पूर्णचन्द्रातपत्रयोः ॥ ३३५ ॥
 कांस्यतालघनाकारे स्थूलकन्दुकदर्शने ।
 कस्तूरिकामृगमदकुङ्कुमस्थूलसम्पुटे ॥ ३३६ ॥
 उद्यानावरणादीनां वृत्ताकारप्रदर्शने ।
 पतङ्गग्राहे पत्रपुटे शारिकाशुकपञ्जरे ॥ ३३७ ॥

उज्ज्वलस्तननारीणां कुचाकारप्रदर्शने ।
 अधोमुखेन चातायिनीडलम्बनदर्शने ॥ ३३८ ॥
 जम्बीरडाडिमफले स्थूलमानप्रदर्शने ।
 नालिकेरफले तालकपित्तफलपौरपि ॥ ३३९ ॥
 उपलोत्सारणकरे वृत्तपात्रप्रदर्शने ।
 पुष्पप्रकीर्णनकरे संकुलसरसीरुहे ॥ ३४० ॥
 मङ्गलगुच्छस्तनके स्थूलकोरकदर्शने ।
 पञ्चदीपशिखाकारे पाननीराजने करे ॥ ३४१ ॥
 गृहीतनालिकेरण हस्तेन प्रभुदर्शने ।
 घण्टाकारे च बलपीके वर्तकस्थितदर्पणे ॥ ३४२ ॥
 स्थूलचूतफले कर्णिकारपुष्पप्रदर्शने ।
 कपोतकुक्कुटादीनां स्थूलाण्डस्य प्रदर्शने ॥ ३४३ ॥
 प्राकारे पट्टणे वृत्ततटाके जनसंकुले ।
 शिबिकामध्यसम्बद्धस्थूलगुच्छप्रदर्शने ॥ ३४४ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३४५ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु पञ्चकोशो नियुज्यते ।

अलपल्लवहस्तस्य लक्षणमाह—

पञ्चकोशकरस्तावदङ्गुष्ठान्तो विवर्तितः । ३४६ ॥
 कनिष्ठाद्याश्च विरलाः क्रमादुपरि विस्तृताः ।
 एवंलक्षणसंयुक्तः स्थितोऽयमलपल्लवः ॥ ३४७ ॥
 लघुना मणिवन्धेन चलनात् सालकः स्मृतः ।

विनियोगः—

नाट्ये च पौरीश्रमणे सन्तोषेऽतिशये तथा ॥ ३४८ ॥
 पार्श्वेषु नर्तने भङ्गीनिलये श्लाघने तथा ।
 नाट्यावसानेऽर्थोकारे रत्यानन्दविवर्धने ॥ ३४९ ॥
 व्यत्यस्तमणिवन्धेन द्रुतनर्तनचालने ।
 चामराकारचलने तन्तुवायादिवीथिषु ॥ ३५० ॥

करस्थतन्तुचक्रेण काष्ठेषु परिवेष्टने ।
 निषादनृत्ते सौन्दर्ये चाङ्गुताकल्पदर्शने ॥ ३५१ ॥
 विकारे भृङ्गपतने वलने कुसुमादिषु ।
 जञ्झामारुतघोषे च हिमशीतार्तकम्पने ॥ ३५२ ॥
 व्योम्नि विद्युत्प्रचलने शृङ्गाररसमोदने ।
 अनर्घमाणिक्यगुणश्लाघने मृष्टभोजने ॥ ३५३ ॥
 चक्राण्णरथाङ्गादिभ्रमणे बम्भरभ्रमे ।
 वह्नौ धगधगज्वालाज्वलने चलनायुधे ॥ ३५४ ॥
 उड्डीय पक्षिचलने चक्रवाणप्रदर्शने ।
 चलत्पतत्रिपतने मीनसङ्कुञ्जवारिषु ॥ ३५५ ॥
 मथिते दक्षिपात्रे च सर्वाङ्गुल्या प्रचालने ।
 करस्थनालिकेऽस्य चलनाज्जलवीक्षणे ॥ ३५६ ॥
 आकाशबाणचलने रोमाञ्चभयशीतयोः ।
 पाषाणपाणिना मदलाभ्यासे करचालने ॥ ३५७ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३५८ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु विनियुक्तोऽलपल्लवः ।

प्रालम्बहस्तस्य लक्षणमाह —

बालचन्द्रकरे तावत् कनिष्ठाद्यङ्गुलित्रिकाः ॥ ३५९ ॥
 विस्तीर्योर्ध्वमुखा अन्तर्नताः प्रालम्बहस्तकः ।

विनियोगः —

द्वारपालकहस्ते च मोहने भ्रमणे करे ॥ ३६० ॥
 चिबुकोपरि नारीभिस्तर्जन्यङ्गुलिधारणे ।
 आलोचनायामाश्चर्येऽतिशये काकुभाषणे ॥ ३६१ ॥
 चिबुकं सम्यगालम्ब्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 कोपोदयः किमर्थं ते दयां देहीति याचने ॥ ३६२ ॥
 उपचारेण हस्तेन गुरुभूपालपण्डितान् ।
 अत्रैवागच्छतागच्छतेति सन्तोषभाषणे ॥ ३६३ ॥

तथैव मार्गदाने च गच्छतेति प्रियोक्तिभिः ।
 वक्रवक्त्रेण वेश्याभिर्विटधिकारभाषणे ॥ ३६४ ॥
 निषेधे गच्छगच्छेति भाषणे चानुरञ्जने ।
 आश्चर्यमिति नारीभिः काकुभावेन निन्दने ॥ ३६५ ॥
 अन्योन्यकलहे स्त्रीभिः पुरोहस्तप्रसारणे ।
 मोहने स्तम्भने शोके वाग्विस्तारानुमोदने ॥ ३६६ ॥
 नाट्ये भृङ्गारगमने सञ्चारिभावदर्शने ।
 शठस्य नाथकस्याग्रे करौ सम्यक् प्रसार्य च ॥ ३६७ ॥
 ईर्ष्यायां चालयित्वैव मानभञ्जनकर्मणि ।
 अतिदुःखमहो प्राप्तमत्याहितमिवागतम् ॥ ३६८ ॥
 रहस्यवारनारीभिर्विटवीभत्सवीक्षणे ।
 रतिमूल्याप्रदानेन भृत्यहं जारदर्शने ॥ ३६९ ॥
 संकटासहमानेन स्वरूपयुग्मप्रताडने ।
 प्रालम्बकृतपाणिभ्यामन्योन्यालिङ्गने सुखे ॥ ३७० ॥
 वामहस्तेन चालिङ्ग्य नायिकामुखचुम्बने ।
 प्रालम्बपाणियुगले धृतवालानुलालने ॥ ३७१ ॥
 मत्करे नास्ति किमपि किं करोमीति भाषणे ।
 मोक्षे महात्मभावे च मर्यादोल्लङ्घने करे ॥ ३७२ ॥
 सौन्दर्ये च विशाले च शिरो(भा)गावलम्बने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३७३ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये छुदा ।
 प्रालम्बहस्त एतेषु कार्येषु विनिर्गुज्यते ॥ ३७४ ॥

भ्रमरहस्तस्य लक्षणमाह —

पद्मकोशकरे तावदङ्गुष्ठो मध्यमाद्वयम् ।
 कुञ्चितं मध्यपर्वभ्यां मध्यमानखरोपरि ॥ ३७५ ॥
 स्थितोऽङ्गुष्ठो यदि करो भ्रमरः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

सभापतेस्तु निलये नदङ्गुमरुके करे ॥ ३७६ ॥

क्रूराक्षभजातीनां करालमुखवीक्षणे ।
 देवालयद्वारपालपाणिनाप्यभयार्पणे ॥ ३७७ ॥
 करद्वयस्याभिमुखान् सिंहवक्रप्रदर्शने ।
 कबरीकेशचलने गजमीनप्रदर्शने ॥ ३७८ ॥
 शय्याकवृक्षकुसुमे कनकाकारगुच्छके ।
 दीपे पतङ्गपतने गन्धोलीचलने च खे ॥ ३७९ ॥
 झिल्लिकाचलने चूतगुच्छे कर्कटके तथा ।
 मत्तभ्रमरपतने संकुलकुसुमाकारे ॥ ३८० ॥
 चीनदर्पणवीक्षायां प्रश्ने गुडगुडुधनौ ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३८१ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 एतेष्वेव हि कार्येषु भ्रमरो विनियुज्यते ॥ ३८२ ॥

पुरोन्नतहस्तस्य लक्षणमाह —

पद्मकोशकरेऽङ्गुष्ठः कनिष्ठनखरोपरि ।
 शेषप्रसारितो हस्तः पुरोन्नत इति स्मृतः ॥ ३८३ ॥

विनियोगः —

उमा वाणी रमा तिस्रः शक्तयश्चेति दर्शने ।
 ईशायुधे च शूले च ब्रह्मविष्णुशिवत्रिके ॥ ३८४ ॥
 रजः सत्त्वं तम इति त्रिगुणानां प्रदर्शने ।
 त्रिलोचने च त्रिपुरे वातपित्तकफत्रिके ॥ ३८५ ॥
 अग्रत्रये त्रिदीपे च शैवानुष्ठानताडने ।
 भूम्यन्तरिक्षत्रिदिवे दूतकालयमत्रये ॥ ३८६ ॥
 सरस्वती च गङ्गा च यमुनेति प्रदर्शने ।
 त्रिवेणीसङ्गमे चास्रदेवे चाग्नित्रये तथा ॥ ३८७ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३८८ ॥

“ ‘व्युन्नत’ इति लक्ष्यनिर्देशो दृश्यते ।

पुरोन्नतकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

चतुरुन्नतहस्तस्य लक्षणमाह —

पताके तु करेऽङ्गुल्यश्चतस्रो विस्तृतोन्नताः ॥ ३८९ ॥

मध्यपर्वनताङ्गुष्ठः स हस्तश्चतुरुन्नतः ।

विनियोगः —

चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ३९० ॥

चतुर्वेदे चतुर्वर्णे चतुर्यामे चतुष्पथे ।

चत्वारि चत्वारिंशच्च चतुर्लक्षं चतुःशतम् ॥ ३९१ ॥

चतुःसहस्रमित्येवं चतुःसंख्याप्रदर्शने ।

केशचिकणविस्रंसे स्वाङ्गुलीयकवीक्षणे ॥ ३९२ ॥

पाणिभ्यामातपे धान्यनिचयास्तरणे करे ।

गवाक्षद्वारमार्गेण भानुमण्डलवीक्षणे ॥ ३९३ ॥

नादस्वरे वेणुगाने पिधानां द्वाटनाङ्गुलौ ।

एवमादिविशेषेषु तरसाभिनयेषु च ॥ ३९४ ॥

बालराममहीपालादिस्तिताभिनये मुदा ।

नाट्ये चैतेषु कार्येषु निष्ठुक्तश्चतुरुन्नतः ॥ ३९५ ॥

पूर्णचन्द्रहस्तस्य लक्षणमाह —

पताके सकलाङ्गुल्यो विस्तृताश्च प्रसारिताः ।

पूर्णचन्द्रकरः सोऽयं नाट्यविद्भिरुदाहृतः ॥ ३९६ ॥

विनियोगः —

पञ्चपञ्चपदार्थे च पञ्चभूतानिलाग्निषु ।

पञ्चेन्द्रिये च विषये पञ्चाङ्गे पञ्चपादपे ॥ ३९७ ॥

भये च शालमलीपत्रे तालपत्रादिकम्पने ।

ताले चाक्षरकाले च मात्रायां गणनासु च ॥ ३९८ ॥

राक्षसीताडनकरे पिशाचघनताडने ।

आदाय गोमयं हस्तात् तडने क्षेपणे करे ॥ ३९९ ॥

गुहान्धकारगमने पाणिभ्यां पाणिताडने ।

पञ्चाङ्गुलिचयाग्रेण केशचिकणशोधने ॥ ४०० ॥

वर्षधाराम्बुपतने पाणिभ्यामग्नितापने ।
 चण्डमारुतघोषे च धान्यविस्तरणे करे ॥ ४०१ ॥
 फणीन्द्रपञ्चबदने पञ्चदीपप्रदर्शने ।
 नास्तिवाक्ये निषेधे च प्रसवे ग्रहताडने ॥ ४०२ ॥
 अर्केन्दुमण्डलाकारे वह्निज्वालाविजृम्भणे ।
 मये च निविडे घोरे पाणिना स्थितिदर्शने ॥ ४०३ ॥
 आयासे भूतले हस्तक्षेपणे व्यसनाकुले ।
 वक्षःस्थपाणिना स्वात्मसुखदुःखादिशंसने ॥ ४०४ ॥
 लघुबाहुद्वयाद् भूमौ करणे न्यस्तहस्तयोः ।
 अत्युष्णतापे शीते च रोमाञ्चे व्याधिपीडने ॥ ४०५ ॥
 करद्वन्द्वं च निष्पीड्य कान्तारधनदर्शने ।
 राजमार्गे महावृक्षच्छायानिविडदर्शने ॥ ४०६ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४०७ ॥
 नाट्ये चैतेषु कार्येषु पूर्णचन्द्रो नियुज्यते ।

शिलीमुखहस्तस्य लक्षणमाह —

अधोमुखेऽङ्गुष्ठमध्ये तर्जन्यग्रेण पीडिते ॥ ४०८ ॥
 वक्रिता मध्यमाद्याश्च विरलाः स्वस्वपृष्ठगाः ।
 उपर्युपरि सोपानसदृशाः स शिलीमुखः ॥ ४०९ ॥

विनियोगः—

द्विमुखीभूतपात्रेण जलपानकरे तथा !
 स्वाङ्गुष्ठेन च नासाग्रादूर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे ॥ ४१० ॥
 तपसि स्वस्तिककरे शीर्षोपर्यूर्ध्वलोचने ।
 सोपानोपरि सोपाने कूपनीरप्रदर्शने ॥ ४११ ॥
 अङ्गुष्ठग्रेण चोल्लासाललाटे भूतिधारणे ।
 वक्षःस्थलपुरोदेशे षोडशाङ्गुलमानतः ॥ ४१२ ॥
 नाट्ये च चारिगमने चान्तर्भावप्रदर्शने ।
 शङ्खे वराटके जालमार्गे स्वाधरदर्शने ॥ ४१३ ॥

कर्कटस्यापि गमने वक्षःकञ्चुकदर्शने ।
 अङ्गुष्ठेन भ्रुवोर्मध्ये बालेन्दोर्नामधारणे ॥ ४१४ ॥
 चीनदर्पणवीक्षायामङ्गुष्ठेन विलेखने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४१५ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 शिलीमुखकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४१६ ॥

*उद्घेष्टितकरस्य लक्षणमाह —

अल्पलवहस्तस्थाः कनिष्ठाद्याः प्रवर्तिनः ।
 अन्तःप्रदेशनमनात् कनिष्ठक्रममूर्ध्वगाः ॥ ४१७ ॥
 अधोमुखीकृताङ्गुष्ठे स्थिता उद्घेष्टितः करः ।

विनियोगः —

पात्रप्रवेशेऽवसाने सन्ध्यायां शान्तिनर्तने ॥ ४१८ ॥
 उद्धृत्य मुद्रं हस्तादुपरि भ्रमणे करे ।
 चक्रभ्रमे महावर्तभ्रमणेऽस्य प्रदर्शने ॥ ४१९ ॥
 बलेन तण्डुलमलाहरणे दृढपीडने ।
 सर्वविच्चापहरणे सर्वस्वाक्रमणे करे ॥ ४२० ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४२१ ॥
 उद्घेष्टितकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अपवेष्टितहस्तस्य लक्षणमाह —

अधोमुखीकृताङ्गुष्ठे तर्जन्याद्याः प्रवर्तिनः ॥ ४२२ ॥
 बहिःप्रदेशनमनात् कनिष्ठाद्या अधोमुखाः ।
 तिर्यक् कनिष्ठ उत्तानतलहस्तोऽपवेष्टितः ॥ ४२३ ॥

विनियोगः —

करिहस्तेन कबलग्रहणे वृक्षकर्षणे ।
 बलेन चौषधीमूलं दृढेनोन्मूलने करे ॥ ४२४ ॥

* लक्ष्यनिर्देशानुसारात् तु भद्रहस्तः क्रमप्राप्तः

कोपेन केशमाकृष्य पाणिना व्यपकर्षणे ।
 विनायककरेणान्नकबलग्रहणे तथा ॥ ४२५ ॥
 आलिप्तगोमयं भूमौ पाणिनाप्यपमार्जने ।
 वातरोगिकराङ्गघ्न्यादिवक्रतावशकर्मणि ॥ ४२६ ॥
 कृष्णसारादिमेषाणां शृङ्गाकारप्रदर्शने ।
 मनोविचारे विरहे मोहायासादिदर्शने ॥ ४२७ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालरामहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४२८ ॥
 अपवेष्टितहस्तोऽयमेतेषु विनियुज्यते ।

भद्रहस्तस्य लक्षणमाह —

सिंहाननकरेऽङ्गुष्ठः स्वस्थाने संप्रसारितः ॥ ४२९ ॥
 भद्रहस्त इति प्रोक्तो भरते नाट्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

हृदये च ललाटे च विप्रैश्चन्दनधारणे ॥ ४३० ॥
 संवादे संशये तर्के व्यवहारेऽधिकाधिके ।
 सन्ध्यायां प्रोक्षणे विप्रैर्द्वारपालकरे तथा ॥ ४३१ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४३२ ॥
 एतेष्वेव हि कार्येषु भद्रहस्तो नियुज्यते ।
 एवमेव *नवत्रिंशद्धस्ता नाट्ये मनोहराः ॥ ४३३ ॥
 अर्थप्रकाशाभिनये चात्मानन्दकरा इमे ।

हस्तयुग्मविनियोगलक्षणं वर्त्मभूतमिह नृत्तकारिणाम् ।
 भारतीहृदयभावरञ्जकं बालरामभरते हि भाव्यते ॥ ४३४ ॥
 युग्मानामपि हस्तानामञ्जलिः प्रथितः करः ।
 तन्मूलभूता इतरे तत्रैवादौ विचार्यते ॥ ४३५ ॥

* यथाप्रतिज्ञं प्रदर्शितानामसंयुतकराणां भगनायां चत्वारिंशत् सम्भवन्ति ।

अञ्जलिश्च कपोताख्यः करः पुष्पपुटस्तथा ।
 सङ्कल्पताडनपताकोत्सङ्गा डोल एव च ॥ ४३६ ॥
 उपचारोऽभयवरदः करो मकरस्तथा ।
 गजदन्तकरश्चैव कूर्परस्वस्तिकः करः ॥ ४३७ ॥
 गरडो भारतीहस्तः कटकवर्तककटौ ।
 व(र्त ? ध)मानकरश्चैव कलहः शुभशोभनः ॥ ४३८ ॥
 पाणिश्च पद्ममुकुलो मलयुद्धकरस्तथा ।
 पताकस्वस्तिककरः कर्तरीस्वस्तिकस्तथा ॥ ४३९ ॥
 करो गजमुखश्चैव हस्तः संयुक्तपल्लवः ।
 अवहित्थकरश्चैव तथा विस्तृतपल्लवः ॥ ४४० ॥
 हस्ता नक्षत्रसङ्ख्याकाः करणाभिनयादिषु ।
 प्रशस्ता देशदेशेषु प्रत्येकं भरतागमे ॥ ४४१ ॥
 इदानीं युग्महस्तविनियोगलक्षणं चिन्त्यते । प्रथमं तावद-

अलिहस्तस्य लक्षणमाह —

पाणिद्वयपताकाभ्यां संसृष्टश्चेत् तलद्वयात् ।
 अङ्गुष्ठपीडिताङ्गुष्ठः स हस्तः प्रोच्यतेऽञ्जलिः ॥ ४४२ ॥

विनियोगः —

चतुरङ्गुलमानेन शीर्षोपरि समुद्धृतम् ।
 परावरजगन्नाथसदाशिवसदानतौ ॥ ४४३ ॥
 शिरस्थमञ्जलिपुटमिन्द्रादिसुरवन्दने ।
 ललाटस्थाञ्जलिपुटं स्वगुरुणां च वन्दने ॥ ४४४ ॥
 मुखस्थमञ्जलिपुटं भूपालपितृवन्दने ।
 हृयदस्थाञ्जलिपुटं भूसुराणां च वन्दने ॥ ४४५ ॥
 उदरस्थाञ्जलिपुटं स्वमातृणां च वन्दने ।
 मातुः पितृगुरुणां च साष्टाङ्गप्रणतावपि ॥ ४४६ ॥
 अष्टाङ्गुलप्रमाणेन हृदयाग्रस्थिताञ्जलिः ।
 शरणं मम देहीति याचनेऽनुनये भवे ॥ ४४७ ॥

कुलीनकुलबन्धूनां सभायाश्च प्रदक्षिणे ।
 नाट्यारम्भात् पूर्वकाले विमेशनटने तथा ॥ ४४८ ॥
 हस्तेन हस्तनिष्पेषे भूतिसङ्कर्षणे तथा ।
 शीतवातासहत्वेन कपोलतलधारणे ॥ ४४९ ॥
 प्रश्ने च प्रार्थनायां च कार्यमुद्दिश्य चिन्तने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४५० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 अञ्जलिः कर एतेषु नाट्येषु विनियुज्यते ॥ ४५१ ॥

कपोतहस्तस्य लक्षणमाह —

मिथः सर्पशिरोहस्ततलं चाभिमुखीकृतम् ।
 समेन सम्पुटीभूतं स कपोतः करः स्मृतः ॥ ४५२ ॥

विनियोगः —

लिङ्गहीनप्रतिकृतौ केतकीमुकुले तथा ।
 सरोजदीर्घमुकुले कदलीकुसुमे फले ॥ ४५३ ॥
 सशिखे नालिकेरे च शिखर(स्थू ? स्तू)पिदर्शने ।
 दृष्टिदोषपरिक्रान्तपदार्थोत्सर्जने करे ॥ ४५४ ॥
 उरोनासाशिरोदेशे न्यस्तसम्पुटपाणिना ।
 ध्यात्वा सम्पूर्णकुसुमैरावाहनकरे तथा ॥ ४५५ ॥
 कृते विसर्जने पुष्पराशेराघ्राणने करे ।
 उत्तुङ्गस्तननारीणां कुचाकारप्रदर्शने ॥ ४५६ ॥
 अतिस्थूलगदाकारे महावातपरिभ्रमे ।
 अवश्यकार्यकर्तव्ये प्रमाणवचने तथा ॥ ४५७ ॥
 देहसंकुचिताकारे चात्यन्तविनये करे ।
 गुरुसम्भाषणे वाचा गुरुवाक्यकुतूहले ॥ ४५८ ॥
 प्रार्थनायामनुनये सेवायां ध्यानकर्मणि ।
 मूर्धाभिषिक्तभूपालकिरीटाकारदर्शने ॥ ४५९ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४६० ॥

कपोतहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ४६१ ॥

पुष्पपुटहस्तस्य लक्षणमाह—

मणिवन्धादाकनिष्ठं करभद्वयघट्टितौ ।

मिथः सर्पशिरोहस्ततलौ पुष्पपुटाभिधौ ॥ ४६२ ॥

विनियोगः—

द्रव्यप्रतिग्रहे दाने धान्यदाने प्रतिग्रहे ।

पुष्पप्रदाने ग्रहणे जलदाने प्रतिग्रहे ॥ ४६३ ॥

पुष्पाञ्जलिप्रकीर्णे च मन्त्रपुष्पाक्षतार्पणे ।

वाक्पिधानेन भूपालवचनश्रवणे तथा ॥ ४६४ ॥

अर्घ्यप्रदाने सन्ध्यायां शङ्खाकारप्रदर्शने ।

वधूवराणां हस्तेषु शुभकौतुकबन्धने ॥ ४६५ ॥

उपचारेण शिष्येण नालिकेरप्रतिग्रहे ।

जलं गृहीत्वा वदमप्रक्षालनकरे तथा ॥ ४६६ ॥

करपात्रं मुखे कृत्वा जलपाने प्रयादिषु ।

पुष्परशिं समादाय पिशाचाघ्राणने तथा ॥ ४६७ ॥

विदलत्कदलीपुष्पविभागाकारदर्शने ।

नीराजनकरे चैव महापोतप्रदर्शने ॥ ४६८ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४६९ ॥

नाट्ये पुष्पपुटो हस्त एतेषु विनियुज्यते ।

सङ्कल्पहस्तस्य लक्षणमाह —

मिथः सर्पशिरोहस्तौ तिर्यङ् निक्षिप्य संयतः ॥ ४७० ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामपि श्लिष्टः स सङ्कल्पकरः स्मृतः ।

विनियोगः—

शुभाशुभेषु सङ्कल्पे चाङ्गीकारे स्वसम्भते ॥ ४७१ ॥

अवश्यवाक्यकरणे क्षपथे कोपपीडने ।

नटने गतिभेदेनाप्यावेशस्थितिकर्मणि ॥ ४७२ ॥

ईशसन्दर्शने हस्तव्यत्यासेनापि ताडने ।
 अदर्शनीयाल्पवस्तुपिधाने चाप्रकाशतः ॥ ४७३ ॥
 कालीगीते च नटने विलासकरताडने ।
 सङ्कटे च भये प्राप्ते सम्भ्रमे करपीडने ॥ ४७४ ॥
 रसद्रव्यपदार्थस्य रसीकरणकर्मणि ।
 विश्वासदणवित्तेषु स्वत्वसम्पादने करे ॥ ४७५ ॥
 अतिस्नेहेन संयुक्तेऽप्यन्योन्यदृढघट्टने ।
 स्वकरस्थपदार्थानां चिक्रणस्य प्रदर्शने ॥ ४७६ ॥
 जारस्त्रीमोहसम्भ्रान्त्या चिक्रणे स्वस्य नायके ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४७७ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 सङ्कल्पहस्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ४७८ ॥

ताडनपताकहस्तस्य लक्षणमाह —

उत्तानिततले वामपताके वक्षसः पुरः ।
 ताडने दक्षिणेनापि स ताडनपताककः ॥ ४७९ ॥

विनियोगः —

नाट्ये नर्तकहस्तेन लयार्थं तालताडने ।
 संज्ञया स्वजनाह्वाने स्थाने मूत्रपुरीषयोः ॥ ४८० ॥
 चण्डेश्वरस्य सेवायामनुष्ठाने त्रिताडने ।
 आनन्दनटने गाने मौनभिक्षासु योगिनाम् ॥ ४८१ ॥
 आश्चर्येऽप्यतिसन्तोषे चान्धकारे च जृम्भणे ।
 रथे प्रदक्षिणीकृत्य स्वस्थानस्थितिमागते ॥ ४८२ ॥
 पुष्पिणीदूस्वगमने वायसस्य बलावपि ।
 कुलस्त्रीणां परित्यागे सङ्केतस्थानदर्शने ॥ ४८३ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४८४ ॥
 नाट्ये च ताडनपताकोऽयमेषु निर्युज्यते ।

उत्सङ्गहस्तस्य लक्षणमाह —

व्यत्यस्तौ सर्पशीर्षौ तु सम्मुखौ भुजमूलयोः ॥ ४८५ ॥

स्वस्तिकीकृत्य विन्यस्तौ स उत्सङ्गकरः स्मृतः ।

विनियोगः —

वर्षशीतमहावातकम्पने स्तम्भनेऽपि वा ॥ ४८६ ॥

नारीवक्षोजयुगलस्थौल्यस्य परिधापने ।

सङ्कोचे विनये भृत्यसेवायां राजसन्निधौ ॥ ४८७ ॥

दीने दुःखविचारे च मग्रे लज्जितमानसे ।

स्वयमालिङ्गने स्त्रीणां गाढालिङ्गनकर्मणि ॥ ४८८ ॥

निलये नीचजातीनां चोराणां निलयेऽपि च ।

महाबलेन वक्षःस्थनराणां दृढघट्टने ॥ ४८९ ॥

नाट्ये च नीचनटने जयेन शुभताडने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४९० ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

उत्सङ्गकर एतेषु नाट्येषु विनियुज्यते ॥ ४९१ ॥

डोलहस्तस्य लक्षणमाह —

लम्बमानौ पताकौ तु पार्श्वयोः शिथिलाङ्गुली ।

अथवा स्वस्य दोर्मूलद्वयाद् दीर्घप्रसारितौ ॥ ४९२ ॥

डोलहस्तः स विज्ञेयो नाञ्ज्यतत्त्वार्थवेदिभिः ।

विनियोगः —

व्याधौ विषादे च मदे मूर्च्छायामतिसम्भ्रमे ॥ ४९३ ॥

उच्छ्वासगमने नाट्ये गतिभेदे दृढे बले ।

बाहुभ्यां विस्तृतो डोलः प्रसवव्यसनादिषु ॥ ४९४ ॥

मोहायासेन पार्श्वस्थनरदेहेषु लम्बने ।

पाणिभ्यां जलसञ्चारे पक्षिपक्षप्रसारणे ॥ ४९५ ॥

अधिकाल्पघटद्व्यतुलादण्डस्य कम्पने ।

रज्जुमारुह्य नटने दारुणा जललङ्घने ॥ ४९६ ॥

अत्युन्नतमहावंशे पक्षिवद् भ्रमणे करैः ।
 अतिशीघ्रेण गमननिरोधननिवृत्तिषु ॥ ४९७ ॥
 गोपालपिठरांसस्थयष्टौ हस्तावलम्बने ।
 देवतावेशनटने राक्षसीनटने तथा ॥ ४९८ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ४९९ ॥
 नाट्ये चैतेषु कार्येषु ढोलहस्तो नियुज्यते ।

उपचारहस्तस्य लक्षणमाह —

पताकहस्ततलयोर्वामस्योपरि दक्षिणः ॥ ५०० ॥

उत्तानीकृत्य विन्यस्त उपचारकरः स्मृतः ।

विनियोगः—

उपचारेण सदस्तुदर्शने प्रभुसन्निधौ ॥ ५०१ ॥

भृत्यसेवकशिष्यादिस्वभावे दूतभाषणे ।

उपचारेण महतां वचनश्रवणे तथा ॥ ५०२ ॥

आगच्छतेति वचने गच्छतेति प्रभाषणे ।

उपचारेण भूपालदत्तवस्तुप्रतिग्रहे ॥ ५०३ ॥

आकारगोपनं कृत्वा कुटिलस्य च भाषणे ।

आश्चर्यवस्तु हस्तेन चालयित्वा प्रदर्शने ॥ ५०४ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५०५ ॥

उपचारकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अभयवरदहस्तस्य लक्षणमाह —

कुचाग्रेऽधोमुखो वामपताको मणिवन्धतः ॥ ५०६ ॥

दक्षिणोर्ध्वमुखस्तद्वदभयो वरदः करः ।

विनियोगः—

इह लोके परस्मिन् वा इत्येवं लोकदर्शने ॥ ५०७ ॥

इदानीमेतदर्थं च तदानीं च तदर्थके ।

क्षमस्वात्रैव तिष्ठेति वाचा कालविलम्बने ॥ ५०८ ॥

क्षम्यतां क्षम्यतां विद्वन् अत्रैवैतत्तु सम्भवेत् ।
 मा भैष्टाभीष्टवरदः फलमस्ति ददामि वः ॥ ५०९ ॥
 स तत्र तिष्ठति स्वामी चाहमत्रेति भाषणे ।
 देवलोके च विबुधाः पाताले चासुरा इति ॥ ५१० ॥
 उपर्यधः सप्तसप्तलोका इति निदर्शने ।
 वरदाभयहस्तौ तौ सुब्रह्मण्यरमेश्वरौ ॥ ५११ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५१२ ॥
 वरदाभयहस्तस्तु नाट्येषु विनियुज्यते ।

मकरहस्तस्य लक्षणमाह —

अर्धचन्द्रकरद्वन्द्वे वामस्योपरि दक्षिणम् ॥ ५१३ ॥
 अधोमुखतलौ न्यस्तौ करौ मकर उच्यते ।

विनियोगः —

युद्धसन्नाहसेनादिसङ्कुले जनसङ्कुले ॥ ५१४ ॥
 उत्प्लुत्य मेषपतने स्तम्भने मकराकृतौ ।
 महिषश्वराहाणामुत्प्लुत्याक्रमणे रिपुम् ॥ ५१५ ॥
 नक्रगोधादिवदने निविडे दर्भसङ्कुले ।
 विरहाकुलवामाक्षीकरसङ्घट्टने रहः ॥ ५१६ ॥
 जलसञ्चारसम्भ्रान्तनरोल्लासोत्प्लुते करे ।
 परस्यापजये मूर्ध्नि जयशब्देन ताडने ॥ ५१७ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५१८ ॥
 मकरः कर एतेषु नाट्येषु विनियुज्यते ।

गजदन्तहस्तस्य लक्षणमाह —

अङ्गुष्ठोर्ध्वमुखान्वर्धचन्द्रावष्टाङ्गुलान्तरे ॥ ५१९ ॥
 पुरोवक्षस्त्वभिमुखौ दीर्घाग्रौ गजदन्तकः ।

विनियोगः —

स्वल्पमार्गे गृहद्वारे चाङ्गुले च चतुश्चतुः ॥ ५२० ॥

पङ्क्तिद्वये मध्यमाग्रे ग्रामच्छायादिपङ्क्तिषु ।
 रथवीथ्यां रन्ध्रमार्गे स्थूलकूष्माण्डमानके ॥ ५२१ ॥
 प्रमाणे शुस्तकस्यापि स्थूले च पनसे तथा ।
 स चेदुपर्यूर्ध्ववक्रस्त्वन्योन्याभिमुखीकृतः ॥ ५२२ ॥
 प्रतिपक्षे महास्थूणाभिमुखे सम्मुखे जने ।
 प्राकारगोपुरद्वारे दम्पत्योः सम्मुखे तथा ॥ ५२३ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५२४ ॥
 गजदन्तकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

कूर्परस्वस्तिकहस्तस्य लक्षणमाह —

मिश्रः सर्पशिरोहस्तौ व्यत्यस्तौ भुजमध्ययोः ॥ ५२५ ॥
 कूर्परोपर्यधोवद्धौ कूर्परस्वस्तिकौ करौ ।

विनियोगः —

शुक्रराजसमीपे तु विनयाकारसंस्थितौ ॥ ५२६ ॥
 नाट्ये करणलीलायां चतुरे चतुरश्रके ।
 नीचदैवसमावेशे हुङ्कृत्य स्तम्भनस्थितौ ॥ ५२७ ॥
 अभ्यस्तविद्यां मुखत आचार्याय प्रबोधने ।
 भग्रे मनोविचारे च स्वात्मानन्दसुखोदये ॥ ५२८ ॥
 पराङ्मुखे वक्रदृष्टौ मृत्ये ध्याने च चिन्तने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५२९ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 कूर्परस्वस्तिको नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५३० ॥

गरुडहस्तस्य लक्षणमाह —

उत्तानालम्बनतलौ पताकौ चेत् पृथक् पृथक् ।
 गरुडः कर इत्येवं कथितो नृत्तवेदिभिः ॥ ५३१ ॥

विनियोगः —

अम्बरे गरुडध्याने ब्रह्मध्याने च योगिनाम् ।
 महतामुपचारे च सङ्कटस्य प्रबोधने ॥ ५३२ ॥

नास्ति किञ्चिन्मम करे विस्मृतद्रव्यमार्गणे ।
भये च याचने क्लेशे वस्त्रमालाप्रतिग्रहे ॥ ५३३ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५३४ ॥
गरुडः कर एतेषु नाट्येषु विनियुज्यते ।

भारतीहस्तस्य लक्षणमाह —

उरःपुरो मृगाक्षिरोहस्त उत्तानितः पृथक् ॥ ५३५ ॥
भारतीकर इत्येवं भरते कथितो बुधैः ।

विनियोगः —

सरस्वतीमहाभ्याने देवताध्यानकर्मणि ॥ ५३६ ॥
पुस्तकानां च पठने नवनीतकरे हरेः ।
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गे शोभने द्रव्यधारणे ॥ ५३७ ॥
बहुकालात् तपस्तप्तं वरं देहीति याचने ।
किं कार्यमिह को हेतुरिति वाचानुभाषणे ॥ ५३८ ॥
हस्तद्वयपदार्थाभ्यामरिष्टस्य निवारणे ।
अत्यादरेण मनसा हस्ताभ्यां शिशुलालने ॥ ५३९ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५४० ॥
भारतीहस्त एतेषु नाट्येषु विनियुज्यते ।

कटकावर्तहस्तस्य लक्षणमाह —

कटकामुखहस्ताभ्यां स्वस्तिकौ मणिवन्धयोः ॥ ५४१ ॥
कटकावर्तहस्तौ तौ नाट्ये तु परिकीर्तितौ ।

विनियोगः —

जग्मणीनटने नाट्ये चोर्ध्वाधोमुखचालने ॥ ५४२ ॥
लक्ष्मीसरस्वतीदुर्गावन्दने शुभमङ्गले ।
विवाहे कन्यकानेयाच्छादने चातिलज्जया ॥ ५४३ ॥
विघ्नेशवन्दने कर्णौ मृहीत्वा भक्तिपूर्वकम् ।
बाधे व्यत्यस्तहस्तस्थदण्डेन धृतताडने ॥ ५४४ ॥

कोलताडनकाष्ठाभ्यां करव्यत्यासताडने ।
 शाखाद्वयस्थितखगे द्विशिरःपक्षिदर्शने ॥ ५४५ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५४६ ॥
 कटकवर्तहस्तोऽयं नाट्येषु विनियुज्यते ।

कर्कटहस्तस्य लक्षणमाह —

पूर्णचन्द्रकराङ्गुल्यो मिथः स्यूताश्च पीडिताः ॥ ५४७ ॥
 बलेन दृढसम्बद्धा यदि कर्कटकः करः ।

विनियोगः —

चोरस्वभावनिलये हिमवातातिकम्पने ॥ ५४८ ॥
 उद्युक्तकार्यभग्रे च विचारे दुःखकर्शिते ।
 अन्तर्धुसलहस्ताभ्यां बलाद् भारसमुद्यमे ॥ ५४९ ॥
 अङ्गुलिच्छोडने चैव स्त्रीभिर्दुर्भाषणे मिथः ।
 चालयित्वाङ्गुलीः सर्वाः किं करोमीति चिन्तने ॥ ५५० ॥
 उत्तानिततलेनैव स्वमूर्धोपरि चोन्नते ।
 नाट्येषु गतिभेदे च सेवायां देवसन्निधौ ॥ ५५१ ॥
 संयुक्तमणिबन्धेन शिरसीश्वरवन्दने ।
 शिरःस्थेऽन्तःकरतले वन्दने धृतघट्टने ॥ ५५२ ॥
 पिठरं बन्धयित्वैव ग्रहनक्षत्रवीक्षणे ।
 प्रसार्य तलबाह्येन देहस्थालसम्भङ्गुरे ॥ ५५३ ॥
 अधोमुखतलेनैव गतिभेदेषु वर्त्तने ।
 जानुद्वयेऽपि चारे च जानौ चालोचनास्वपि ॥ ५५४ ॥
 संयुक्तमणिबन्धेन चिबुकस्य च धारणे ।
 भग्रे विचारभावे च चिन्तने चानुमोदने ॥ ५५५ ॥
 नालीकतालक्रमुकारोहणेऽप्यवरोहणे ।
 दारुरज्ज्वलम्बेन भूतलोपरि लोलने ॥ ५५६ ॥
 मार्कण्डेयेन च भयाल्लिङ्गालिङ्गनकर्मणि ।
 उचुङ्गस्तननारीणां गाढालिङ्गनकर्मणि ॥ ५५७ ॥

पूर्णगर्भोदरे रोगवर्द्धिते च महोदरे ।
 लम्बोदरोदरेऽरण्ये वागुरामृगबन्धने ॥ ५५८ ॥
 पृष्ठे च भारवहने कृत्वा स्वान्तःस्थिताङ्गुलिम् ।
 पराङ्मुखे च चिन्तायामङ्गुलित्रोटने तथा ॥ ५५९ ॥
 अन्योन्यमल्लकलहे बन्धनाक्रामणादिषु ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५६० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 करः कर्कटको नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५६१ ॥

वर्धमानहस्तस्य लक्षणमाह —

हंसपक्षकरद्वन्द्वमन्योन्यं मणिवन्धयोः ।
 स्वस्तिकत्वं यदि प्राप्तं वर्धमानकरः स्मृतः ॥ ५६२ ॥

विनियोगः —

उड्डीयोड्डीय पक्षाभ्यां पक्षिपक्षप्रचालने ।
 अन्योन्याभिमुखीभूतगोपुराग्रप्रदर्शने ॥ ५६३ ॥
 वटे व्यत्यस्तशाखायां पर्वतस्य च शृङ्गयोः ।
 अन्योन्यहंसमिथुने मेघसन्दर्शने तथा ॥ ५६४ ॥
 व्यत्यस्तकाष्ठयुगलद्वारे चोरगबन्धने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५६५ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 वर्धमानकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५६६ ॥

कलहस्तस्य लक्षणमाह —

दृढः कुटिलहस्तस्थतर्जन्यन्योन्यशृङ्खलात् ।
 कलहः कर इत्येवं कथितो नाट्यवेदिभिः ॥ ५६७ ॥

विनियोगः —

अन्योन्यराजकलहे दम्पत्योः कलहे तथा ।
 मित्रस्नेहविरुद्धे च विवादे च परस्परम् ॥ ५६८ ॥
 केशाकेशिमहायुद्धे शृङ्खलाकारदर्शने ।
 क्रौञ्चकुबकुटतुण्डाभ्यामन्योन्यक्रोध(दष्टः दंश)ने ॥ ५६९ ॥

रश्नाबन्धने चैव द्यक्कुशस्य च बन्धने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५७० ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 कलहः कर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ५७१ ॥

शुभशोभनहस्तस्य लक्षणमाह —

गुष्टिहस्तकनिष्ठाभ्यां मिथः शृङ्खलपीडनात् ।
 शुभशोभनहस्तस्तु विज्ञेयो भरतागमे ॥ ५७२ ॥

विनियोगः —

मातापित्रोस्तु वर्गे च बन्धुत्वमुभयोरपि ।
 अन्योन्यमैत्रमुभयोरतिस्नेहस्तथावयोः ॥ ५७३ ॥
 स्व(स्ते ? स्त्री)यभागिनेयौ द्वौ सम्बन्ध उचितस्तयोः ।
 स्यात्कोऽयं मम जा(मा)ता भर्तृभार्या परस्परम् ॥ ५७४ ॥
 देवरो मे ननान्दा च स्नुषेयं सा प्रजावती ।
 शुभमङ्गलकार्याणां हस्तेन शुभदर्शने ॥ ५७५ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५७६ ॥
 शुभशोभनहस्तोऽयमेतेषु विनियुज्यते ।

पद्ममुकुलहस्तस्य लक्षणमाह —

वामदक्षिणहस्तस्यौ मुकुलौ द्वौ पृथक् पृथक् ॥ ५७७ ॥
 समभावेन संदष्टौ स पद्ममुकुलः करः ।

विनियोगः —

कदलीपार्श्वसंभृतनूतनाङ्गुरसञ्चये ॥ ५७८ ॥
 वंशाङ्गुरसमूहे च तरुणीनां कुचद्वये ।
 फल्हारकुमुदाम्भोजकुङ्मलानां गणे तथा ॥ ५७९ ॥
 शलमलीकोऽसंघाते तोरणानां च कुञ्जरे ।
 हस्तद्वये द्रव्यसंख्या पञ्च पञ्चेति दर्शने ॥ ५८० ॥
 समकालप्रदाने च दीनभावप्रदर्शने ।
 पञ्चदशदपि दातव्यमिति दैन्येन याचने ॥ ५८१ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ५८२ ॥

नाट्ये च पद्ममुकुलहस्त एतेषु युज्यते ।

मल्लयुद्धहस्तस्य लक्षणमाह —

वामदक्षिणहस्तौ तौ मुष्टिहस्तौ पृथक् पृथक् ॥ ५८३ ॥

मल्लयुद्धकरः सोऽयं नाट्येषु परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

धैर्ये बले च भूतादिकूरलक्षणदर्शने ॥ ५८४ ॥

बाहुयुद्धसमुत्साहमल्लाकारप्रदर्शने ।

मुष्टिबद्धे शिशुकरे चन्दनस्य च कर्षणे ॥ ५८५ ॥

पाणिद्वयमदाभ्यां तु भुजदाढ्यमचालने ।

धन्यावहनने हस्तद्वयान्मुसलकुन्तने ॥ ५८६ ॥

देहपुष्टौ च बाह्वे च स्थूलाकारविडम्बने ।

बद्धरज्जुघटं कूपे पाणिभ्यां च विसर्जने ॥ ५८७ ॥

उदरे कुन्तने कोपान्मथने रज्जुकर्षणे ।

सौख्ये च वातरोगे च पाणिभ्यामूरुकुन्तने ॥ ५८८ ॥

दारुदारणखड्गस्य ग्रहणे दारुदारणे ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५८९ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

मल्लयुद्धकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५९० ॥

पताकस्वस्तिकहस्तस्य लक्षणमाह —

हस्तद्वयपताकौ तौ व्यत्य(ह ? स्तौ) मणि(व)न्धयोः ।

पताकस्वस्तिक इति प्रोच्यते नाट्यवेदिभिः ॥ ५९१ ॥

विनियोगः —

महापातकिर्हिसार्थस्वस्तिकाकारदाहणि ।

अग्निशीर्षेऽभिवादे च स्वस्तिकायुधदर्शने ॥ ५९२ ॥

निम्नोन्नतसमानार्थममनाह(?)प्रदर्शने ।

व्यत्यस्तस्त्रास्त्राकारे च विरोधे च निरोधने ॥ ५९३ ॥

राष्ट्रे च हंसडोलायां काकहंसपदे तथा ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५९४ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 पताकस्वस्तिको नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५९५ ॥

कर्तरीस्वस्तिकहस्तस्य लक्षणमाह —

कर्तरीमुखहस्तौ तु व्यत्यस्तौ मणिबन्धयोः ।
 कर्तरीस्वस्तिककरः कीर्तितो भरतागमे ॥ ५९६ ॥

विनियोगः —

कृष्णसारविषाणे च ऋश्याणां च विषाणयोः ।
 महावृक्षस्य शाखाग्रे कल्पवृक्षप्रदर्शने ॥ ५९७ ॥
 विपरीतेन मार्गेण द्वयोस्तु गमने तथा ।
 गोवृषादिसजातीयकुले मेषगणे तथा ॥ ५९८ ॥
 लतागुल्मतृणच्छन्ने बेषुकान्तारदर्शने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५९९ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 कर्तरीस्वस्तिककरस्त्वेषु विनियुज्यते ॥ ६०० ॥

गजमुखहस्तस्य लक्षणमाह —

पाणिद्वये भद्रहस्तावधोमुखतलौ मिथः ।
 वामस्योपरि विन्यस्तदक्षिणो गजहस्तकः ॥ ६०१ ॥

विनियोगः —

गणेशवदने दन्तिवक्त्रे यालिमुखेऽपि च ।
 तारकासुरवक्त्रे च गजमीनस्य चालने ॥ ६०२ ॥
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ६०३ ॥
 नाट्ये चैतेषु कार्येषु गजहस्तो नियुज्यते ।

संयुक्तपल्लवहस्तस्य लक्षणमाह —

पल्लवौ पाणियुगलौ मणिबन्धद्वयान्वितौ ॥ ६०४ ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकरभवाद्यपार्श्वसंयतौ ।
 संयुक्तपल्लवकरः स तु नाट्ये प्रकीर्तितः ॥ ६०५ ॥

विनियोगः —

सहस्रदलपत्रस्य दलाकारप्रदर्शने ।
 उत्सारितपदार्थानामुत्प्लुत्यैव प्रतिग्रहे ॥ ६०६ ॥
 नाटिकेरफलाकारे बद्धान्नस्य प्रदर्शने ।
 कुम्भे च कलशे पात्रे नारीस्थूलपयोधरे ॥ ६०७ ॥
 अत्यन्तधनवानेव जालिकास्तीति दर्शने ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ६०८ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 संयुक्तपल्लवो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ६०९ ॥

अवहित्थहस्तस्य लक्षणमाह —

वक्षसः पुरतो दन्तौ मणिबन्धादधोमुखौ ।
 संमुखान्तस्तलौ नीतौ शुकतुण्डावधोमुखौ ॥ ६१० ॥
 विकृताकारसहितौ सोऽवहित्थोऽभिधीयते ।

विनियोगः —

ऊर्ध्वश्वासे महारोगे दुर्बले च विडम्बने ॥ ६११ ॥
 वक्राङ्गिनाट्ये विकृतौ विरूपे विकटाङ्गिनि ।
 एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ६१२ ॥
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 अवहित्थकरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ६१३ ॥

विस्तृतपल्लवहस्तस्य लक्षणमाह —

उक्तसंयुक्तहस्तस्तु द्वितालादपि विस्तृतौ ।
 नाट्ये तु कीर्तितौ हस्तौ तौ तु विस्तृतपल्लवः ॥ ६१४ ॥

विनियोगः —

अतिस्थूले च भाण्डे च पर्वताकारदर्शने ।
 नटने चाशुकरणे पतने च जलं प्रति ॥ ६१५ ॥
 शिरःस्थभारवहने निधिनिक्षेपदर्शने ।
 पनसे चैव कूश्माण्डे पाणिभ्यां भारदर्शने ॥ ६१६ ॥
 कुण्डोदरकरेणान्नधारणे स्थूलपेटके ।
 बृहत्पात्रे बृहत्कन्दे स्थौल्यौन्नत्यप्रदर्शने ॥ ६१७ ॥

एवमादिविधेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ६१८ ॥
 नियुज्यते च नाट्येषु हस्तो विस्तृतपल्लवः ।
 इति संयुतहस्तः समाप्तः ॥

कराणां स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गभेदमाह —

पताकः शिखरो मुष्टिः स्रचिश्च भृगशीर्षकः ।
 हंसास्यो शुकुलो बाणो भद्रोऽशालोऽपवेष्टितः ॥ ६१९ ॥
 शिलीमुखस्ताम्रचूडो मयूरोऽर्धपताककः ।
 कराः पञ्चदशैवैते पौरुषाः परिकीर्तिताः ॥ ६२० ॥

इति पुल्लिङ्गासंयुतहस्तः ॥

त्रिपताको हंसपक्षः कर्त्तरी कटकामुखः ।
 त्रिलिङ्गः पूर्णचन्द्रश्च बालचन्द्रोऽर्धचन्द्रकः ॥ ६२१ ॥
 उद्वेष्टितः सर्पशिरः कुटिलो भ्रमरस्तथा ।
 एते च द्वादश प्रोक्ता नाट्ये स्त्रीलिङ्गकाः कराः ॥ ६२२ ॥

इत्यसंयुतस्त्रीलिङ्गहस्तः ॥

पद्मकोशश्च सन्दंश उर्णनाभोऽलपल्लवः ।
 पुरोन्नतश्च चतुरः कपित्थश्चतुरुन्नतः ॥ ६२३ ॥
 सिंहा(स ? न)नं च गाङ्गूलः शुकतुण्डो निरीक्षणः ।
 प्रालम्बश्चेति हस्ताश्चेत् त्रयोदश नपुंसकाः ॥ ६२४ ॥

इत्यसंयुतनपुंसकहस्तः ॥

संयुतहस्तानां स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गभेदमाह —

अञ्जलिर्गरुडो डोळो गजो विस्तृतपल्लवः ।
 कूर्परस्वस्तिककरः सताडनपताककः ॥ ६२५ ॥
 संकल्पो गजदन्तश्च धरदाभयहस्तकः ।
 कपोताख्यकरश्चेति पौरुषा रुद्रसंख्यकाः ॥ ६२६ ॥
 इति पुल्लिङ्गसंयुतहस्तः ॥

पुष्पाञ्जलिभारती च पताकस्वस्तिकः करः ।

उत्सङ्गः पद्ममुकुलः कटकावर्त एव च ॥ ६२७ ॥

शुभशोभनहस्तश्च करः संयुतपल्लवः ।

वर्धमानकरश्चेति नव स्त्रीलिङ्गहस्तकाः ॥ ६२८ ॥

इति स्त्रीलिङ्गसंयुतहस्तः ॥

मकरो मल्लयुद्धश्च कर्तरीस्वस्तिकस्तथा ।

उपचारश्च कलहः करः कर्कटकस्तथा ॥ ६२९ ॥

अवहित्थकरः सप्त नपुंसककराः स्मृताः ॥ ६३० ॥

इति नपुंसकसंयुतहस्तः ॥

वञ्चिराजकुलशेखरप्रभोर्मानसैकसुखदं रसावहम् ।

युग्महस्तविनियोगलक्षणं बालरामभरते निरूपितम् ॥ ६३१ ॥

इदानीं संयुतहस्तानामसंयुतहस्तानां कार्यमुखेन विनियोगश्चि-
न्तितः । नृत्तहस्तानां तु कार्यमुखेन विनियोगासम्भवात् शब्देनैव
विनियोगश्चिन्तनीयः । शब्दस्तु इतराङ्गपरिज्ञानं विना (न) प्रवर्तते ।
तदर्थम् उत्तराङ्गचिन्ता कर्तव्या । अतः क्रममाप्तवक्षःपार्श्वकटीतटादीनां
लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । वक्षसो लक्षणमाह —

स्याद्वक्षः स्थेममाशुभं निर्धुग्नं च प्रकम्पितम् ।

उद्धाहितं च चलितं भ्रमणं सप्तभोदितम् ॥ १ ॥

स्थेमलक्षणमाह —

दत्त्वा वक्षः पुरोभागे तदाकारेण संस्थितम् ।

तद्वक्षः स्थेममित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ २ ॥

विनियोगः —

नायकोरसि नारीभिर्वक्षोजद्वयकीर्णैः ।

शिविकावाहने बौद्धबन्दने रिपुधिकृता ॥ ३ ॥

अधिक्षेपेण वचने स्वबलस्य प्रदर्शने ।

पुरः पदार्थावलोके कूपान्तर्जलवीक्षणे ॥ ४ ॥

खलीनाकर्षणं कृत्वा वेगादक्षप्रधावने ।

एतेष्वेव हि कार्येषु नाट्ये स्थेमं नियुज्यते ॥ ५ ॥

आभुग्नस्य लक्षणमाह —

धनुराकारवत् स्वान्तर्भागे चावनतं यदि ।

आभुग्नमिति तद्वक्षः प्रोच्यते भरतागमे ॥ ६ ॥

विनियोगः —

वक्षःकुन्तनवेलायां वक्षस्संकोचकर्मणि ।

भग्रे मनोविचारे च लज्जयावनतोरसि ॥ ७ ॥

वक्राङ्गिनाट्येऽति भये चाभुग्नं विनियुज्यते ।

निर्भुग्नस्य लक्षणमाह —

सममानसुरोदेशश्चञ्चलेन विवर्जितः ॥ ८ ॥

निर्भुग्नमिति तद्वक्षः कथ्यते नृत्तवेदिभिः ।

विनियोगः —

ध्याने च स्तम्भने गर्वे विस्मयेनावलोकने ॥ ९ ॥

अतिकोपेऽप्यहङ्कारे मदान्धे तपसि व्रते ।

एतेष्वेव हि कार्येषु निर्भुग्नं विनियुज्यते ॥ १० ॥

प्रकम्पितस्य लक्षणमाह —

पुनः पुनः सगुञ्जस्य वक्षश्चेत् कम्पितं पुरः ।

प्रकम्पितमिदं वक्षः कथितं भरतागमे ॥ ११ ॥

वेनियोगः —

दीर्घश्वासे च हिकायां शोभने घुम्मिताडने ।

नायकोरसि नारीभिर्वक्षोजद्वयपीडने ॥ १२ ॥

नाट्यभावप्रकटने विपरीतरतावपि ।

अतिसन्तोषतो हास्ये भये च विनियुज्यते ॥ १३ ॥

उद्वाहितस्य लक्षणमाह —

पृष्ठभागं नतं कृत्वा चोर्ध्वं वक्षः कृतं यदि ।

उद्वाहितमिदं वक्षः कीर्तितं भरतागमे ॥ १४ ॥

विनियोगः —

चिबुके यन्त्रविद्यायां देहालस्यविवर्जने ।

उत्क्षिप्योपलमाकाशे वक्षसा चावलम्बने ॥ १५ ॥

करणादिषु नाट्ये चोद्गाहितं विनियुज्यते ।

चलितस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितं वक्षश्चलितं चेन्मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥

चलितं तदिति प्रोक्तं वक्षो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

अतिशीते च रोमाञ्चे पिशाचावेशने तथा ॥ १७ ॥

शीतज्वरप्रकोपे च भये च विनियुज्यते ।

भ्रमणस्य लक्षणमाह —

वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां भ्रमयेद् यदि वक्षसः ॥ १८ ॥

भ्रमणं तदिति प्रोक्तं वक्षो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

काल्यावेशे च नटने पिशाचावेशने तथा ॥ १९ ॥

गर्वभावेन नटने कुलटावक्रभाषणे ।

मूर्खाधिकारे सन्तोषे भ्रमणं विनियुज्यते ॥ २० ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २१ ॥

वक्षश्चैतेषु कार्येषु नाट्ये हि विनियुज्यते ॥ २१^३ ॥

इति वक्षोभेदः ॥

पार्श्वलक्षणमाह —

विवर्तितं चापसृतं प्रसारितमथानतम् ।

समं च वलितं चेति पार्श्वं षड्विधमुच्यते ॥ १ ॥

विवर्तितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं पार्श्वमेकभागे विवर्तितम् ।

विवर्तितमिदं प्रोक्तं पार्श्वं भरतवेदिभिः ॥ २ ॥

विनियोगः —

नायकाग्रे च नारीभिः कुचैकस्य प्रदर्शने ।

कुचाग्रमार्दवं पश्य मात्प्रियोति प्रदर्शने ॥ ३ ॥

स्तन्यपाने च बालस्य विटलीलाविडम्बने ।

धिककृत्य गच्छ गच्छेति भाषणे विनियुज्यते ॥ ४ ॥

अपसृतस्य लक्षणमाह —

विवर्तितामिदं पार्श्वं तथैवापसृतं यदि ।

पार्श्वं चापसृतं प्रोक्तं नाट्ये भरतवेदिभिः ॥ ५ ॥

विनियोगः —

स्वनायकाग्रे नारीणां लज्जया चापसर्पणे ।

अकारणकुचस्पर्शे बलात्काररतावपि ॥ ६ ॥

असम्मतात्मकार्ये च भये च विनये तथा ।

सङ्कोचात् पृष्ठगमने पार्श्वं चापसृतं भवेत् ॥ ७ ॥

प्रसारितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं पार्श्वं स्फुटं व्यक्तप्रदर्शितम् ।

प्रसारितमिदं पार्श्वं प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ८ ॥

विनियोगः —

उल्लासेनैकभागे च स्वाङ्गुल्या केशशोधने ।

पार्श्वभागेन च द्वारवीक्षणे चैकभागतः ॥ ९ ॥

स्थूलोपधाने चोल्लासशयने भग्नमानसे ।

नाट्ये विषमरेखायां प्रसारितमिदं भवेत् ॥ १० ॥

आनतस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे चैकपार्श्वे नतं यदि ।

आनतं पार्श्वमित्येव प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ११ ॥

विनियोगः —

पार्श्वे रहस्यवचने विचारे क्षीणमानसे ।

पार्श्वे परकराङ्गुल्या कीलनेऽतिभयेऽपि च ॥ १२ ॥

क्षीणामसम्मते कार्ये काकुवार्तातिनिन्दने ।

एकपार्श्वे स्वदेहस्य सङ्कोचे विनियुज्यते ॥ १३ ॥

समस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितं पार्श्वं चलनादिविवर्जितम् ।

पार्श्वं सममिति प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ १४ ॥

विनियोगः —

ध्याने जपे स्वभावे च विलासे गर्वमानयोः ।

स्तम्भने नरमाने च सममेतन्नियुज्यते ॥ १५ ॥

बलितस्य लक्षणमाह —

वामे दक्षिणपार्श्वे च पृष्ठतो बलितं यदि ।

बलितं पार्श्वमित्युक्तं भरते नृत्तवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः —

वीरभद्रस्य निलये त्वापे (?) च भ्रमणादिषु ।

तिर्यग्वक्रितभागेन नाडीच्छोडनकर्मणि ॥ १७ ॥

आलीढपदसंस्थाने बाणाकर्षणनिर्गमे ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

बलितं पार्श्वमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १९ ॥

इति पार्श्वभेदः ॥

कटीलक्षणमाह —

समा छन्ना च विवृतोद्वाहिता चापवाहिता ।

रेचिता चलिता चैव कम्पिता च विवर्तिता ॥ १ ॥

कटी नवविधा प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

समालक्षणमाह —

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च चलनादिविवर्जिता ॥ २ ॥

स्तम्भिता च समाकारा सा कटी हि समोच्यते ।

विनियोगः —

सौष्ठवे चाग्ररेखायां छायाभाननिरीक्षणे ॥ ३ ॥

महतां सन्निधाने च रेखायां विनियुज्यते ।

छन्नालक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे पार्श्वे चैकभागगता यदि ॥ ४ ॥

छन्ना कटीति सा ज्ञेया विनयाकारगोचरा ।

विनियोगः —

भृत्यस्य निलये भक्तनिलये विनये श्रमे ॥ ५ ॥

गोपालनिलये छन्ना नाट्ये हि विनियुज्यते ।

विवृतालक्षणमाह —

समाकारस्थितकटी पादाभ्यां विवृता यदि ॥ ६ ॥

विवृता सा कटी ज्ञेया भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्ये च मण्डलपदे गमनस्य निरोधने ॥ ७ ॥

तिष्ठन्मैथुनलीलायां स्वप्नस्य प्रदर्शने ।

पदान्तमार्गतो गच्छेत्यवमाने नियुज्यते ॥ ८ ॥

उद्वाहितालक्षणमाह —

समाकारस्थितकटी पुरश्चोन्नमिता यदि ।

उद्वाहिता कटी सेयं कीर्तिता भरतागमे ॥ ९ ॥

विनियोगः —

पृष्ठमालोक्य करणे क्रमेण स्त्रीरतावपि ।

उत्तानीकृत्य शयनादुत्थाने विनियुज्यते ॥ १० ॥

अपवाहितालक्षणमाह —

समाकारस्थितकटी पश्चादुन्नमिता यदि ।

भरते च कटी तावत् कीर्तिता सापवाहिता ॥ ११ ॥

विनियोगः —

बहुवेषेण नटने कुञ्जाया निलये तथा ।

वृद्धगोपालनिलये पदान्वेषणकर्मणि ॥ १२ ॥

पृष्ठभागमहाभारे नियोज्यैषापवाहिता ।

रेचितालक्षणमाह —

सर्वतो भ्रमणं तावदसकृत् क्रियते यदि ॥ १३ ॥

भ्रामिता रेचिता चेति कटी सा परिकीर्तिता ।

विनियोगः —

परिहासेन नटने मूलरोगोष्णरोगयोः ॥ १४ ॥

स्त्रीणां कलभलीलायां रत्यानन्दसुखोदये ।

आसने च तृणाग्रेण खुत्तायां विनियुज्यते ॥ १५ ॥

चलितालक्षणमाह —

स्वस्थान एव चलनमसकृत् क्रियते यदि ।

चलिता सा कटी ज्ञेया नृत्ते भरतवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः —

नाट्ये च बहुवेषेण गमने नटने तथा ।

निषादनटने नीचनटने शीतकम्पने ॥ १७ ॥

हिकायां कफरोगे च चलिता विनियुज्यते ।

कम्पितालक्षणमाह —

पुरःपश्चात् पार्श्वतश्च कम्पिता च मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥

कम्पिता द्विविधा प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

पुरःपश्चात्कम्पिताविनियोगः —

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे गजारूढस्य चासने ॥ १९ ॥

परिहासेन नटने वाजिवेगप्रधावने ।

पार्श्वकम्पिताविनियोगः —

नाट्ये च नीचनटने शिबिकावहने तथा ॥ २० ॥

मदान्धगमने वक्रनाट्ये च विनियुज्यते ।

विवर्तितालक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे पार्श्वे चैकभागे विवर्तनात् ।

विवर्तिता कटी सेथं कीर्तिता भरतागमे ॥ २१ ॥

विनियोगः —

विवर्तयित्वा करणे पृष्ठतो जनवीक्षणे ।

कटिप्रदेशनाडीनां छोटने च पुनः पुनः ॥ २२ ॥

तन्द्रीनिर्भञ्जने स्त्रीणां धिक्कारेण पराङ्मुखे ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये बुद्धा ।

विवर्तिता कटी नाट्ये सर्वत्र विनियुज्यते ॥ २४^३ ॥

इति कटीभेदः ॥

पदलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

समं च विषमं वक्रं तिरश्चीनं च विस्तृतम् ।

विवर्तितं च वलितं कुञ्चितं चाञ्चितं तथा ॥ १ ॥

सूचिः पार्श्विश्च पार्श्वश्च पुरःपृष्ठस्थितस्तथा ।

व्यत्यस्तश्च तथोत्क्षिप्तः पदं पञ्चदशोच्यते ॥ २ ॥

समस्य लक्षणमाह —

मिथः पादद्वयं सर्वं भूमिलग्नं च निषलम् ।

पुरोमुखं समीकृत्य स्थितं समपदं स्मृतम् ॥ ३ ॥

विनियोगः—

पीठोपरि गुरोः पादे पूजायां च हरेः पदे ।

पण्मुखस्य पदे राज्ञां पुरोऽस्मात्पदे तथा ॥ ४ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु समपादो नियुज्यते ।

विषमलक्षणमाह —

समपादस्थगुल्फाभ्यामन्तर्भागेन विस्तृतम् ॥ ५ ॥

चतुरङ्गुलमानं चेद् विषमं पदमुच्यते ।

विनियोगः —

नाट्ये च गतिविन्यासेऽप्युदासीनपदे तथा ॥ ६ ॥

परिहासेन नटने वक्रनाट्ये नियुज्यते ।

वक्रपदस्य लक्षणमाह —

अग्रयोः पार्श्वभागाभ्यां विस्तृतं चतुरङ्गुलम् ॥ ७ ॥

वक्रं पदमिति ज्ञेयं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्येषु गतिभेदे च गमनश्रान्तिपीडिते ॥ ८ ॥

निगलावद्धचोरस्य पदे च विनियुज्यते ।

तिरश्चीनपदस्य लक्षणमाह —

गुल्फयोः पृष्ठमाणाभ्यां मिथस्तिर्यङ्मुखीकृतम् ॥ ९ ॥

समं तिर्यङ्मुखाग्रं तत् तिरश्चीनपदं स्मृतम् ।

विनियोगः —

नाट्ये च मण्डलपदे करणोद्योगतः स्थितौ ॥ १० ॥

समरेखापदे नाट्ये तिरश्चीनं नियुज्यते ।

विस्तृतस्य लक्षणमाह —

मिथः समपदं तावद् द्वितालं विस्तृतं यदि ॥ ११ ॥

विस्तृतं पदमित्येवं कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः —

शृङ्खलाकारनिगलावद्धस्य च पदे तथा ॥ १२ ॥

ऊरुरोगपदे स्थूलवृषणस्य पदे तथा ।

परिध्रान्तस्य च पदे विस्तृतं विनियुज्यते ॥ १३ ॥

विवर्तितस्य लक्षणमाह —

एकपार्श्वं सलुब्धस्य स्वाग्रभागे विवर्तितम् ।

विवर्तितं पदमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १४ ॥

विनियोगः —

उल्लासचलनाट्ये च कम्पने रेचने चले ।

पदविन्यासचलने विवर्तितमिदं भवेत् ॥ १५ ॥

वलितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं पादं पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।

एकभागेन वलितं वलितं पदमुच्यते ॥ १६ ॥

विनियोगः —

रसभावविशेषेण नटने विनिवर्त्तने ।

धिककृत्य तिर्यग्गमने कोपेन विनिवर्त्तने ॥ १७ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु वलितं विनियुज्यते ।

कुञ्चितस्य लक्षणमाह —

पदाग्राभ्यां विनिक्षिप्य गुल्फाभ्यामुन्नतं यदि ॥ १८ ॥

कुञ्चितं पदमित्युक्तं भरते नृत्तवेदिभिः ।

विनियोगः —

उत्प्लुत्य वानराणां च नराणां पुवने पदे ॥ १९ ॥

उन्नतस्थाननिक्षिप्तपदार्थाक्रमणे तथा ।

नरमानाधिकतरोः फलाकर्षणकर्मणि ॥ २० ॥

नरमानाधिकजले नदीतरणकर्मणि ।

करणे चापगमने कुञ्चितं विनियुज्यते ॥ २१ ॥

अञ्चितस्य लक्षणमाह —

पदमूलं विनिक्षिप्य पदाग्राभ्यां समुन्नतम् ।

अञ्चितं पदमित्येव कीर्तितं भरतागमे ॥ २२ ॥

विनियोगः—

पदमूलस्य विन्यासात् स्वपृष्ठतलसञ्चरे ।

पदाभ्यां कुम्भकारेण सृत्तिकामर्दने पदे ॥ २३ ॥

तन्तुवायतुरीतन्तुसंयोगात् पटवायने ।

कण्टकैः कीलितपदेऽप्यञ्चितं विनियुज्यते ॥ २४ ॥

सूचीपदस्य लक्षणमाह —

पदाङ्गुष्ठद्वयस्थित्या यदि सर्वं समुन्नतम् ।

सूचीपदमिति प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ २५ ॥

विनियोगः —

सूचीपदे च नाट्येषु तपसि व्रतकर्मणि ।

अत्युन्नतपदार्थानामाकर्षणपदे तथा ॥ २६ ॥

नाट्ये चैतेषु कर्णेषु सूचीपादो नियुज्यते ।

पार्श्विपादस्य लक्षणमाह —

पार्श्विभागद्वयस्थित्या यदि सर्वं समुन्नतम् ॥ २७ ॥

पार्श्विरित्युच्यते पादो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्ये च गतिविन्यासे करणाभिनयादिषु ॥ २८ ॥

त्वापे च स्थलबन्धे च पार्श्विभागेन वेष्टने ।

करणे पृष्ठपतने पार्श्विरेषा नियुज्यते ॥ २९ ॥

पार्श्वपादस्य लक्षणमाह —

पदद्वयस्य पार्श्वीभ्यां संस्थितं पादौ भूतले ।

पार्श्वं तत् पदमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ ३० ॥

विनियोगः —

नाट्ये च गतिविन्यासे त्वापे चापगतावपि ।

लाङ्गलाकृष्टसुषेवपङ्क्तानां च समीकृतौ ॥ ३१ ॥

पदमर्दितपङ्क्तस्य पदपार्श्वेन कुट्टने ।

धान्यावहनत्रीपादाभ्यां धान्यसंग्रहने पदे ॥ ३२ ॥

व्यत्यस्तपदजानुभ्यां स्वस्तिकाकारबन्धने ।

मन्थने दधिपात्रस्य घट्टने दारुतक्षणे ॥ ३३ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु पादः पार्श्वो नियुज्यते ।

पुरःपृष्ठपदस्य लक्षणमाह —

वामं च दक्षिणं भागं सार्धतालप्रमाणतः ॥ ३४ ॥

पुरःपृष्ठस्थितपदं तन्नाम परिकीर्तितम् ।

विनियोगः —

नाट्ये चोल्लासगमने चागतस्तलसञ्चरे ॥ ३५ ॥

पृष्ठतः सञ्चरे चापि पराभिमुखनायणे ।

पुरःपृष्ठपदं तावन्नाट्येषु विनियुज्यते ॥ ३६ ॥

व्यत्यस्तपदस्य लक्षणमाह —

वामं च दक्षिणं पादं पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।

एकतालप्रमाणेन व्यत्यस्तं पदमुच्यते ॥ ३७ ॥

विनियोगः —

शृङ्गारनटने नाट्ये पार्श्वस्वजनवीक्षणे ।

रसमार्गेण नाट्येषु पदमार्गानिवर्तने ॥ ३८ ॥

कोपवीभत्सहास्यादिरसभावप्रदर्शने ।

व्यत्यस्तपदभेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३९ ॥

उत्क्षिप्तपदस्य लक्षणमाह —

वामस्य वा दक्षिणस्य पादस्यार्धं समुन्नतम् ।

पूर्वभागस्त्ववक्षेप उत्क्षिप्तश्चोच्चरः स्मृतः ॥ ४० ॥

विनियोगः —

जगिणीनिलये नाट्ये मोहिनीनिलये तथा ।

याचने च विचारे च अपसव्येन वीक्षणे ॥ ४१ ॥

निन्दने परिहासे चाप्युत्क्षिप्तं विनियुज्यते ।

इति स्थिरपदभेदः ॥

अस्थिरपदलक्षणमाह —

उद्धटितं ताडितं च घट्टितं च विघट्टितम् ॥ ४२ ॥

चलितं कम्पितं चैवोद्वर्तितं च निवर्तितम् ।

लुठितं रेचितं चैव भ्रमणं मर्दितं तथा ॥ ४३ ॥

अग्रगः पार्श्विगश्चैव पार्श्वगो वक्रगस्तथा ।

पदानि षोडशैतानि चास्थिराणीति कीर्तितम् ॥ ४४ ॥

उद्धटितस्य लक्षणमाह —

अन्तर्भागेन चलितं वामदक्षिणपादयोः ।

उद्धटितपदं वेदं नाट्ये च परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

विनियोगः —

पिपीलिकाग्रचलने विलासचलने पदे ।

देशीचारीषु विन्यासतालानुकरणे पदे ॥ ४६ ॥

अग्रतः पृष्ठतश्चार्थमेकतालैः खण्डने ।

उद्धटितपदं नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४७ ॥

ताडितपदस्य लक्षणमाह —

पदद्वयं पदं वापि समुन्नम्य द्विपादतः ।

ताडने चैकपादेन पर्यायेणापि ताडितम् ॥ ४८ ॥

द्विपदताडितस्य विनियोगमाह —

उल्लासप्लवने नाट्ये लक्ष्येषु प्लवने तथा ।

स्वस्थानतस्ताडने च द्विपदात् ताडितं भवेत् ॥ ४९ ॥

एकपदताडितस्य विनियोगः —

तालानुकरणं कृत्वा चैकपादेन ताडने ।

झम्पातालाटतालेषु मात्राविन्यासताडने ॥ ५० ॥

गतिविन्यासभावेन ताडने रसभावतः ।

पर्यायताडितस्य विनियोगः —

आनन्दनटने नाट्ये पेरणौ कालभेदतः ॥ ५१ ॥

तालशब्दानुकरणताडने चोपसर्पणे ।

अपसर्पणतः पृष्ठे चान्तरात्रे च योऽङ्कितौ ॥ ५२ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु ताडितं विनियुज्यते ।

घट्टितस्य लक्षणमाह —

पदद्वयं प्रविस्तार्य मिथः संघट्टितं यदि ॥ ५३ ॥

घट्टितं पदमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

समचार्या च पदयोस्तालकालेषु योजने ॥ ५४ ॥

स्त्रीभिः संयुज्यन्त्य सन्तोषताडने शोभनेऽपि च ।

विस्तृतस्यापि संकोचे घट्टितं विनियुज्यते ॥ ५५ ॥

विघट्टितस्य लक्षणमाह —

उक्तघट्टितपादश्चेद् वि(स्मृ? स्तृ)तो रसमार्गतः ।

विघट्टितं पदमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ५६ ॥

विनियोगः —

एकतालानुकरणे संयुक्तस्य च विस्तृतौ ।

शुभताडनतालस्य पूर्वकाले निवृज्यते ॥ ५७ ॥

चलितस्य लक्षणमाह —

पदयोरग्रपृष्ठाभ्यां चलितं चेन्मुहुर्मुहुः ।

चलितं पदमित्युक्तं वृत्ते भरतवेदिभिः ॥ ५८ ॥

विनियोगः —

एकतालानुकरणे कुञ्चिते गुल्फताडने ।

चालयित्वा भुवः स्पर्शपेरणौ जग्गिणीषु च ॥ ५९ ॥

उल्लासगर्वभावेन नटने च निवृज्यते ।

कम्पितस्य लक्षणमाह —

एकपादेन वा पर्यायेण वाङ्मिद्वयेन तु ॥ ६० ॥

तालद्वयप्रमाणेन लघुमध्यं ध्रुवं यते ।

कम्पितं पदमिदुक्तं यत्ते नृत्तविधिभिः ॥ ६१ ॥

एकपदकम्पितविनियोगः —

आधुग्नवक्षोनाट्ये च खण्डने चैकतालतः ।

गमने पदविन्यासे कालभेदविलम्बिते ॥ ६२ ॥

कम्पितं पदयेतेषु कार्येषु विनिवृज्यते ।

पर्यायकम्पितस्य विनियोगः —

उल्लासनटने नाट्ये गमने पदभेदतः ॥ ६३ ॥

द्रुतमध्यविलम्बेन तालानुकरणे तथा ।

आनन्दनटने चित्रवेषेण नटने तथा ॥ ६४ ॥

जारचोरपदे नाट्ये कम्पितं विनिवृज्यते ।

उद्वर्तितलक्षणमाह —

कटिपर्यन्तमुन्नम्य वामं वा दक्षिणं पदम् ॥ ६५ ॥

पर्यायेणैकपादेन भूगतं यदि तत्पदम् ।

उद्वर्तितमिति शोक्तं नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ॥ ६६ ॥

पर्यायोद्वर्तितविनियोगः —

जानु सन्नम्य सन्नम्य विलासनटने तथा ।

रूपकेणैकतालेन खण्डने कालभेदतः ॥ ६७ ॥

विलम्बितलये नाट्येऽप्यतिवेगेन धावने ।

उद्वर्तितपदं नाट्ये चैतेषु विनिवृज्यते ॥ ६८ ॥

पादोद्वर्तितविनियोगः —

वक्राङ्गिनाट्ये गर्वेण नटने चैकभागतः ।

परिहासेन नटने बाललीलाविडम्बने ॥ ६९ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु चैकपादो नियुज्यते ।

निवर्तितस्य लक्षणमाह —

उद्वर्तितपदं तावदुन्नम्य क्षितिसंस्थितम् ॥ ७० ॥

निवर्तितं पदमिति प्रोक्तं नृत्तविचक्षणैः ।

विनियोगः —

नाट्ये च गतिविश्रान्तौ गमनानुगते पदे ॥ ७१ ॥

तालमात्रानुकरणे पेरणौ क्षितिसंस्थितौ ।

उन्नम्योन्नम्य गमने रसविश्रान्तिभाविते ॥ ७२ ॥

मात्राकालपरिच्छेदचलने भ्रुवि कुट्टने ।

निवर्तितपदं तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ७३ ॥

लुठितस्य लक्षणमाह —

आमूलाग्रपदं सर्वं लुठितं यदि भूतले ।

लुठितं पदमित्युक्तं नृत्ते भरतवेदिभिः ॥ ७४ ॥

विनियोगः —

द्रुततालानुकरणे नाट्ये च द्रुतखण्डने ।

रसविन्यासचलने परिभ्रान्तपदे तथा ॥ ७५ ॥

भूतावेशपदे नाट्ये लुठितं विनियुज्यते ।

रेचितस्य लक्षणमाह —

पर्यायेण समेनापि दीर्घेणैकाङ्घ्रिणापि वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाकारेण वक्रेण रेचितं तु चतुर्विधम् ।

पर्यायरेचितविनियोगः —

शृङ्गारवेषनटने रसभावेन खण्डने ॥ ७७ ॥

उल्लासगर्वनाट्ये च पर्यायो विनियुज्यते ।

समरेचितविनियोगः —

एकतालानुकरणे समभावेन खण्डने ॥ ७८ ॥

पृष्ठतः सर्पचलने पुरो मण्डूकवद् गतौ ।

समरेचितमेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ७९ ॥

दीर्घरेचितविनियोगः —

नाट्ये च गतिविन्यासेष्वितरानुगमे तथा ।

रतिमार्गानुसारेण पर्यायानुगमे तथा ॥ ८० ॥

विश्रान्तानुगमे दीर्घरेचितं विनियुज्यते ।

एकपदरेचितविनियोगः —

एकतालानुकरणे नाट्ये च गतिभेदतः ॥ ८१ ॥

शृङ्गारनटने नाट्ये विन्यासपदचालने ।

पृष्ठानुसरणे चैकपादो नाट्ये नियुज्यते ॥ ८२ ॥

भ्रमणस्य लक्षणमाह —

सव्यापसव्यभागेन वेष्टयित्वा निवेशितम् ।

भ्रमणं पदमित्युक्तं नृत्ते भरतवेदिभिः ॥ ८३ ॥

विनियोगः —

विलम्बितलये नाट्ये चैकतालेन खण्डने ।

द्रुते च गतिविश्रान्ते कालभेदानुवर्तने ॥ ८४ ॥

परिश्रान्तस्य नटने भ्रमणं विनियुज्यते ।

मर्दितस्य लक्षणमाह —

पादद्वयेन पादेन मर्दितं यदि भूतले ॥ ८५ ॥

मर्दितं पदमित्युक्तं नृत्ते भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

नटने चैकपादेन मर्दने गतिभेदतः ॥ ८६ ॥

तालानुकरणं कृत्वा चैकतालेन खण्डने ।

मध्यमे च लये नाट्ये मर्दितं विनियुज्यते ॥ ८७ ॥

अग्रगपदस्य लक्षणमाह —

पादद्वयेन पादेन पुगेऽग्रतलसञ्चरे ।

गतिभेदविशेषेषु चाग्रगः पाद ईरितः ॥ ८८ ॥

विनियोगः —

नाट्ये विन्यासगमने चैकतालेन खण्डने ।

व्यत्यस्तपादगमने विलासनटने तथा ॥ ८९ ॥

मात्राकालेषु विन्यासपदे नाट्येऽग्रगो भवेत् ।

पार्ष्णिगस्य लक्षणमाह —

पाष्ण्यां पार्ष्णिगद्वयेनापि पृष्ठतः सञ्चरे सति ॥ ९० ॥

पार्ष्णिगः पाद इत्युक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

रसमार्गानुकरणे पृष्ठतश्चापसर्पणे ॥ ९१ ॥

कालत्रयानुकरणे चैकतालेन खण्डने ।

सन्तोषोल्लासगमने गतिमार्गापसर्पणे ॥ ९२ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु पार्ष्णिगो विनियुज्यते ।

पार्श्वगपदस्य लक्षणमाह —

पादद्वयस्य पादस्य पार्श्वभागेन सञ्चरे ॥ ९३ ॥

पार्श्वगः पाद इत्युक्तो नृत्ते भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

नटने पार्श्वभागेन गमने पादपार्श्वतः ॥ ९४ ॥

एकतालानुकरणे पार्श्वभागेन खण्डने ।

शृङ्गारोल्लासभावेन खण्डने कालभेदतः ॥ ९५ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु पार्श्वगो विनियुज्यते ।

वक्रगस्य लक्षणमाह —

पादद्वयेन पादेन वक्रतः सञ्चरे सति ॥ ९६ ॥

वक्रगो वापि विषमगो वा नाट्ये प्रकीर्तितः ।

विनियोगः —

गतौ विषमसञ्चारे कोपगर्वेषु मोहने ॥ ९७ ॥

उल्लासे गर्वभावेन वक्रभागेन खण्डने ।

मात्राकाले परिच्छेदे भिन्नकालेषु खण्डने ॥ ९८ ॥

शृङ्गारनटने नाट्ये रसभावानुमोदने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ९९ ॥

नालरायमहीपालचिन्तिताभिनयेषु च ।

एतेष्वेव हि कार्येषु वक्रगो विनियुज्यते ॥ १०० ॥

स्थिराणामस्थिराणां पदानां सम्मेलनेन उत्पन्नानां पदानां स-
ङ्ख्याभेदमाह —

समोद्धटितम् ।	अञ्चितोद्धटितम् ।
विषमोद्धटितम् ।	सूच्युद्धटितम् ।
वक्रोद्धटितम् ।	पार्ष्ण्युद्धटितम् ।
तिरश्चीनोद्धटितम् ।	पार्श्वोद्धटितम् ।
विस्तृतोद्धटितम् ।	पुरःपृष्ठोद्धटितम् ।
विवर्तितोद्धटितम् ।	व्यत्यस्तोद्धटितम् ।
वलितोद्धटितम् ।	उत्क्षिप्तोद्धटितम् ।
कुञ्चितोद्धटितम् ।	

उद्धटितं १५

समताडितम् ।	अञ्चितताडितम् ।
विषमताडितम् ।	सूचीताडितम् ।
वक्रताडितम् ।	पार्ष्णिताडितम् ।
तिरश्चीनताडितम् ।	पार्श्वताडितम् ।
विस्तृतताडितम् ।	पुरःपृष्ठताडितम् ।
विवर्तितताडितम् ।	व्यत्यस्तताडितम् ।
वलितताडितम् ।	उत्क्षिप्तताडितम् ।
कुञ्चितताडितम् ।	

ताडितं १५

समघटितम् ।	अञ्चितघटितम् ।
विषमघटितम् ।	सूचीघटितम् ।
वक्रघटितम् ।	पार्ष्णिघटितम् ।
तिरश्चीनघटितम् ।	पार्श्वघटितम् ।
विस्तृतघटितम् ।	पुरःपृष्ठघटितम् ।
विवर्तितघटितम् ।	व्यत्यस्तघटितम् ।
वलितघटितम् ।	उत्क्षिप्तघटितम् ।
कुञ्चितघटितम् ।	

घटितं १५

समविघटितम् ।	अञ्चितविघटितम् ।
विषमविघटितम् ।	सूचीविघटितम् ।
वक्रविघटितम् ।	पार्श्वविघटितम् ।
तिरश्चीनविघटितम् ।	पार्श्वविघटितम् ।
विस्तृतविघटितम् ।	पुरःपृष्ठविघटितम् ।
विवर्तितविघटितम् ।	व्यत्यस्तविघटितम् ।
बलितविघटितम् ।	उत्क्षिप्तविघटितम् ।
कुञ्चितविघटितम् ।	

विघटितं १५

समचलितम् ।	अञ्चितचलितम् ।
विषमचलितम् ।	सूचीचलितम् ।
वक्रचलितम् ।	पार्श्वचलितम् ।
तिरश्चीनचलितम् ।	पार्श्वचलितम् ।
विस्तृतचलितम् ।	पुरःपृष्ठचलितम् ।
विवर्तितचलितम् ।	व्यत्यस्तचलितम् ।
बलितचलितम् ।	उत्क्षिप्तचलितम् ।
कुञ्चितचलितम् ।	

चलितं १५

समकम्पितम् ।	अञ्चितकम्पितम् ।
विषमकम्पितम् ।	सूचीकम्पितम् ।
वक्रकम्पितम् ।	पार्श्वकम्पितम् ।
तिरश्चीनकम्पितम् ।	पार्श्वकम्पितम् ।
विस्तृतकम्पितम् ।	पुरःपृष्ठकम्पितम् ।
विवर्तितकम्पितम् ।	व्यत्यस्तकम्पितम् ।
बलितकम्पितम् ।	उत्क्षिप्तकम्पितम् ।
कुञ्चितकम्पितम् ।	

कम्पितं १५

समोद्वर्तितम् ।	अञ्चितोद्वर्तितम् ।
विषमोद्वर्तितम् ।	सूक्ष्मोद्वर्तितम् ।
वक्रोद्वर्तितम् ।	पार्ष्णोद्वर्तितम् ।
तिरश्चीनोद्वर्तितम् ।	पार्श्वोद्वर्तितम् ।
विस्तृतोद्वर्तितम् ।	पुरःपृष्ठोद्वर्तितम् ।
विवर्तितोद्वर्तितम् ।	व्यत्यस्तोद्वर्तितम् ।
वलितोद्वर्तितम् ।	उत्क्षिप्तोद्वर्तितम् ।
कुञ्चितोद्वर्तितम् ।	

उद्वर्तितं १५

समनिवर्तितम् ।	अञ्चितनिवर्तितम् ।
विषमनिवर्तितम् ।	सूचीनिवर्तितम् ।
वक्रनिवर्तितम् ।	पार्ष्णिनिवर्तितम् ।
तिरश्चीननिवर्तितम् ।	पार्श्वनिवर्तितम् ।
विस्तृतनिवर्तितम् ।	पुरःपृष्ठनिवर्तितम् ।
विवर्तितनिवर्तितम् ।	व्यत्यस्तनिवर्तितम् ।
वलितनिवर्तितम् ।	उत्क्षिप्तनिवर्तितम् ।
कुञ्चितनिवर्तितम् ।	

निवर्तितं १५

समलुठितम् ।	अञ्चितलुठितम् ।
विषमलुठितम् ।	सूचीलुठितम् ।
वक्रलुठितम् ।	पार्ष्णिलुठितम् ।
तिरश्चीनलुठितम् ।	पार्श्वलुठितम् ।
विस्तृतलुठितम् ।	पुरःपृष्ठलुठितम् ।
विवर्तितलुठितम् ।	व्यत्यस्तलुठितम् ।
वलितलुठितम् ।	उत्क्षिप्तलुठितम् ।
कुञ्चितलुठितम् ।	

लुठितं १५

समरेचितम्	अञ्चितरेचितम् ।
विषमरेचितम् ।	सूचीरेचितम् ।
वक्ररेचितम् ।	पार्श्वरेचितम् ।
तिरश्चीनरेचितम् ।	पार्श्वरेचितम् ।
विस्तृतरेचितम् ।	पुरःपृष्ठरेचितम् ।
विवर्तितरेचितम् ।	व्यत्यस्तरेचितम् ।
वलितरेचितम् ।	उत्क्षिप्तरेचितम् ।
कुञ्चितरेचितम् ।	

रेचितं १५

समभ्रमणम् ।	अञ्चितभ्रमणम् ।
विषमभ्रमणम् ।	सूचीभ्रमणम् ।
वक्रभ्रमणम् ।	पार्श्वभ्रमणम् ।
तिरश्चीनभ्रमणम् ।	पार्श्वभ्रमणम् ।
विस्तृतभ्रमणम् ।	पुरःपृष्ठभ्रमणम् ।
विवर्तितभ्रमणम् ।	व्यत्यस्तभ्रमणम् ।
वलितभ्रमणम् ।	उत्क्षिप्तभ्रमणम् ।
कुञ्चितभ्रमणम् ।	

भ्रमणं १५

सममर्दितम् ।	अञ्चितमर्दितम् ।
विषममर्दितम् ।	सूचीमर्दितम् ।
वक्रमर्दितम् ।	पार्श्वमर्दितम् ।
तिरश्चीनमर्दितम् ।	पार्श्वमर्दितम् ।
विस्तृतमर्दितम् ।	पुरःपृष्ठमर्दितम् ।
विवर्तितमर्दितम् ।	व्यत्यस्तमर्दितम् ।
वलितमर्दितम् ।	उत्क्षिप्तमर्दितम् ।
कुञ्चितमर्दितम् ।	

मर्दितं १५

समाग्रगम् ।	अञ्चिताग्रगम् ।
विषमाग्रगम् ।	सूच्यग्रगम् ।
वक्राग्रगम् ।	पाण्यग्रगम् ।
तिरश्चीनाग्रगम् ।	पार्श्वग्रगम् ।
विस्तृताग्रगम् ।	पुरःपृष्ठाग्रगम् ।
विवर्तिताग्रगम् ।	व्यत्यस्ताग्रगम् ।
बलिताग्रगम् ।	उत्क्षिप्ताग्रगम् ।
कुञ्चिताग्रगम् ।	

अग्रगं १५

*समपार्णिगम् ।	अञ्चितपार्णिगम् ।
विषमपार्णिगम् ।	सूचीपार्णिगम् ।
वक्रपार्णिगम् ।	पार्णिपार्णिगम् ।
तिरश्चीनपार्णिगम् ।	पार्श्वपार्णिगम् ।
विस्तृतपार्णिगम् ।	पुरःपृष्ठपार्णिगम् ।
विवर्तितपार्णिगम् ।	व्यत्यस्तपार्णिगम् ।
बलितपार्णिगम् ।	उत्क्षिप्तपार्णिगम् ।
कुञ्चितपार्णिगम् ।	

पार्णिगं १५

समपार्श्वगम् ।	अञ्चितपार्श्वगम् ।
विषमपार्श्वगम् ।	सूचीपार्श्वगम् ।
वक्रपार्श्वगम् ।	पार्णिपार्श्वगम् ।
तिरश्चीनपार्श्वगम् ।	पार्श्वपार्श्वगम् ।
विस्तृतपार्श्वगम् ।	पुरःपृष्ठपार्श्वगम् ।
विवर्तितपार्श्वगम् ।	व्यत्यस्तपार्श्वगम् ।
बलितपार्श्वगम् ।	उत्क्षिप्तपार्श्वगम् ।
कुञ्चितपार्श्वगम् ।	

पार्श्वगं १५

* पदानां परस्परसम्मेलनेनोत्पन्नाणि कर्माणि चत्वारिंशदधिकद्विशतसङ्ख्याकानिती
वक्ष्यति (पृ० ११३) । तदनुसारेणात्र बलान्तरितो भागोऽवश्यमेष्टव्य इति प्रतिभाति

इन्द्रियाणां तद्विषयाणां च रसाभिव्यञ्जकत्वप्रतिपादनम् । ११३

समवक्रगम् ।	अञ्चितवक्रगम् ।
विषमवक्रगम् ।	सूचीवक्रगम् ।
वक्रवक्रगम् ।	पार्श्ववक्रगम् ।
तिरश्चीनवक्रगम् ।	पार्श्ववक्रगम् ।
विस्तृतवक्रगम् ।	पुःपृष्ठवक्रगम् ।
विवर्तितवक्रगम् ।	व्यत्यस्तवक्रगम् ।
वलितवक्रगम् ।	उत्क्षिप्तवक्रगम् ।
कुञ्चितवक्रगम् ।	

वक्रगं १५

स्थिराणामस्थिराणां पदानां परस्परसंयोगेन उत्पन्नानि पद-
कर्माणि द्विशताधिकचत्वारिंशत्सङ्ख्याकानि उक्तानि ।

श्रीवञ्चिराजकुलशेखररामवर्म-

संजातहर्षहृदयाम्बुजचिन्तितेऽस्मिन् ।

लोकोपकारकृतनाट्यविशेषतन्त्रे

श्रीबालरामभरतेऽङ्गकृतिः समग्रा ॥ १०१ ॥

एतावता ग्रन्थेन अङ्गेषु चिन्तितः शब्दभावः भावरसार्थक्रि-
यारूपः । शब्दरूपेणार्थरूपेण चाष्टविधोऽपि तत्तत्कार्येषु विनियु-
ज्यते । तथाहि शिरसि (शब्दभावः) अर्थभावः, नयनयोरपि शब्द-
भावः अर्थभावः, इस्तयोश्च शब्दभावः अर्थभावः, पदयोरपि शब्द-
भावः अर्थभावः, भावप्रधानतया विचारितः । इदानीं रसप्रधानतया
विचार्यते, रसज्ञानं विना उपाङ्गानां प्रयोजनाभावात् । ततश्च रस-
निरूपणमेव कर्तव्यम् । तदपि फलमुखेन चारणीयम् । फलं तु रस-
रूपम् । रसस्तु द्विविधः स्थायिभावः सञ्चारिभावश्चेति । स च
भावः इन्द्रियादिभिरेव प्रकाशते । इन्द्रियादिष्वधिष्ठितो रसः वृत्ति-
ज्ञानाश्रितः विषयेष्वपि भावमुखेन प्रकाशते । तदपि विचारितप्रा-
यम् । उपाङ्गमिति संज्ञया किं विचार्यते । अङ्गविचारानन्तरमुपाङ्ग-
विनियोगश्चिन्त्यत इति । सत्यम् । भावाभिनये इन्द्रियादिभिरभि-
नयः रसरूपः अर्थादेव सामान्यरूपेण दर्शितः । इदानीम् उपाङ्गेषु
विशेषरूपेण चिन्त्यते । ननु अङ्गेषु प्रधानं शिरः । उपाङ्गं नयनादि ।
शिरोभेदभावेनैव नेत्रादिभावोऽपि अर्थात् प्रकाशत इति किमर्थमुपा-

त्पत्तिः सम्भवति । एवं स्त्रीपुरुषयोरपि आलिङ्गनचुम्बननखक्षता-
दिभिः अतिविप्रलम्भहास्यशृङ्गारैश्च रसोत्पत्तिः सम्भवति ।

रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षुः । यदा रूपं गृह्यते तदा तन्निष्ठभेदो-
ऽपि गृह्यते । तथाहि सुरूपदर्शने शृङ्गारः । प्रतिरूपदर्शने कोपः । अति-
रूपदर्शने अद्भुतः । विरूपदर्शने हास्यं बीभत्सः भयं च । कुरूप-
दर्शने रौद्रः । सरूपदर्शने शान्तिः । अयमपि रसः द्विरूपेण वर्तते चेत्-
नाचेतनभेदेन । चेतने मनुष्यादिषु चतुष्पात्सु गोमृगगजाश्वखरशुन-
कव्याघ्रतरक्षवादिषु (अचेतने) प्रतिमायां चित्रे च रूपादिदर्शनभेदेन
नवरसोत्पत्तिः सम्भवति । पुत्रदारगुरुबन्धुमित्राभिन्नसमदर्शनेन नव-
रसोत्पत्तिः सम्भवति । गृहक्षेत्रवित्तकनकरजतरत्नादिलाभे सन्तोषः
शृङ्गारः । अधिके उत्साहः वीरता । उत्तमद्रव्यलाभे अद्भुतः । नष्टे
करुणा रौद्रश्च । दुष्टे बीभत्सः । राजचोराक्रमणे भयम् । धूर्तव्यये
हास्यम् । त्यागे शान्तिः ।

एवं रसनेन्द्रिये षड्रसान्नवरसोत्पत्तिः । रसग्राहकमिन्द्रियं
रसना । यदा रसो गृह्यते तदा रसनिष्ठभेदोऽपि गृह्यते । तथाहि मधुर-
रसास्वादेन शृङ्गारः । मधुराधिक्ये मदः गर्वः । अद्भुतमधुरभक्षणे
अद्भुतः । मधुरे दुष्टे बीभत्सः । विषसंयुक्तमधुरे भयम् । रसहीनमधुरे
हास्यम् । मधुराभावे करुणा । मधुरापहरणे रौद्रम् । मधुरत्यागे
शान्तिः । एवं षड्रसादपि नवरसोत्पत्तिः सम्भवति ।

एवं घ्राणेन्द्रियादपि नवरसोत्पत्तिः । गन्धग्राहकमिन्द्रियं घ्रा-
णम् । यदा गन्धो गृह्यते तदा तन्निष्ठसौरभमपि गृह्यते । तथाहि माल-
तीचम्पकाघ्राणे कस्तूरीमृगमदाघ्राणे च शृङ्गारः । गन्धाधिक्ये गर्वो
मदः । अतिगन्धाघ्राणे अद्भुतः । नानागन्धाघ्राणने हास्यम् । दुर्ग-
न्धाघ्राणने बीभत्सः । गन्धनाशे कोपः दुःखं च । व्याघ्रगन्धाघ्राणने
भयम् । निर्गन्धाघ्राणने शान्तिः । एवं ज्ञानेन्द्रियैः पञ्चभिरपि रसो-
त्पत्तिश्चिन्तिता ॥

इदानीं कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाणिपादैरपि रसोत्पत्तिश्चिन्त्यते । वच-
नादानगमनानि फलम् । फलैरेव विनियोगः । तथाहि सत्कथा-
लापे शृङ्गारः । असत्कथालापे बीभत्सः । शत्रुकथालापे कोपः ।

चित्रकथालापे अद्भुतः । विटकथालापे हास्यम् । चोरव्याघ्रसर्पादि-
कथालापे भयम् । रामायणादिकथालापे विश्वासः दया । अनिष्ट-
कथालापे दुःखम् । विवेककथालापे शान्तिः । प्रमोदवचने शृङ्गारः ।
वीरवादे वीरः । अद्भुतवाक्ये अद्भुतः । परिहासवाक्ये हास्यम् ।
सङ्कटवाक्ये दुःखम् । निग्रहवाक्ये भयम् । अनुग्रहवाक्ये दया । अ-
धिक्षेपवाक्ये बीभत्सः । उपरतिवाक्ये शान्तिः । शुभवार्तायां शृङ्गारः ।
अशुभवार्तायां करुणा । जयवार्तायां वीरः । अतिशुभवार्तायाम-
द्भुतः । अनर्थवार्तायां कोपः । विरुद्धवार्तायां बीभत्सः । अप्रिय-
वार्तायाम् अपहासः । प्रियवार्तायां विहसितम् । अपवादवार्तायां भ-
यम् । निर्दोषवार्तायां शान्तिः ।

एवं हस्तव्यापारयोरपि नवरसोऽस्ति । रसचेष्टायां शृङ्गारः ।
विरसचेष्टायां विरोधः । रसाभासचेष्टायां बीभत्सः । रसाद्भुतचेष्टायाम्
अद्भुतः । वीररसचेष्टायां वीरः । इङ्गितचेष्टायां हास्यम् । स-
ङ्कटचेष्टायां दुःखं भयं च । सङ्कटरहितचेष्टायां शान्तिः । मङ्गल-
द्रव्यादाने शृङ्गारः । अमङ्गलद्रव्यदाने कोपः । अधिकद्रव्यप्रदाने
वीरः । अतिशयवस्तुप्रदाने अद्भुतः । कृत्स्ितद्रव्यप्रदाने बी-
भत्सः । विषद्रव्यप्रदाने भयम् । निष्फलद्रव्यप्रदाने हास्यम् । संकट-
द्रव्यप्रदाने करुणा । सम्मतद्रव्यप्रदाने शान्तिः । सुखदुःखयोरालि-
ङ्गनम् । कोपे च ताडनम् । बीभत्से धिक्कारः । दैन्ये च याचनम् ।
भये वीरभावः धैर्यं च । अद्भुते श्लाघनम् । शान्तावुपचारः ।

एवं पदव्यापारयोरपि नवरसोऽस्ति । राजवीथीगमने शृङ्गारः ।
उल्लासगमने अद्भुतः । युद्धरङ्गगमने वीरः । कण्टकमार्गगमने करुणा ।
वेद्यावीथीगमने हास्यम् । शत्रुवीथीगमने कोपः । चोरमार्गगमने
भयम् । सङ्कटमार्गगमने बीभत्सः । स्वेच्छागमने शान्तिः ॥

एवमात्मन्यपि नवरसोऽस्ति । इष्टप्राप्तौ शृङ्गारः । अनिष्टप्राप्तौ
करुणा । * (अभीष्टा ?) । अभीष्टाधिके वीरः । अभीष्टसम्पूर्णे अद्भुतः ।
इष्टपरित्यागे बीभत्सः । इष्टविरुद्धफले हास्यम् । इष्टानिष्टसमे शान्तिः ।
एवं कर्मेन्द्रियैरात्मना च नवरसो निरूपितः । एवमुक्तानां नवरसानां
उक्तेषु इन्द्रियेषु विषयेषु च लक्ष्यलक्षणभावचिन्तने गौरवात् उपाङ्गे-
ष्वेव लक्ष्यलक्षणचिन्ता ॥

* इह भयानकरौद्रयोर्विवरणस्यादर्शनात् कियंश्चिद् ग्रन्थलोपः सम्भाव्यते ।

शुभाङ्गशोभिवरवश्चिभूपते-

रपाङ्गभावरसतः समुज्ज्वले ।

वराङ्गभावरसलक्षणात्मक-

मुपाङ्गमत्र भरते निरूप्यते ॥ १ ॥

उपाङ्गं नाम —

नेत्रे च भ्रुकुटी नासा कपोलौ चिबुकाधरौ ।

एतानि तान्युपाङ्गानि कीर्तितानि हि नर्तकैः ॥ २ ॥

श्वासोष्ठदन्तजिह्वास्यमुखरागाश्च षट् परे ।

अङ्गाङ्गानीति च प्राहुरार्थिकानीति केचन ॥ ३ ॥

ललाटश्च हनू कर्णौ चार्थिकानि मतद्वये ।

लक्ष्यलक्षणभावस्तु त्रयाणां न प्रवर्तते ॥ ४ ॥

विनियोगविशेषो हि कारणं लक्षणोद्भवे ।

ललाटविनियोगस्तु भ्रुकुटीचरितार्थकः ॥ ५ ॥

हनुद्वयनियोगस्तु कपोलचरितार्थकः ।

कर्णयोर्विनियोगस्तु कम्पनाद् विनियुज्यते ॥ ६ ॥

अतस्त्रयाणामुत्सृज्य द्वादशानां च लक्षणम् ।

विनियोगश्च भरते चिन्त्यते नर्तकैर्मुदा ॥ ७ ॥

इदानीं षण्णामुपाङ्गानाम् अङ्गाङ्गानामपि षण्णामाहत्य द्वादशा-
नामुपाङ्गानां लक्ष्यलक्षणभावश्चिन्त्यते । भावरसार्थक्रियारूपेण बहु-
विधानामुपाङ्गानां मध्ये प्रथमं तावद् दृष्टिभेदश्चिन्त्यते । प्रथमं तावद्
भावदृष्टेर्लक्षणमाह —

एकं भावं हृदि स्थाप्य बहुभावः प्रवर्तते ।

तारकाणां च विन्यासाच्चलनादपि कम्पनात् ॥ ८ ॥

भावदृष्टिरिति प्रोक्ता संचारेऽनेकरूपतः ।

विनियोगः —

नाट्ये नवरसे स्थायिभावेन रससञ्चरे ॥ ९ ॥

गूढभावं हृदि स्थाप्य बहुभावेन नर्तने ।

रञ्जने च सदाभोदभावनायां दयारसे ॥ १० ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु स्थायिदृष्टिर्नियुज्यते ।
स्थायिभावो नाम —

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयानकम् ॥ ११ ॥

जुगुप्सा विस्मयश्चापि निर्वेदश्चाप्यमी नव ।

एतेषां लक्ष्यलक्षणभेदमाह —

स्त्रीपुंसयोः (स्तः स) दान्योन्यचिन्तया रतिसम्भवः ॥ १२ ॥

अनुभूतौ न विश्रान्तिः सा रतिः परिकीर्तिता ।

विनियोगः —

दम्पत्योश्च सदाश्लेषे चार्धनारीश्वरे शिवे ॥ १३ ॥

रुक्मिणीकृष्णसंयोगेऽप्यौषधोत्साहमैथुने ।

एतेषु विनियोगेषु रतिरेषा नियुज्यते ॥ १४ ॥

हासस्य लक्षणमाह —

रत्यङ्गभूतचिन्तायां स्नेहे प्रथमकारणम् ।

मन्दस्मिताद्रभावेन जातो हासः स उच्यते ॥ १५ ॥

विनियोगः —

अन्योन्यमतिमैत्रेण साभिप्रायावलोकने ।

अपूर्वरत्यारम्भे च रत्यर्थमपि सम्मतौ ॥ १६ ॥

मिथः सुरतवार्तायां हास एष नियुज्यते ।

शोकक्रोधयोः विप्रलम्भमूलकत्वात् शोकस्वरूपमाह —

रत्यभावे रतेर्भङ्गे शोकक्रोधसमुद्भवः ॥ १७ ॥

स्थायी च करुणे शोको विप्रलम्भोऽप्यरुन्तुदः ।

शोकस्य लक्षणमाह —

मुखवैचर्यरूपेणानुस्मृतिः स्वरभेदतः ॥ १८ ॥

विचित्ररतिसन्तापाज्जातः शोको रसात्मकः ।

विनियोगः —

उद्युक्तकार्यभग्रे च करुणोपायनष्टयोः ॥ १९ ॥

मनोविज्ञानहीने च शोको हि विनियुज्यते ।

क्रोधस्य लक्षणमाह —

प्रतिक्रियादिशक्तिश्चेद् विषये तारतम्यतः ॥ २० ॥

आकारेण प्रकटनं स क्रोधः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

सुतभृत्येषु हुङ्कारस्फुरितोष्ठः परिग्रहे ॥ २१ ॥

नृपे गुरौ च पित्रादौ विनयाकारगोपनम् ।

क्रोध एतेषु कार्येषु रसो हि विनियुज्यते ॥ २२ ॥

उत्साहस्य लक्षणमाह —

इष्टसाधनतः कार्येष्व्वासक्त्यातिप्रवर्तनात् ।

आत्मधैर्यकरो भाव उत्साह इति कीर्तितः ॥ २३ ॥

विनियोगः —

युद्धे शत्रुजये दाने धर्मे विश्वासकर्मणि ।

अर्थसम्पादने विद्याभ्यासे बलपराक्रमे ॥ २४ ॥

उत्साहः सर्वकार्येषु भावो हि विनियुज्यते ।

भयानकस्य लक्षणमाह —

शङ्काचञ्चलभावश्चेदात्मन्यारोपितो यदि ॥ २५ ॥

भयानको रसः प्रोक्तः सर्वकार्यविरोधकृत् ।

वास्तवः कृत्रिमश्चेति द्विविधः परिकीर्तितः ॥ २६ ॥

विनियोगः —

भृत्ये बाले च दारेषु पुत्रमित्रेषु बन्धुषु ।

कृत्रिमेण भयं कार्यं वास्तवे तु प्रियेत् प्रिये (?) ॥ २७ ॥

शत्रौ युद्धे च चोरे च मिथ्यावादेऽप्यधर्मतः ।

भयानकरसस्तावदेषु विनियुज्यते ॥ २८ ॥

जुगुप्सालक्षणमाह —

गुणदोषविभागश्चेद् आत्मन्यारोपितो यदि ।

जुगुप्सा द्विविधा प्रोक्ता शुद्धाशुद्धविभागतः ॥ २९ ॥

विनियोगः—

शुद्धस्य उदाहरणम् —

आत्मज्ञानान्मनःशुद्धौ मन्त्रप्रोक्षणतोऽपि वा ।

अशुद्धस्य उदाहरणम् —

मलमूत्रादिविष्टानां दर्शने नीचदर्शने ॥ ३० ॥

जुगुप्सा चैवमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

विस्मयस्य लक्षणमाह —

इष्टादृष्टपदार्थेभ्यस्त्वपूर्वार्थस्य सम्भवे ॥ ३१ ॥

अद्भुतो द्विविधः प्रोक्तः कृत्रिमो दैविकस्तथा ।

कृत्रिमस्य विनियोगः —

मायेन्द्रजालविद्यासु नगराणां प्रदर्शने ॥ ३२ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानामिन्द्रादीनां प्रदर्शने ।

हनूमताब्धितरणे भूकम्पेऽशनिपातने ॥ ३३ ॥

उल्कापाते च मेघानां ध्वनौ च विनियुज्यते ।

रत्यादिविधुरशान्तिरसस्य लक्षणमाह —

रत्यादिभेदविधुराद् विषयाद्यनपेक्षणात् ॥ ३४ ॥

संसारभयभीतेश्च निर्वेदः स च जायते ।

विनिर्योगः —

अध्यात्मविद्यायोगे च ध्याने चोपशमे दमे ॥ ३५ ॥

शिवभक्तौ विष्णुभक्तौ तपसि व्रतकर्मणि ।

एतेष्वेव हि कार्येषु निर्वेदो विनियुज्यते ॥ ३६ ॥

इति स्थायिभावलक्ष्यलक्षणभावश्चिन्तितः ।

रसभावयोर्भेदं दर्शयति — शृङ्गाररसस्य स्थायिभावः रतिः ।
हास्यस्य स्थायी हासः । शोके स्थायी करुणः । रौद्रे स्थायी क्रोधः ।
वीरे स्थायी उत्साहः । भयानके स्थायी भयम् । वीभत्से स्थायी
जुगुप्सा । अद्भुते स्थायी विस्मयः । शान्तौ स्थायी निर्वेदः ।
एवं भावरसयोः जन्यजनकभावः प्रदर्शितः ॥

एवं रसानामपि परस्परं जन्यजनकभावश्चिन्त्यते । तथाहि —
शृङ्गारविप्रलम्भयोर्जन्यजनकभावः । वीराद्भुतयोः जन्यजनक-
भावः । भयबीभत्सयोर्जन्यजनकभावः । हास्यरौद्रयोर्जन्यजनकभावः ।
शत्रुविषयः । मित्रविषये तु शृङ्गारहास्ययोर्जन्यजनकभावः । बीभ-
त्सशान्त्योर्जन्यजनकभावः । एवं रसानां परस्परभेदेन जन्यजनक-
भावः प्रदर्शितः ॥

एवमुक्तेषु नवरसेषु दृष्टिभेदश्चिन्त्यते ।

कान्ता हास्या च करुणा रौद्री वीरा भयानका ।
बीभत्सा चाद्भुतेत्येवमष्टौ च रसदृष्टयः ॥ ३७ ॥

एतासां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते ।

कान्तदृष्टेर्लक्षणमाह —

सामिलाषमनोल्लासदृश्यसारावगाहिनी ।
विकसन्निर्मलाकारा सभ्रूक्षेपकटाक्षिणी ॥ ३८ ॥
मन्मथोद्रेकरसगा कान्ता दृष्टिरिति स्मृता ।

विनियोगः —

स्त्रीपुंसयोः सदान्योन्यचिन्तया रसवीक्षणे ॥ ३९ ॥
मिथो विकारभावेन सविलासानुवीक्षणे ।
अन्योन्यरतिसम्मोदादानन्दरसवीक्षणे ॥ ४० ॥
चिरेण विस्मृतद्रव्यलाभे सन्तोषवीक्षणे ।

मतान्तरेण कान्तदृष्टेर्लक्षणमाह —

सन्तोषस्वच्छमुस्नेहमनोभावसमन्वितः ॥ ४१ ॥
कृष्णतारो बहिर्गत्वा पुनरागम्य च स्फुटम् ।
स्वप्नार्धवलाकारा स्वप्रकाशाधिकोज्ज्वला ॥ ४२ ॥
उत्फुल्लदृष्ट्या दृष्टार्थशीघ्रग्रहणधारणा ।
कान्ता दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ ४३ ॥

विनियोगः —

पुनः पुनश्च विषयग्रहणामोदने रसे ।
आलोक्यैव मुहुर्द्रव्यधारणे विषयान्तरात् ॥ ४४ ॥

मनोहरमृगाक्षीणां मुहुरालोकचिन्तने ।

कान्ता दृष्टिरसौ तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ४५ ॥

विप्रलम्भशृङ्गारदृष्टेर्लक्षणमाह —

भ्रुकुटिच्छो(ट)नं कृत्वा वक्रितस्तब्धतारका ।

क्षणास्थित्या चलत्तारा कटाक्षान्तर्विवर्तिनी ॥ ४६ ॥

विप्रलम्भाख्यशृङ्गारदृष्टिरेषा प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

प्रियं कोपेन धिक्कृत्य शीघ्रमागच्छ मेऽन्तिके ॥ ४७ ॥

पूर्वरा(त्रौ ? त्रे) च मे सुप्तौ कुत्र तावद् गतः शठ ! ।

वक्रभावेन धूर्तस्य वीक्षणे रतिचिन्तया ॥ ४८ ॥

रतिमूल्याप्रदानेन प्रत्यहं जारदर्शने ।

विप्रलम्भाख्यशृङ्गारदृष्टिरेषा नियुज्यते ॥ ४९ ॥

हास्यदृष्टिलक्षणमाह —

किञ्चिदन्तर्गता तारा विचित्रभ्रमणोज्ज्वला ।

म(न्द्र ? न्द)मध्यमतीव्रेण कुञ्चितेषत्पुटोज्ज्वला ॥ ५० ॥

हास्या दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मन्दं हसित्वा नारीणामतिगूढावलोकने ॥ ५१ ॥

बुद्धिभ्रमणकार्येषु सविकारावलोकने ।

किमेतदिति सञ्चित्य स्मितपूर्वावलोकने ॥ ५२ ॥

मतान्तरेण हास्यदृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चिन्निमेषचलनाद् व्याकोशस्फुटतारका ।

आच्छाद्यार्धयमं किञ्चिन्मन्दमध्यमतीव्रतः ॥ ५३ ॥

किञ्चित् स्फुटं स्फुटतरं निरन्तरविलोकनात् ।

एकदैव परिक्रम्य सूक्ष्मभावसमन्विता ॥ ५४ ॥

अन्तरालोकिता तारा ललाटान्तरदर्शना ।

सकृद् दृष्ट्वैव च सकृन्मीलिता हास्यदृक् स्मृता ॥ ५५ ॥

विनियोगः —

मनोहररसस्त्रीणां जलक्रीडावलोकने ।
बाललीलाविशेषाणां विस्मयेनावलोकने ॥ ५६ ॥
युवतीनां रसक्रीडालोकने मानवीक्षणे ।

विहसितापहसितयोर्लक्षणमाह —

किञ्चित् स्तम्भस्य तारस्य चलनाद् विकृतेक्षणे ॥ ५७ ॥
कृतहासो विहसितस्त्वपहासश्च कम्पितः ।

विनियोगः —

विपरीतानुवादेन हसने चार्धसम्मते ॥ ५८ ॥
बाललीलासु सन्तोषे साहसे हासवाक्यतः ।

अपहसितविनियोगः —

असन्तोषानुवादेन हसने च मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥
स्निग्धानां पतने स्त्रीणां वस्त्रादिगलने तथा ।
एतेष्वेव हि कार्येषु हसितं विनियुज्यते ॥ ६० ॥

करुणादृष्टेर्लक्षणमाह —

उपर्यधश्च पतितपुटा सास्त्रातिमन्थरा ।
नासाग्रालोकनं कृत्वा शोकपर्याकुला मुहुः ॥ ६१ ॥
तारकागलानिसंक्षीणा करुणा दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

अर्थनाशे मनःक्लेशे प्रिये देशान्तरं गते ॥ ६२ ॥
मुहुरुच्छ्वासनिःश्वासे राजकोपेन ताडने ।
इष्टबन्धुवियोगे च सङ्कटादपि रोदने ॥ ६३ ॥

मतान्तरेण करुणादृष्टेर्लक्षणमाह —

आविलः कृष्णतारश्चेत् परितः पर्यटन्नपि ।
ऊर्ध्वाधोगमनं कृत्वा गलत्सलिलसङ्कुलः ॥ ६४ ॥
सर्वप्रकाशनं त्यक्त्वा नासिकाग्रावलोकनः ।
कबलीकृततारेण दृष्टिस्तावत् तिरोहिता ॥ ६५ ॥

करुणादृष्टिरित्येवं कथिता भरतागमे ।

विनियोगः —

नूतनक्लेशसम्प्राप्तौ राज्ञा चोरेण ताडने ॥ ६६ ॥

सर्ववित्तापहरणे शत्रुशस्त्रेण खण्डने ।

विभावानुभावकरुणादृष्टेर्लक्षणमाह —

आविलः कृष्णतारश्चेदूर्ध्वाधश्चलितो मनाक् ॥ ६७ ॥

शत्रोः समस्य विषये सुखक्लेशसमुद्भवे ।

सविभावानुभावेति करुणा दृष्टिरुच्यते ॥ ६८ ॥

विभावदृष्टेर्विनियोगः —

शत्रुनाशे सुखोत्पत्तौ भयं नास्तीति चिन्तने ।

शत्रोरनिष्टसम्प्राप्तौ बहिर्दुःखप्रदर्शने ॥ ६९ ॥

अनुभावस्य विनियोगः —

बाह्यमात्रेण प्रकटने कष्टमित्येव भाषणे ।

अहो कर्मगतिस्तावदीदृशीति प्रबोधने ॥ ७० ॥

सविभावानुभावेन करुणा विनियुज्यते ।

रौद्रदृष्टेर्लक्षणमाह —

आवेगादतिवक्रोऽग्रपुटा च स्तब्धतारका ॥ ७१ ॥

रुक्षातिरक्तकलुषा चोन्नतभ्रूप्रसारिता ।

रौद्री दृष्टिरिति प्रोक्ता रसतन्त्रविचक्षणैः ॥ ७२ ॥

विनियोगः —

युद्धरङ्गे च शत्रौ च चोरे चान्यायकारिणि ।

मतान्तरे रौद्रदृष्टेर्लक्षणमाह —

सम्यग्वृत्ताकृतिं कृत्वा पाटलश्चातिवक्रितः ॥ ७३ ॥

रेणुभिर्दूषित इव प्रस्फुटः कृष्णतारकः ।

ऊर्ध्वभागगतिं कृत्वा निश्चलो हुंकृताकृतिः ॥ ७४ ॥

मनसा कृतकार्याणामेको भ्रूमूलचालितः ।

तद्भ्रूमूलेन हुंकृत्य मर्मकृन्तनकारिणि ॥ ७५ ॥

रौद्री दृष्टिरिति प्रोक्ता नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

कृतकार्यस्मृतिं कृत्वा हुंकृत्य रिपुखण्डने ॥ ७६ ॥

मानेन प्राणसंत्याज्ये सर्वार्थहरणेषु च ।

विभावानुभावरौद्रदृष्टेर्लक्षणमाह —

भुक्कुटीच्छोटनं कृत्वा स्तब्धतारकवीक्षितः ॥ ७७ ॥

अनुभावविभावाख्यरौद्रदृष्टिरिति स्मृतः ।

विनियोगः —

भृत्यबालकभार्यादिसेवकामात्यवीक्षणे ॥ ७८ ॥

विभावस्य विनियोगः —

आयुधग्रहणे वेत्रग्रहणे शिष्यदासयोः ।

एतेषु विनियोगेषु रौद्री दृष्टिर्नियुज्यते ॥ ७९ ॥

वीरदृष्टेर्लक्षणमाह —

आवेगादुन्नताकारतारकापाङ्गगामिनी ।

स्मितपूर्वा च दीप्ता च सम्यग्विकसिताकृतिः ॥ ८० ॥

वीरा दृष्टिरिति प्रोक्ता भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

मनोधैर्ये च गाम्भीर्ये प्रतापोल्लासभावयोः ॥ ८१ ॥

वीर्यशौर्यप्रकटने चौदार्ये गर्वमानयोः ।

मतान्तरेण वीरदृष्टेर्लक्षणमाह —

वक्रितद्विपुटोद्भ्रान्ता गतानुगततारका ॥ ८२ ॥

किञ्चिन्निमेषचलिताप्यूर्ध्ववीक्षणगामिता ।

स्फुटप्रकाशधवला वीरा दृष्टिरिति स्मृता ॥ ८३ ॥

विनियोगः —

स्वप्नभावप्रकटने गर्वभावानुमोदने ।

रिपुधिकारवचने धैर्येणोल्लासवीक्षणे ॥ ८४ ॥

विभावानुभाववीरदृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चिदावेगवलनात् पार्श्वयोश्च गतागता ।

आयतापाङ्गविश्रान्ततारका ललितोज्ज्वला ॥ ८५ ॥

अनुभावविभावाख्या वीरा दृष्टिरिति स्मृता ।

विनियोगः —

प्रभुशक्तिप्रकटने प्रौढभावेन वीक्षणे ॥ ८६ ॥

धनगर्वाभिमानेनालक्ष्यबुद्ध्या निरीक्षणे ।

विभावविनियोगः —

मदे मात्सर्यवचनेऽमर्षभावनिरीक्षणे ॥ ८७ ॥

स्वसामर्थ्यप्रकटने पौरुषे च पराक्रमे ।

एतेष्वेव हि कार्येषु वीरदृष्टिर्नियुज्यते ॥ ८८ ॥

भयानकदृष्टेर्लक्षणमाह —

निमेषरहितोद्दृत्तपुटा च स्तब्धतारका ।

दृश्यात् पलायमाने तु निमेषेणातिचञ्चला ॥ ८९ ॥

भयानकेति सा दृष्टिर्नाख्ये तु परिकीर्तिता ।

विनियोगः —

पापे सङ्कटरोगे चाप्यधर्मेऽकृत्यकर्मणि ॥ ९० ॥

राज्ञि चोरे मनस्तापे शत्रौ देशात् पलायने ।

मतान्तरेण भयानकदृष्टेर्लक्षणमाह —

मन्दचाञ्चल्यसङ्कोचयमाभ्यां स्तब्धतारका ॥ ९१ ॥

विषयानवगाह्यातिशीघ्रेण चलितकृतिः ।

लक्ष्येण दृष्टपुरुषादतिभीत्या निवर्तिता ॥ ९२ ॥

भयानकेति सा दृष्टिः प्रोक्ता भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

सङ्कटानुभवं प्राप्य पुनर्भीत्या विलोकने ॥ ९३ ॥

चोरनारीषु सम्भोगमप्राप्यापि निवर्तने ।

चौर्यार्थं राजभवनात् सङ्कटेन निवर्तने ॥ ९४ ॥

विभावानुभावभयानकदृष्टेर्लक्षणमाह —

निमेषरहिता स्तब्धतारका चलवीक्षणा ।

अनुभावविभावेति दृष्टिर्वास्तवकृत्रिमा ॥ ९५ ॥

वास्तवविनियोगः —

गुरुभूपालपित्रादिदर्शने भयकम्पने ।
अतिविश्वासभावेन महतां दर्शने भये ॥ ९६ ॥

कृत्रिमस्य विनियोगः —

गुरुपुत्रादिवचनैस्तर्जने सुतशिष्ययोः ।
भृत्ये दासे च कार्यार्थं भयभावप्रदर्शने ॥ ९७ ॥
सेवकामात्यचारेषु भयवार्ताप्रदर्शने ।
एतेष्वेव हि कार्येषु भयदृष्टिर्निधुज्यते ॥ ९८ ॥

बीभत्सदृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चिल्लोलपुटक्षीणपक्ष्मा तरलतारका ।
दृश्येषु निन्दने वेगान्निकुञ्चितनिमेषगा ॥ ९९ ॥
बीभत्सेति च सा दृष्टिः प्रोक्ता भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

कुलस्त्रीव्यभिचारे च सुतत्यागे च सङ्कटे ॥ १०० ॥
अकार्यकरणेऽगम्यागमने पतिते खले ।

मतान्तरेण बीभत्सदृष्टेर्लक्षणमाह —

अर्धकुञ्चितपक्ष्माग्रा किञ्चिच्चलिततारका ॥ १०१ ॥
दृश्यदोषगुणज्ञानादतिवेगनिवर्तिता ।
अन्तःप्रविष्टतारा च बीभत्सा दृष्टिरुच्यते ॥ १०२ ॥

विनियोगः—

गृहीतदोषविज्ञानादतिवेगनिवर्तने ।
असह्यवस्तु चाग्राय शीघ्रेण विनिवर्तने ॥ १०३ ॥
असह्यकार्यचिन्तायां मनोदोषनिवर्तने ।

अनुभावविभावबीभत्सदृष्टेर्लक्षणमाह —

अन्तर्गमिततारे(णा ? ण) पक्ष्माकुञ्चितवीक्षणा ॥ १०४ ॥
विषये तारतम्येन वास्तवः कृत्रिमो द्विधा ।
अनुभावविभावेति बीभत्सा दृष्टिरुच्यते ॥ १०५ ॥

वास्तवविनियोगः —

असह्यनिन्दने चात्मानिन्दने परनिन्दने ।
दुर्गन्धाघ्राणनेऽनिष्टरसवस्तुविनिन्दने ॥ १०६ ॥
वमने व्याधिपीडायां दुर्गुणे पायनिन्दने ।

कृत्रिमविनियोगः —

कार्येषु सुतदाराणां निन्दने भानभञ्जने ॥ १०७ ॥
स्नेहेन निन्दने वाचा सङ्कटे चातिनिन्दने ।
बीभत्सदृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १०८ ॥

अद्भुतदृष्टेर्लक्षणमाह —

प्रसन्नधवलाकारा बहिरन्तःस्थतारका ।
किञ्चिन्निमेषचलिता पक्ष्मकुञ्चितवीक्षणा ॥ १०९ ॥
अद्भुतापाङ्गचलिता सविलासविवर्तिनी ।
अद्भुता दृष्टिरित्येवं नाट्ये तु परिकीर्तिता ॥ ११० ॥

विनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारगमने चैकतालेन खण्डने ।
आश्चर्यमिति नारीणां विस्मयालोकने तथा ॥ १११ ॥
उत्सवे देवसेवायामीशसन्दर्शने तथा ।

मतान्तरेणाद्भुतदृष्टेर्लक्षणमाह —

बहिर्विलासभावेन स्वान्तर्विस्तृततारका ॥ ११२ ॥
विवादसहिता तारा बहिरन्तर्गतागता ।
एकभागं समुन्नम्य चञ्चलापाङ्गसुन्दरा ॥ ११३ ॥
अद्भुता दृष्टिरित्येवं प्रोक्ता भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

आश्चर्यमिति नारीभिः काकुभावेन वीक्षणे ॥ ११४ ॥
धनसन्तोषभावेन स्वात्मानन्दविलोकने ।
अद्भुतद्रव्यभूषायां सुदेहस्यावलोकने ॥ ११५ ॥
आत्मानन्दकरालासहावभावनिरीक्षणे ।
किमेतदद्भुतमिति त्वरितालोकने तथा ॥ ११६ ॥

विभावानुभावाद्भुतदृष्टेर्लक्षणमाह —

बहिर्विस्तारितपुटा किञ्चिच्चलिततारका ।

अनुभावो विभावश्च द्विधा दृष्टिः स्मृताद्भुता ॥ ११७ ॥

अनुभावविनियोगः —

आनन्दवाष्पसम्मोदे गद्गदेनानुभाषणे ।

सम्भोगे पुलकोत्पत्तावुत्तमस्त्रीनिरीक्षणे ॥ ११८ ॥

अनर्घरत्नवीक्षायामपूर्वद्रव्यदर्शने ।

विभावविनियोगः —

दुर्लभद्रव्यसम्प्राप्तौ चिरनष्टसमागमे ॥ ११९ ॥

देशान्तरगते भर्तर्यागते सुत आगते ।

अकारणे कार्यलाभे विपरीते फलोदये ॥ १२० ॥

अद्भुता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

शान्तिदृष्टेर्लक्षणमाह —

सविकासनिमेषा च स्तब्धनिर्मलतारका ॥ १२१ ॥

किञ्चिदाकुञ्चितपुटा समभ्रूललिताकृतिः ।

शान्तिदृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ १२२ ॥

विनियोगः —

आत्मज्ञानसुखोत्पत्तौ सङ्कटाद् विनिवर्तने ।

वैराग्येण शमोत्पत्तौ भगवद्भक्तिमानसे ॥ १२३ ॥

योगे ध्याने क्षमायां च स्वभावे मौनमास्थिते ।

मतान्तरेण शान्तिदृष्टेर्लक्षणमाह —

प्रसन्नशुक्लतारा च विकसत्पक्ष्मसुन्दरा ॥ १२४ ॥

किञ्चिदूर्ध्वपुटालोका भ्रुकुटी च समाकृतिः ।

शान्ता दृष्टिरिति ज्ञेया भरते रसवेदिभिः ॥ १२५ ॥

विनियोगः —

सुप्रसन्ने सुखोत्पत्तौ मनःसन्तोषसुस्थितौ ।

विक्षेपराहिते स्वस्थे विवेके ज्ञानचिन्तने ॥ १२६ ॥

अनुभावविभावशान्तिदृष्टेर्लक्षणमाह —

विकसत्तारका किञ्चिद्बलितस्पन्दपक्षमगा ।
ईषन्निपतिता सुभूरनुभावविभावतः ॥ १२७ ॥
शान्तिदृष्टिर्द्विधा ज्ञेया रसमार्गविचक्षणैः ।

विनियोगः —

विश्वासे विनये ज्ञानपूर्णे चोपरतावपि ॥ १२८ ॥
निःशङ्कमानसे शान्ते पश्चात्तापोदये तथा ।

विभावविनियोगः —

चिन्तितार्थफलाभावे सङ्कटेन निवर्तने ॥ १२९ ॥
कार्यालागेऽप्यशक्यार्थे शान्तिदृष्टिर्नियुज्यते ।
वालरामकुलशेखरप्रभोरन्तरङ्गमनसः सुखप्रदे ।
अद्भुते च भरते रसोज्ज्वले भावदृष्टिरमला निरूपिता ॥ १३० ॥

भावाभासदृष्टिलक्षणं चिन्त्यते —

ललिता मलिना श्रान्ता विभ्रान्ता वक्रिता तथा ॥ १३१ ॥
विप्लुता शङ्किता शून्या विषण्णा लज्जिता तथा ।
आकेकरा च मदिरा सङ्कोचा च वितर्किता ॥ १३२ ॥
ग्लाना च निन्दिता जिह्वा तप्ता भ्रष्टा च धिक्कृता ।
रसाभासेषु विषयाभासदृष्टिर्हि विंशतिः ॥ १३३ ॥

ललितादृष्टेर्लक्षणमाह —

सममध्यस्थिता तारा पार्श्वयोश्चलसुन्दरा ।
किञ्चिन्निमेषचलिता स्पन्दितभ्रूसमुज्ज्वला ॥ १३४ ॥
ललिता दृष्टिरित्येवं कथिता भरतागमे ।

विनियोगः —

विरहानलदाहेन नारीष्वासक्तिवीक्षणे ॥ १३५ ॥
आतिस्नेहेन पुत्राणामधिकालोकने तथा ।
ललिता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १३६ ॥

मलिनादष्टैर्लक्षणमाह —

निकुञ्चितपुटाकारा चाञ्चितालोकनोज्ज्वला ।

तारका नीलरक्ता च मलिना दृष्टिरुच्यते ॥ १३७ ॥

विनियोगः —

अन्यनारीसमासक्तनायकानवलोकने ।

प्रियापराधस्मरणे स्नेहभावविरोधयोः ॥ १३८ ॥

एतेषु विनियोगेषु मलिना विनियुज्यते ।

श्रान्तादष्टैर्लक्षणमाह —

अन्तःप्रविष्टविच्छिन्नतारका मन्दवीक्षणा ॥ १३९ ॥

एकभावेन वलिता श्रान्ता दृष्टिरिति स्मृता ।

विनियोगः —

सङ्कटादधिकायासे श्रमार्ते मोहपीडिते ॥ १४० ॥

उपवासाधिकायासे श्रान्ता दृष्टिर्नियुज्यते ।

विभ्रान्तादष्टैर्लक्षणमाह —

उद्धृतचञ्चलापाङ्गभ्रमणात् परिवर्तिता ॥ १४१ ॥

उन्नतभ्रूपुटोन्मेषा विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

मोहे च भ्रमणे नाट्ये क्रोधशृङ्गारसङ्करे ॥ १४२ ॥

वीरावेशे च नटने विभ्रान्ता विनियुज्यते ।

वक्रादष्टैर्लक्षणमाह —

वामदक्षिणभागेषु चोर्ध्वाधोभागवक्रिता ॥ १४३ ॥

तारका त्र्यश्रवलना वक्रा दृष्टिः प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

पार्श्वस्थजनवीक्षायां कोपात् कुटिलवीक्षणे ॥ १४४ ॥

वक्राङ्गिनाट्ये धूर्तानां परिहासविडम्बने ।

वक्रिता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १४५ ॥

विप्लुतादष्टैर्लक्षणमाह —

विष्फारिता स्तब्धपुटा क्रमात् पतिततारका ।

सा विप्लुता परिज्ञेया दृष्टिर्भस्तवेदिभिः ॥ १४६ ॥

विनियोगः —

उन्मादे चापले दुःखे चिन्तायां व्यसने तथा ।

आधिव्याधिमनःपीडारोगेषु व्रणपीडने ॥ १४७ ॥

सङ्कटे चैवमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

शङ्कितादष्टैर्लक्षणमाह —

आवेगेन चलत्तारा स्वाज्ञानज्ञानगोचरा ॥ १४८ ॥

किञ्चित् स्पन्दनिमेषा च शङ्किता दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

अज्ञातकार्यकरणेऽप्यविचार्य प्रवर्तने ॥ १४९ ॥

मनौ विश्वासहीने च शत्रौ चञ्चलमानसे ।

मूर्खवेश्यासु विश्वासे शङ्किता विनियुज्यते ॥ १५० ॥

शून्यादष्टैर्लक्षणमाह —

समतारापुटा स्तब्धा दृश्यशून्या च तारका ।

विषयज्ञानरहिता शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ १५१ ॥

विनियोगः —

तिमिरालोकने मेघवीक्षणे धूमवीक्षणे ।

हिमावरणवीक्षायां मृगतृष्णानिरीक्षणे ॥ १५२ ॥

जञ्झामारुतघोषे च धूलीपुञ्जनिरीक्षणे ।

एतेष्वेव हि कार्येषु शून्या दृष्टिर्नियुज्यते ॥ १५३ ॥

विषण्णादष्टैर्लक्षणमाह —

अन्तःपतिततारा च विस्तारितपुटद्वया ।

किञ्चिन्निमेषिणी दृष्टिर्विषण्णा परिकीर्तिता ॥ १५४ ॥

विनियोगः —

सङ्कटे दीनभावे च चित्ताधिव्याधिसङ्कुले ।

परितापे मनःक्लेशे विषण्णा विनियुज्यते ॥ १५५ ॥

लज्जितादष्टैर्लक्षणमाह —

किञ्चिच्चञ्चलपक्ष्माग्रा समाधोमुखतारका ।

पुटार्धेनावृता किञ्चिल्लज्जिता दृष्टिरुच्यते ॥ १५६ ॥

विनियोगः —

गूढभृङ्गारचेष्टायाः प्रकाशे गुरुसन्निधौ ।
हास्येन नायकवचःपरिहासे जनान्तिके ॥ १५७ ॥
बहिःप्रकाशावमाने परमाननिरीक्षणे ।
लज्जिता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ १५८ ॥

आकेकरदृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चित् कुञ्चत्पुटा तारा निमेषेण विवर्तिता ।
आकेकरा च विकसत्पुटा व्याकोशदृक् स्मृता ॥ १५९ ॥

विनियोगः —

पुनर्गच्छेति वार्तायां भेदमार्गप्रदर्शने ।
वाग्व्यत्यासे मर्मभेदे विपरीतेन वीक्षणे ॥ १६० ॥
नाट्ये चाकेकरा दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

व्याकोशविनियोगः —

अभिमानेऽप्यहङ्कारे गर्वे मानेन वीक्षणे ॥ १६१ ॥
वीर्ये प्रभावे शौर्ये च व्याकोशो विनियुज्यते ।

मदिरादृष्टेर्लक्षणमाह —

उत्कम्पितोत्प्लुततरा व्याघूर्णितपुटोज्ज्वला ॥ १६२ ॥
तीव्रा च मन्थरापाङ्गपतिता मध्यमा च सा ।
अनवस्थितसञ्चारा चाधमा मदिरा च दृक् ॥ १६३ ॥

तीव्रमदस्य विनियोगः —

सम्यक्पीतासवे मद्यपानेन परिमोहिते ।

मध्यममदस्य विनियोगः —

उन्मादे चाप्यसम्बद्धवार्तायां भ्रमणे मुखे ॥ १६४ ॥

अधममदस्य विनियोगः —

मोहे च बुद्धिभ्रमणे गह्वरेनानुभाषणे ।
चञ्चलात् पतने मत्तभ्रमणे विनियुज्यते ॥ १६५ ॥

सङ्कोचदृष्टेर्लक्षणमाह —

अन्तःसङ्कोचतारा च कुञ्चितार्धपुटोज्ज्वला ।

निमेषेणावृता किञ्चित् सङ्कोचा दृष्टिरुच्यते ॥ १६६ ॥

विनियोगः —

रोमाञ्चे च भये शीते तिन्त्रिणीरसभक्षणे ।

कटुतिक्तकषायादिपाने सङ्कोचिता भवेत् ॥ १६७ ॥

वितर्कितदृष्टेर्लक्षणमाह —

उद्धृतपुटसञ्चारा तारका गोलकान्तरे ।

वितर्कितेति सा दृष्टिः कीर्तिता भरतागमे ॥ १६८ ॥

विनियोगः —

तर्के कलहवार्तायां संशयज्ञानभाषणे ।

खलमूर्खादिवार्तायां तर्किता विनियुज्यते ॥ १६९ ॥

ग्लानादृष्टेर्लक्षणमाह —

पक्षमाग्रभूपुटैः क्षीणसञ्चारा गोलकान्तरे ।

तारकालससंयुक्ता ग्लाना दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ १७० ॥

विनियोगः —

मुखशोषे परिम्लानवदने दुःखकर्षिते ।

व्याधौ विषादे चैतेषु ग्लाना दृष्टिर्निगुज्यते ॥ १७१ ॥

निन्दितादृष्टेर्लक्षणमाह —

अन्तःप्रविष्टताराग्राद् बहिः स्फुरणगोचरा ।

तारका निन्दिता दृष्टिर्नाट्ये तु परिकीर्तिता ॥ १७२ ॥

विनियोगः —

अवमाने च कलहे निन्दने मानभञ्जने ।

अकार्यकरणे लोकगर्हिते कार्यसम्भवे ॥ १७३ ॥

निन्दिता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

जिह्वादृष्टेर्लक्षणमाह —

किञ्चिच्चञ्चत्पुटा चार्धकुञ्चिता चापि तारका ॥ १७४ ॥

तिर्यग्विलोकिता दृष्टिर्जिह्वेति परिकीर्तिता ।

विनियोगः —

स्त्रीणामीष्याकृते कोपे परविचासहे खले ॥ १७५ ॥
रहस्यकृतकोपे च शठे जिह्वा नियुज्यते ।

मतान्तरेण जिह्वादृष्टेर्लक्षणमाह —

निकुञ्चितपुटा तारा तिर्यक्चलितसुन्दरा ॥ १७६ ॥
भ्रुकुटी रेचिता किञ्चित् जिह्वा दृष्टिः प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

दुष्प्रेक्षे रत्नकिरणे महाकान्तिनिरीक्षणे ॥ १७७ ॥
अक्षिरोगेण सङ्कोचे जिह्वा दृष्टिर्नियुज्यते ।

तप्तादृष्टेर्लक्षणमाह —

निकुञ्चितपुटा तारा स्वभावालसवीक्षणा ॥ १७८ ॥
भ्रुकुटीचतुरालोका तप्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ।

विनियोगः —

क्षान्तौ विवेके वैराग्ये पश्चात्तापविरागयोः ॥ १७९ ॥
ध्याने चेश्वरसेवायां तप्ता दृष्टिर्नियुज्यते ।

भ्रष्टादृष्टेर्लक्षणमाह —

बहिः स्फुरणसङ्कोचसम्भ्रमलीनतारका ॥ १८० ॥
भ्रष्टा दृष्टिरिति प्रोक्ता निमेषेण समावृता ।

विनियोगः —

विद्युन्निरीक्षणे चाक्षिरोगे दीपप्रदर्शने ॥ १८१ ॥
महाकान्तिसमुज्ज्वालादर्शने बडवानले
देवतानां च सान्निध्यात् प्रत्यक्षे रूपदर्शने ॥ १८२ ॥
एतेषु विनियोगेषु भ्रष्टा दृष्टिर्नियुज्यते ।

धिककृतदृष्टेर्लक्षणमाह —

पतत्प्रस्फुटतारा च शीघ्रस्फुरितवीक्षणा ॥ १८३ ॥
भन्दोन्मेषनिमेषा च धिक्कृता दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

अधिक्षेपे च वचने हुङ्कृतौ भृत्यदासयोः ॥ १८४ ॥

मनस्तापेन बीभत्सवीक्षणे कोपवीक्षणे ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १८५ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

रिपुधिक्रकारविषये धिक्कृता विनियुज्यते ॥ १८६ ॥

एवं भावानुभावविभावाभासैरेकपञ्चाशद् दृष्टयश्चिन्तिताः ।

मतान्तरेण दृष्टिभेदश्चिन्त्यते । रसेषु अक्षिमूलका जलभूपशु-
पक्षिणो निरूप्यन्ते —

एणः सिंहश्च गरुडो गौर्भार्जारस्तथैव च ।

काकः शफरसारङ्गौ नीलवानर एव च ॥ १८७ ॥

एते रसग्रमाणेषु दृष्टिमूलाः प्रदर्शिताः ।

एणः शृङ्गार एव स्यात् कोपः सिंहावलोकनः ॥ १८८ ॥

वीरो गरुडदृष्टिः स्याद् गोदृष्टिः शान्तिरेव च ।

भार्जारो भयदृष्टिः स्याद्भास्यं काकाक्षिवीक्षणम् ॥ १८९ ॥

अद्भुतः शफराक्षि स्याद् दीना सारङ्गलोचना ।

नीलवानरदृष्टिश्च बीभत्सः परिकीर्तितः ॥ १९० ॥

अक्षिमूला रसे नाट्ये कीर्तिताः पशुपक्षिणः ।

स्थूलसूक्ष्मसमैर्भावैर्दृष्टयस्त्रिविधाः स्मृताः ॥ १९१ ॥

स्थूलस्तु दूरविषयः सूक्ष्मः सान्निधिगोचरः ।

उभयोर्मध्यविषयः समश्च परिकीर्तितः ॥ १९२ ॥

एतेषां लक्ष्यलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

विशेषज्ञानरहितं किञ्चिद्वास्त्विति दूरतः ।

दृश्यते यदि सा नाट्ये स्थूलदृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ १९३ ॥

विनियोगः —

नारायणो वा रामो वा स्थाणुर्वा पुरुषोऽथवा ।

शुक्तिका रजतं वा तद् गरुडो गृध्र एव वा ॥ १९४ ॥

एतेषु स्थूलवेद्येषु स्थूलदृष्टिर्नियुज्यते ।

समदृष्टेर्लक्षणमाह —

स्थूलसूक्ष्माद्यविषये समभावेन वीक्षिता ॥ १९५ ॥

समा दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

अने(न? क)रत्नसंयुक्तो मकुटो भाति दूरतः ॥ १९६ ॥

तत्र रत्नेषु गोमेधः पुष्करागोऽथवा किमु ।

एतेषु विनियोगेषु समा दृष्टिर्नियुज्यते ॥ १९७ ॥

सूक्ष्मदृष्टेर्लक्षणमाह —

यथार्थनिश्चयज्ञानान्नामजातिगुणक्रियाः ।

दृष्ट्वा निश्चयमापन्ना सूक्ष्मा दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ १९८ ॥

विनियोगः —

रामोऽयं ब्राह्मणः श्वेतः पुरो गच्छति पश्य तम् ।

एतेषु विनियोगेषु सूक्ष्मा दृष्टिर्नियुज्यते ॥ १९९ ॥

बहिर्विषयदृष्टयश्चिन्त्यन्ते —

आलोकनं चावलोकः प्रलोकनविलोकने ।

उल्लोकनं चानुवृत्तं समं साच्यष्टधा च दृक् ॥ २०० ॥

एतानि दर्शने योग्यान्यन्वर्थानीति नर्तकाः ।

आलोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

व्याकोशपुटतारेण सुन्दराकारवीक्षणम् ॥ २०१ ॥

आलोकनमिति प्रोक्तं ग्रहर्षविषयेऽद्भुतम् ।

विनियोगः —

स्त्रीणामालोकने चेष्टधनरत्नानिरीक्षणे ॥ २०२ ॥

अत्यन्तस्निग्धविषयसुगन्धादिनिरीक्षणे ।

फलवस्तुविशेषाणामिच्छयालोकने तथा ॥ २०३ ॥

आलोकनमिदं नात्रैतेषु विनियुज्यते ।

अवलोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

अधोमुखेन शिरसाप्यधोदेशावलोकनम् ॥ २०४ ॥

अवलोकनदृष्टिः सा नाट्ये तु परिकीर्तिता ।

विनियोगः —

लज्जानतमुखे दीनवदनेऽधोनिरीक्षणे ॥ २०५ ॥

लेखने वाचने द्रव्यवीक्षणे कूपवीक्षणे ।

अवलोकनमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २०६ ॥

प्रलोकनस्य लक्षणमाह —

उद्वाहितेन शिरसा पार्श्वभागप्रलोकने ।

प्रलोकनेति सा दृष्टिर्नाट्ये तु परिकीर्तिता ॥ २०७ ॥

विनियोगः —

कोपेन वीक्षणे गर्वेऽप्यहङ्कारेण वीक्षणे ।

उल्लासनाद्यगमने शृङ्गारेण निरीक्षणे ॥ २०८ ॥

प्रलोकनारूपदृष्टिः सा नाट्ये च विनियुज्यते ।

विलोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

कन्धरासेन शिरसा पृष्ठतश्च विलोकना ॥ २०९ ॥

विलोकनेति सा दृष्टिर्नाट्ये तु परिकीर्तिता ।

विनियोगः —

असम्मततौ स्त्रीणां पृष्ठतश्च विलोकने ॥ २१० ॥

भयेन शत्रुवीक्षायां पश्चाद्भागविलोकने ।

विलोकनेति सा दृष्टिर्नाट्ये हि विनियुज्यते ॥ २११ ॥

उल्लोकनदृष्टेर्लक्षणमाह —

उत्क्षिप्तशि सा चोर्ध्ववीक्षणे पूर्णतारतः ।

उल्लोकनेति सा दृष्टिर्नाट्ये हि परिकीर्तिता ॥ २१२ ॥

विनियोगः —

आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहाणामूर्ध्ववीक्षणे ।

आनन्दाधिकसौख्ये च विषये कार्यचिन्तने ॥ २१३ ॥

नाट्ये चोल्लोकिता दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

अनुवृत्तदृष्टेर्लक्षणमाह —

पुनः पुनः क्रियायोगाद् भूयो भूयो निरीक्षणम् ॥ २१४ ॥

अनुवृत्तमिदं तावच्छोचनं परिकीर्तितम् ।

विनियोगः —

वैद्यपाके च पाके चातिशयालोकने तथा ॥ २१५ ॥

अत्यन्तप्रेमविषयपदार्थालोकने तथा ।

अनुवृत्तमिदं नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ २१६ ॥

समदृष्टेर्लक्षणमाह —

समेन शिरसा पूर्वं सममाननिरीक्षणा ।

समा दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ २१७ ॥

विनियोगः —

स्वस्थे स्वभावे योगे च विचारे चिन्तने तथा ।

एतेषु विनियोगेषु समा दृष्टिर्नियुज्यते ॥ २१८ ॥

साचिदृष्टेर्लक्षणमाह —

पक्ष्मान्तर्गततारेण तिर्यग्भागनिरीक्षणा ।

साची दृष्टिरिति प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ २१९ ॥

विनियोगः —

सुरतासम्मतस्त्रीणां कोपात् पार्श्वनिरीक्षणे ।

प्रियस्य मुखवीक्षायां लज्जयान्यत्र वीक्षणे ॥ २२० ॥

अयं चायं च सदृशाविति सन्तोषवीक्षणे ।

एतेषु विनियोगेषु साची दृष्टिर्नियुज्यते ॥ २२१ ॥

विषयाभिमुखानि तारकर्माण्युक्तानि । इदानीं स्वनिष्ठतार-
कर्माणि निरूप्यन्ते । तानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह —

भ्रमणं बलनं पातश्चलनं च प्रवेशनम् ।

विवर्तनं समौद्वृत्तौ निष्क्रामो नवधा क्रिया ॥ २२२ ॥

एतेषां लक्ष्यलक्षणभावश्चिन्त्यते ।

भ्रमणस्य लक्षणमाह —

मण्डलाकारतो भ्रान्तिस्तारयोगोलकान्तरे ।

चक्राकाराया चाक्षिलोम सम्यक् प्रसारित ॥ २२३ ॥

भ्रमणं तदिति ज्ञेयं भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

अतिमोहेन नारीणां मोहभ्रमणवीक्षणे ॥ २२४ ॥

मदमत्तमहाराजमत्तमातङ्गवीक्षणे ।

मदमत्तमहायासमहामूर्च्छाप्रदर्शने ॥ २२५ ॥

बलनस्य लक्षणमाह —

स्वस्थानतः समुत्पत्य बलने सुन्दराकृतिः ।

तारका यदि तत् तावद् बलनं परिकीर्तितम् ॥ २२६ ॥

अपाङ्गबलने तावत् शृङ्गारः परिकीर्तितः ।

त्र्यश्रेण बलने कोपश्चोर्ध्वभागेऽद्भुतो रसः ॥ २२७ ॥

ततोऽपि दक्षिणे पार्श्वे विकारे कुटिले तथा ।

पातस्य लक्षणमाह —

उपरिस्थिततारोऽयमधोभागगतो यदि ॥ २२८ ॥

शीघ्रमन्थरभेदेन पातो द्विविध उच्यते ।

शीघ्रस्य विनियोगः —

भये दुःखे च रोमाञ्चे अवशेऽप्यातिसङ्कटे ॥ २२९ ॥

मन्थरस्य विनियोगः —

पश्चात्तापे दयायां च याचने विनये तथा ।

चलनस्य लक्षणमाह —

स्वस्थानतः सर्वतो वा तारकागोलकान्तरे ॥ २३० ॥

चलितं द्विविधं प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ।

स्वस्थानचलनविनियोगः —

देवतावेशने चित्तविस्मृतौ च भयेषु च ॥ २३१ ॥

सर्वतश्चलनविनियोगः —

अपहासे परवशे काकुभावेन वीक्षणे ।

प्रवेशनस्य लक्षणमाह —

दृश्यवीक्षणसङ्कोचादन्तस्सम्बद्धतारका ॥ २३२ ॥

प्रवेशनमिति प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

अक्षिरोगे च बीभत्से पृष्ठतः पतने भयात् ॥ २३३ ॥

विवर्तनस्य लक्षणमाह —

तारकापार्श्वकोणेषु समभावविवर्तना ।

विवर्तनमिति प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ २३४ ॥

विनियोगः —

इङ्गिते च निषेधे च संज्ञया जनभाषणे ।

समस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्तब्धभावा निश्चला तारका यदि ॥ २३५ ॥

समं तदिति विज्ञेयं रसनन्त्रविवक्षुगैः ।

विनियोगः —

समे स्वभावे च सुखे ध्याने शान्तिरसे तथा ॥ २३६ ॥

उद्बृत्तलक्षणमाह —

स्वस्थानस्थिततारश्चेन्मन्दभावसमुत्थितः ।

उद्बृत्तमिति विज्ञेयं भरते रसवेदिभिः ॥ २३७ ॥

विनियोगः —

सुषुप्तेश्च समुत्थाने किं कुतः कुत्र गम्यते ।

निष्क्रामलक्षणमाह —

स्वस्थानात् कार्यमुद्दिश्य बहिर्निष्क्रान्ततारका ॥ २३८ ॥

निष्क्राम इति स प्रोक्तो नाट्ये च रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

सावधाने जागरूके सन्नद्धे कार्यचिन्तने ॥ २३९ ॥

तारकर्मणि नाट्येषु चैतेषु विनियुज्यते ।

इदानीमक्षिपुटलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

प्रसृतौ कुञ्चितौ स्यातामुन्मेषितनिमेषितौ ॥ २४० ॥

उद्वर्तितौ च स्फुरितौ विहितौ च भ्रिताडितौ ।

समौ च नवधा चाक्षिपुटौ वीक्षणकर्मणि ॥ २४१ ॥

प्रसृतस्य लक्षणमाह —

यावद्विस्तारतः सम्यक् प्रसृतौ नेत्रयोः पुटौ ।

प्रसृतावायतौ चेति कीर्तितौ भरागमे ॥ २४२ ॥

विनियोगः —

अद्भुतेऽप्यतिसन्तोषे वीरे शृङ्गारवीक्षणे ।

उत्साहे भ्रमणे कोपस्तम्भने मदमोहयोः ॥ २४३ ॥

कुञ्चितस्य लक्षणमाह —

अतिस्थूलाकृतिपुटौ तारयोरुपरि स्थितौ ।

निष्पन्दपक्ष्मलौ नाट्ये कुञ्चितौ परिकीर्तितौ ॥ २४४ ॥

विनियोगः —

सूक्ष्मावलोकने चोष्णरोगे च क्रूरवीक्षणे ।

मनोविकारवीक्षायामानन्दसुखनिर्भरे ॥ २४५ ॥

उन्मेषितपुटस्य लक्षणमाह —

पुटाक्षिलोमनी तावद्ध्वाग्रे चानिमेषणे ।

स्तब्धे च तारके नाट्ये चोन्मेषितपुटौ स्मृतौ ॥ २४६ ॥

विनियोगः —

दूरस्थवार्ताश्रवणे प्रत्यक्षेश्वरदर्शने ।

दम्पत्योश्च मिथोऽन्योन्यवीक्षणे युद्धवीक्षणे ॥ २४७ ॥

निमेषितस्य लक्षणमाह —

निमेषसहितौ नेत्रपुटौ चेदर्धकुञ्चितौ ।

पक्ष्माग्ररुक्षारहितौ कीर्तितौ च निमेषितौ ॥ २४८ ॥

विनियोगः —

आनन्दबाष्पेऽतिसुखे शान्तौ रतिसुखोद्भवे ।

व्रणकण्डूयनसुखे बाह्ममर्दनतः सुखे ॥ २४९ ॥

उद्वर्तितस्य लक्षणमाह —

उद्वर्तनाच्च पुटयोर्निमेषोन्मेषकम्पनात् ।

उद्वर्तितविविधे प्रोक्तौ निवर्तननिवर्तितौ ॥ २५० ॥

निवर्तितोद्वर्तितौ तौ पुटौ सुपरिकीर्तितौ ।

उद्वर्तितविनियोगः —

किं भवान् कुत आयातः कुत्र तिष्ठति किं सुखम् ॥ २५१ ॥

(निवर्तन)निवर्तितविनियोगः —

आगच्छागच्छ विप्रेन्द्र ! इहैव वस सन्निधौ ।

निवर्तितोद्घातितविनियोगः —

रजसा दूषिते नेत्रे चौषधोत्सिक्तलोचने ॥ २५२ ॥

नाट्ये शृङ्गारगमने लीलायां विनियुज्यते ।

स्फुरितस्य लक्षणमाह —

स्थूलाकारतया नेत्रस्फुरणेऽतिप्रकाशतः ॥ २५३ ॥

स्फुरितौ च पुटौ ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्फुटप्रकाशवीक्षायां सन्तोषोत्साहवीक्षणे ॥ २५४ ॥

मनोविलासवीक्षायां प्रभुभावेन वीक्षणे ।

विहितस्य लक्षणमाह —

पुटयोरपि सङ्कोचौ लग्नौ च विहिताबुधौ ॥ २५५ ॥

तारकावरणौ किञ्चिद् विहितौ च पुटौ स्मृतौ ।

विनियोगः —

सङ्कोचे च भये व्याधौ रोमाञ्चे श्रममूर्च्छयोः ॥ २५६ ॥

वर्षोल्काधूमवातादिपीडने तापपीडने ।

विताडितस्य लक्षणमाह —

उत्तराधरभागाभ्यां ताडितौ चेत् पुटौ मुहुः ॥ २५७ ॥

ताडिताविति तौ ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

हास्ये च चौर्ये च भये संज्ञायां रोगवीक्षणे ॥ २५८ ॥

समस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितपुटौ समभावस्थितिं गतौ ।

समाविति पुटौ ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ॥ २५९ ॥

विनियोगः —

स्वस्थे स्वभावे शान्तौ च धर्मार्थश्रवणे तथा ।

मनःसन्तोषभावे च शुभमङ्गलवीक्षणे ॥ २६० ॥

एकमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बाळराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ २६१ ॥

पुटाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

मतान्तरेण भावदृष्टेर्लक्षणमाह —

कुटिलं मृदुलं भ्रान्तं चञ्चलं चायतं तथा ॥ २६२ ॥

घोरं मन्दं च ललितं काकुश्च नव दृष्टयः ।

एतषां लक्ष्यलक्षणभावश्चिन्त्यते । कुटिलदृष्टेर्लक्षणमाह —

आन्तरस्थं हि कुटिलं चक्षुर्गोलकसङ्गतम् ॥ २६३ ॥

मन्दोन्मेषनिमेषेण तारका कुटिलाकृतिः ।

कुटिलेन हि भावेन बहिर्विषयगामिनी ॥ २६४ ॥

कुटिला दृष्टिरित्युक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मर्मज्ञे पिशुने जारे देशक्षोभकरे जने ॥ २६५ ॥

क्रूरे खले च भरते चैतेषु विनियुज्यते ।

मृदुलदृष्टेर्लक्षणमाह —

स्वभावतस्तारका चेन्मन्दमान्दोलितासङ्गत् ॥ २६६ ॥

मृदुला दृष्टिरित्येवं कथिता भरतागमे ।

विनियोगः —

पश्चात्तापे दयायां च स्नेहे चोच्छासवीक्षणे ॥ २६७ ॥

विलासेऽप्यतिमन्तोषे मृदुला विनियुज्यते ।

भ्रान्तदृष्टेर्लक्षणमाह —

बुद्धिभ्रमोऽक्षिसम्प्राप्तस्त्वज्ञानज्ञानगोचरः ॥ २६८ ॥

अत्युन्मेषतया तारभ्रमणे गोलकान्तरे ।

भ्रान्तदृष्टिरिति प्रोक्ता भरते तत्त्ववेदिभिः ॥ २६९ ॥

विनियोगः —

भ्रान्ते च भ्रान्तवृत्ते च कलञ्जासवभक्षणे ।

उन्मत्ते चाप्यहङ्कारगर्विते विनियुज्यते ॥ २७० ॥

चञ्चलदृष्टेर्लक्षणमाह —

भयसङ्कटभावस्तु छन्नोऽपि दृष्टिसङ्गतः ।

अकृताक्षिनिमेषेण चान्तर्हर्षिणा च तारका ॥ २७१ ॥

चञ्चला दृष्टिरित्युक्ता भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

राजक्रोपसमाक्रान्ते किङ्करोमीति चिन्तने ॥ २७२ ॥

संसारव्याधिपीडायां चञ्चला विनियुज्यते ।

आयतदृष्टेर्लक्षणमाह —

अहन्तामदगर्वाश्चेदवशादक्षिसङ्गताः ॥ २७३ ॥

तारकार्धेन चोलासवीक्षणादायता च दृक् ।

विनियोगः —

अहमेव महाराजस्त्वहमेव हि रूपवान् ॥ २७४ ॥

अहमेव समर्थश्च मदन्यो नास्ति भूतले ।

आयता दृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २७५ ॥

घोरदृष्टेर्लक्षणमाह —

अहङ्कारगतकूरो नेत्रान्तरगतो यदि ।

निमेषोन्मेषरहिततारा घोरा दृगुच्यते ॥ २७६ ॥

विनियोगः —

हुंकृत्या रिपुवीक्षायां कोपेनाप्रियवादिनि ।

आत्मन्यसहक्रोपे च घोरा दृष्टिर्नियुज्यते ॥ २७७ ॥

मन्ददृष्टेर्लक्षणमाह —

आन्तरो मन्दभावश्चेदलसादक्षिसङ्गतः ।

संक्षीणतारका दृष्टिर्मन्ददृष्टिरिति स्मृता ॥ २७८ ॥

विनियोगः —

अतिसङ्कटसम्प्राप्ताववशेऽनागते सुखे ।

अतिरोगे मनोभीतौ मन्ददृष्टिर्नियुज्यते ॥ २७९ ॥

ललितदृष्टेर्लक्षणमाह —

आत्मोल्लासगुणस्तावत् सन्तोषादक्षिसङ्गतः ।

विकाररहिता तारा वीक्षणे ललितेति दृक् ॥ २८० ॥

विनियोगः —

अतिसुन्दरवीक्षायामात्मसन्तोषवीक्षणे ।

मन्दस्मितार्द्रभावेन वीक्षायां विनियुज्यते ॥ २८१ ॥

काकुदष्टैर्लक्षणमाह —

प्रकृतिस्थो हि यो भावो विकृत्य नयनं गतः ।

स्वकीयः परकीयो वा काकुदष्टिरिति स्मृतः ॥ २८२ ॥

विनियोगः —

नरभावप्रकटने नयनेनैव भाषणे ।

रसभेदविशेषे च व्यत्यस्ताकास्वीक्षणे ॥ २८३ ॥

विकारभावनटने काकुदष्टिर्नियुज्यते ।

रसदृष्टैर्लक्षणमाह —

निमीलनामीलने च प्रमीलान्मीलमीलनम् ॥ २८४ ॥

निमेषोन्मेषमुकुलं तथार्धमुकुलं नव ।

एताश्च दृष्ट्यस्तावद् रसानुभवसूचकाः ॥ २८५ ॥

निमीलनस्य लक्षणमाह —

नता च झुकुटी पक्ष्मपुटे तारावृत्ते सति ।

सम्यङ्निमीलिता दृष्टिः कीर्तिता सा निमीलना ॥ २८६ ॥

विनियोगः —

सुखदुःखोदये चात्मन्यसत्त्वार्थस्य चिन्तने ।

अक्ष्णोरौषधधारायां तैलविन्दुस्रुतावपि ॥ २८७ ॥

एवं निमीलना दृष्टिर्नास्ति हि विनियुज्यते ।

आमीलनदृष्टैर्लक्षणमाह —

निमीलिता च सा दृष्टिर्धृन्मिष्य वीक्षिता ॥ २८८ ॥

आमीलनेति सा दृष्टिः कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

अर्धनिद्रावसाने चाप्यक्षिरोगेण वीक्षणे ॥ २८९ ॥

कोपेन रिपुवीक्षायां तीक्ष्णभानुनिरीक्षणे ।

लज्जासङ्कोचवीक्षायां सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणे ॥ २९० ॥

भये विकारवीक्षायामामीलाक्षि नियुज्यते ।

प्रमीलनदृष्टैर्लक्षणमाह —

आमीलिता च सा दृष्टिः पुटपक्ष्मसमावृता ॥ २९१ ॥

स्फुटतारकया दृष्टिः कीर्तिता सा प्रमीलना ।

विनियोगः —

आनन्दरससौख्ये च रत्यानन्दसुखोदये ॥ २९२ ॥

आनन्दमूर्च्छानिद्रायां प्रमीलाक्षि नियुज्यते ।

उन्मीलितदृष्टेर्लक्षणमाह —

प्रमीलिता च सा दृष्टिः क्रमादुन्मिष्य वीक्षिता ॥ २९३ ॥

उन्मीलनेति सा दृष्टिः कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

सुखनिद्रावसाने च सम्यगुन्मील्य वीक्षणे ॥ २९४ ॥

औषधावेशशान्तावप्युन्मिष्य स्फुटवीक्षणे ।

अपूर्ववस्तुलाभे च किमेतदिति वीक्षणे ॥ २९५ ॥

एवमुन्मीलिता दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

मीलनदृष्टेर्लक्षणमाह —

उन्मीलिता च सा दृष्टिर्मीलिता चापि किञ्चन ॥ २९६ ॥

पक्ष्माग्रविवरालोका मीलना दृष्टिरुच्यते ।

विनियोगः —

नायकोपरिलीलायां नायिकास्मितवीक्षणे ॥ २९७ ॥

रहस्यरतिचेष्टायां सुखानुभवमोदने ।

नर्मज्ञरतिचेष्टायां हर्षनिर्भरवीक्षणे ॥ २९८ ॥

एवं च मीलना दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

निमेषदृष्टेर्लक्षणमाह —

पुनः पुनर्निमेषोऽयं कृष्णतारान्तरङ्गतः ॥ २९९ ॥

मनोभावविकारोऽयं नेत्रमार्गाद् बहिर्गतः ।

तदा सा भरते दृष्टिर्निमेषेति प्रकीर्तिता ॥ ३०० ॥

विनियोगः —

अकार्यकार्यकरणेऽप्यज्ञानज्ञानचिन्तने ।

रजसा दूषिते नेत्रे चञ्चले कामपीडिते ॥ ३०१ ॥

सङ्कटे च भये चापि निमेषो विनियुज्यते ।

उन्मेषदृष्टेर्लक्षणमाह —

निमेषपरहितस्तार उन्मिष्योन्मिष्य वीक्षितः ॥ ३०२ ॥

उन्मेषदृष्टिरित्येवमुदिता भरतागमे ।

विनियोगः —

स्तेयं कृत्वा परवशाद् वीक्षणेऽसत्यभाषणे ॥ ३०३ ॥

सुप्तोत्थितस्य नयने वक्रकौटिल्यभाषणे ।

उन्मेषदृष्टिरेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३०४ ॥

मुकुलितस्य लक्षणमाह —

सम्यक् पक्ष्मपुटाभ्यां तु कृष्णतारा तिरोहिता ।

सेयं मुकुलिता दृष्टिर्नाट्ये तु परिकीर्तिता ॥ ३०५ ॥

विनियोगः —

देहभोगसुखं सर्वमात्मनैवानुभूयते ।

कपटे वञ्चनाध्याने ब्रह्मध्याने नियुज्यते ॥ ३०६ ॥

अर्धमुकुलितस्य लक्षणमाह —

आत्मभोगसुखं सर्वं चक्षुर्गोलकसङ्गतम् ।

आनन्दवीक्षितं चार्धमुकुलं लोचनं स्मृतम् ॥ ३०७ ॥

विनियोगः —

आनन्दनटने चात्मसुखभावप्रदर्शने ।

अनुभूतसुखज्ञानबोधने चार्थचिन्तने ॥ ३०८ ॥

नाट्येऽर्धमुकुला दृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

क्रियार्थफलदृष्टीनां लक्षणमाह —

शोषणं दाहनं चैव प्लावनं वक्ष्यमेव च ॥ ३०९ ॥

स्तम्भनाकर्षणं चैव मोहनोन्मादनं तथा ।

विद्रावणं चेति फलदृष्टयो नवधा स्मृताः ॥ ३१० ॥

एतेषां हेतुस्वरूपमाह —

वीर्येण शोषणं कुर्याद् दाहनं कोपवह्निना ।

उपलालनतो वक्ष्यं प्लावनं करुणारसैः ॥ ३११ ॥

स्तम्भनं चाद्भुतनैव धैर्येणाकर्षणं स्मृतम् ।

मोहनं त्वनुरागेण भ्रमोन्मादो सदादपि ॥ ३१२ ॥

विद्रावणं च बीभत्सात् हास्येन परिनिन्दनम् ।

मयेन चञ्चलं विद्यात् सङ्कटाच्छान्तिरुच्यते ॥ ३१३ ॥

वीर्यशोषणयोर्लक्षणमाह —

जपमन्त्रतपःपुण्यवीर्यं चेच्छोचनं गतम् ।

कूरताराग्रवीक्षाभिः शोषयत्यखिलं हि तत् ॥ ३१४ ॥

विनियोगः —

व्रणानां शोषणे कायशोषणे फलशोषणे ।

वृक्षाणां शोषणे क्षीरशोषणे रसशोषणे ॥ ३१५ ॥

एवमादिविशेषेषु शोषणं विनियुज्यते ।

कोपदाहयोर्लक्षणमाह —

आत्मसङ्कटसम्प्राप्तकोपो नेत्रान्तरं गतः ॥ ३१६ ॥

रक्तताराग्रवीक्षाभिः शत्रुं दहति वह्निवत् ।

विनियोगः —

त्रिलोचनेन त्रिपुरदहने मन्मथस्य च ॥ ३१७ ॥

सागराणां च दहने कपिलाक्षस्थवह्निना ।

विरहानलदाहे च स्त्रीणां वा पुरुषस्य च ॥ ३१८ ॥

एवमादिविशेषेषु दाहनं विनियुज्यते ।

उपलालनवश्ययोर्लक्षणमाह —

सल्लापानुनयैर्वाक्यैर्लालनादनुरञ्जनात् ॥ ३१९ ॥

कान्तदृष्ट्यावलोकेन जगद्वश्यं वशीकृताम् ।

विनियोगः —

स्त्रीवश्ये राजवश्ये च शत्रुवश्ये धनार्जने ॥ ३२० ॥

अभिन्नमित्रकरणे चाज्ञातजनसंश्रये ।

वश्यमेतेषु कार्येषु नात्ये हि विनियुज्यते ॥ ३२१ ॥

करुणाप्लावनयोर्लक्षणमाह —

मन्दस्मितार्द्रभावेन मधुराननशोभया ।

करुणारसवीक्षाभिः प्लावयत्यखिलं हि तत् ॥ ३२२ ॥

विनियोगः —

कलहात् सान्त्ववादे च प्रदाने नयपूर्वकम् ।
वाचा जनोपकारे च स्नेहे प्रत्युपकारतः ॥ ३२३ ॥
प्रियवाक्येन दुःखापनोदने विनियुज्यते ।

अद्भुतस्तम्भनयोर्लक्षणमाह —

इन्द्रजालकविद्याभिर्मणिपञ्चापधादिभिः ॥ ३२४ ॥
अद्भुताक्षिविलोकेन स्तम्भयत्यखिलं हि तत् ।

विनियोगः —

अग्निस्तम्भे जलस्तम्भे वायुस्तम्भे च बन्धने ॥ ३२५ ॥
मृगपक्षिपशूनां च व्याघ्राणां चापि बन्धने ।
बाग्वन्धने नराणां च बन्धने विनियुज्यते ॥ ३२६ ॥

धैर्याकर्षणयोर्लक्षणमाह —

मनोधैर्यविशेषेण प्रतिभोपायकर्मभिः ।
जगदाकर्षयत्यार्यस्तदाकर्षणमुच्यते ॥ ३२७ ॥

विनियोगः —

उरगाकर्षणे स्त्रीणां नृणामाकर्षणेऽपि च ।
परवित्तापहरणे देवताकर्षणे तथा ॥ ३२८ ॥
आकर्षणमिदं नाश्रे चैतेषु विनियुज्यते ।

अनुरागमोहनयोर्लक्षणमाह —

इच्छाजनकवाक्यैश्च उम्भवाक्यैरनेकशः ॥ ३२९ ॥
सुन्दराकारवीणाभिर्मोहयत्यखिलं हि तत् ।

विनियोगः —

नारीणां मोहने लोकमोहने काममोहने ॥ ३३० ॥
हिरण्यमणिवस्त्रादिमोहने विनियुज्यते ।

मदभ्रमयोर्लक्षणमाह —

विद्यावित्तप्रभावेन यौवनादविवेकतः ॥ ३३१ ॥
मदोत्पत्तौ विशेषेण भ्रमोन्मादो भवेत् स्वयम् ।

विनियोगः —

पण्डितम्मन्यभावेन विद्यया जननिन्दने ॥ ३३२ ॥

ऐश्वर्योन्मत्तवाक्येन निन्दयित्वैव भाषणे ।

प्रभुशक्त्या विशेषेण लोकोपद्रवकारिणि ॥ ३३३ ॥

अविवेकेन कार्यस्य करणे विनियुज्यते ।

ब्रीहत्सविद्रावणयोर्लक्षणमाह —

लोकगर्हितकार्येण राजद्रोहापराधतः ॥ ३३४ ॥

ब्रीहत्सदृष्ट्या धिक्कृत्य वीक्षणोत्तारणादिभिः ।

विद्रावणमिदं प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ३३५ ॥

विनियोगः —

मात्रा पित्रा च संत्यक्ते राजकोपेन विद्रुते ।

अपराधकृते मित्रे नाज्ये हि विनियुज्यते ॥ ३३६ ॥

हास्यनिन्दादीनामनुभवोऽपि स्पष्टः ।

इदानीं तारकक्रियापदलक्षणमाह —

श्रुटनं हरणं चैव खण्डनं दलनं तथा ।

व्यावर्तनं च पतनं भ्रंशनं चानुरजनम् ॥ ३३७ ॥

मूर्च्छनं चेति नवधा क्रियास्तारकसम्भवाः ।

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । श्रुटनस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे पार्श्वे श्रुतिता तारका यदि ॥ ३३८ ॥

श्रुटनं चेति विज्ञेयं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

शुभे शुभनिमित्ते चाप्यशुभेऽशुभसूचके ॥ ३३९ ॥

रोमाञ्चं नेत्ररोगे च श्रुटनं विनियुज्यते ।

हरणस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरेकीकृत्य च गोचरे ॥ ३४० ॥

हरणं तदिति ज्ञेयं रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

अद्भुतद्रव्यवीक्षायामनर्घमणिवीक्षणे ॥ ३४१ ॥

अत्याश्चर्यावलोकने च हरणं विनियुज्यते ।

खण्डनस्य लक्षणमाह —

उन्मिथ्य तारकाकान्त्या पार्श्वयोः खण्डने कृते ॥ ३४२ ॥

खण्डनं तदिति ज्ञेयं नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

भृङ्गारवीक्षणे कोपवीक्षणे पार्श्ववीक्षणे ॥ ३४३ ॥

व्यत्यस्तवीक्षणे चैव खण्डनं विनियुज्यते ।

दलनस्य लक्षणमाह —

कृष्णतारास्थपूर्णेन ज्योतिषा दलने कृते ॥ ३४४ ॥

दलनं तदिति प्रोक्तं रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

कामिनीनां कटाक्षेण दलने नायकं प्रति ॥ ३४५ ॥

शत्रुं प्रत्यतिकोपेन वीक्षया दलने तथा ।

बीभत्सरसभावेन धिक्कृत्य जनवीक्षणे ॥ ३४६ ॥

प्रभुणा वीरभावेन वैरबुद्ध्यावलोकने ।

एवमादिषु कार्येषु दलनं विनियुज्यते ॥ ३४७ ॥

व्यावर्तनस्य लक्षणमाह —

तारका नेत्रयोरन्ते व्यावृत्त्य यदि वीक्षिता ।

व्यावर्तनमिति प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ३४८ ॥

विनियोगः —

पृष्ठतः शत्रुमालोक्य युद्धरङ्गात् पलायने ।

मार्गे तस्करभीत्या च पान्थानां च पलायने ॥ ३४९ ॥

अतिमोहननारीणामालोक्यालोक्य निर्गमे ।

व्यावर्तनमिदं नाद्ये चैतेष्वपि नियुज्यते ॥ ३५० ॥

पतनस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरवशात् पतितं यदि ।
पतनं तदिति ज्ञेयं भरतागमवेदिभिः ॥ ३५१ ॥

विनियोगः —

अवशात् पतने भूमौ करणोपायनष्टयोः ।
प्रमादात् कृतकार्ये च पतनं विनियुज्यते ॥ ३५२ ॥

अंशनस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरस्वाधीनेन निर्गतम् ।
अंशनं तदिति ज्ञेयं रसमार्गविचक्षणैः ॥ ३५३ ॥

विनियोगः —

तडितप्रकाशावलोके मध्याह्नादित्यवीक्षणे ।
ज्योतिःपदार्थवीक्षायां अंशनं विनियुज्यते ॥ ३५४ ॥

अनुरञ्जनस्य लक्षणमाह —

पुनः पुनः समुन्मिष्य पुरोवस्त्वनुरञ्जने ।
अनुरञ्जनमित्युक्तं नयमार्गविचक्षणैः ॥ ३५५ ॥

विनियोगः —

अवश्यवश्यकरणेऽनुनयेनापि याचने ।
मुहुर्मुहुः प्रार्थनायां क्षम्यतां क्षम्यतामिति ॥ ३५६ ॥
मन्दं मन्दं करोमीति वचने विनियुज्यते ।

मूर्च्छनस्य लक्षणमाह —

कृष्णताराखिलं ज्योतिरज्ञानविलयं गतम् ॥ ३५७ ॥
मूर्च्छनं तदिति ज्ञेयं भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

मोहायासश्रमे दुःखे सन्निपातमहाज्वरे ॥ ३५८ ॥
देहस्मरणहीने च सुखानुभवमञ्जने ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ३५९ ॥
आनन्दमूर्च्छनादृष्टिरेतेषु विनियुज्यते ।

बालरामभरते शुभोदये नाट्यान्तरमिकस्य सन्ततम् ।
नेत्रभेदरसभेदलक्षणं शास्त्रमेतदधुना निरूपितम् ॥ ३६० ॥

क्रमप्राप्तभ्रुकुटीलक्षणं लक्षयति —

सहजा पतितोत्क्षिप्ता रेचिता चावकुञ्चिता ।

वृटिता चतुरा चेति भ्रुकुटी सप्तबोदिता ॥ १ ॥

सहजालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता च भूर्निश्चला स्पन्दिता च सा ।

भ्रुकुटी सहजा चेति बिज्ञेया भरतागमे ॥ २ ॥

विनियोगः —

शुभमङ्गलवीक्षायां स्वभावे स्मितवीक्षणे ।

पराङ्मुखेन वीक्षायां सहजा विनियुज्यते ॥ ३ ॥

पतितालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता च भूर्निष्पन्दाधोमुद्राकृतिः ।

पतिता चेति सा प्रोक्ता भ्रुकुटी भरतागमे ॥ ४ ॥

विनियोगः —

लज्जयानतवक्त्रे च सूक्ष्मदृष्ट्यावलोकने ।

सदा निरन्तरालोके चिन्तने विनियुज्यते ॥ ५ ॥

उत्क्षिप्तालक्षणमाह —

उपर्युन्नतरोमाग्रा निश्चला चतुराकृतिः ।

उत्क्षिप्ता भ्रुकुटी प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ ६ ॥

विनियोगः —

उल्लासगर्ववीक्षायां मर्मभावेन वीक्षणे ।

वीररौद्राद्भुतरसे चोत्क्षिप्ता विनियुज्यते ॥ ७ ॥

रेचितालक्षणमाह —

सुन्दराकारतः किञ्चिदुत्क्षिप्ता च गतागता ।

रेचिता भ्रुकुटी प्रोक्ता भरतागमवेदिभिः ॥ ८ ॥

विनियोगः —

मृङ्गारवीक्षणे हर्षवीक्षणे कोपवीक्षणे ।

रसानुभववीक्षायां तथा सट्टापभाषणे ॥ ९ ॥

सुन्दराकारवीभायां रेचिता विनियुज्यते ।

अवकुञ्चितालक्षणमाह —

कुञ्चिताकाराः किञ्चिद् द्रुतिता कुटिलाकृतिः ॥ १० ॥

स्मृतावकुञ्चिता सेयं श्रुकुटी भरतागमे ।

विनियोगः —

नायकाग्रे च नारीभिरीर्षया चावलोकने ॥ ११ ॥

परश्रियामसहने कुटिलाकारवीक्षणे ।

शत्रुं प्रत्यतिक्रोधेन क्रूरभावेन वीक्षणे ॥ १२ ॥

मनःकुटिलभावेन वीक्षणे विनियुज्यते ।

द्रुतितालक्षणमाह —

मुहुर्मुहुस्त्रोटयित्वा चलिता च पुनःपुनः ॥ १३ ॥

द्रुतिता श्रुकुटी सेयं कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

किं कार्यमिह को हेतुः को भवान् कुन आगतः ॥ १४ ॥

एवमादिषु कार्येषु द्रुतिता विनियुज्यते ।

चतुरालक्षणमाह —

विस्तार्य श्रुकुटीं सर्वा तिर्यगायतसुन्दरा ॥ १५ ॥

चतुरा श्रुकुटी चेति कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

तटाकरूपप्राकारविस्तारादिप्रदर्शने ॥ १६ ॥

मोहेन भ्रमणोल्लासे आन्तदृष्ट्यावलोकने ।

औषधावेशगमने चतुरा विनियुज्यते ॥ १७ ॥

मतान्तरेण श्रुकुटीलक्षणमाह —

वलिता चलिता स्तब्धा चायता चावकुण्ठिता ।

विवर्तिता नता वक्रा ललिता श्रुकुटी नव ॥ १८ ॥

वलितालक्षणमाह —

वलयित्वा श्रुवं सर्वाभेकभावेन वीक्षिता ।

वल्लिता श्रुकुटी चेति कीर्तिता भरतागमे ॥ १९ ॥

विनियोगः —

मोहेन स्वाङ्गवीक्षायां नाट्ये चोद्भासवीक्षणे ।
मनस्सन्तोषभावेन गमने रसवीक्षणे ॥ २० ॥
परिश्रान्तालसायासवीक्षणे विनियुज्यते ।

चलितालक्षणमाह —

निमेषोन्मेषसहिता भ्रूषुहुश्चलिता यदि ॥ २१ ॥
चलिता भूरिति प्रोक्ता नृत्ते च रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

शृङ्गारनटने नाट्ये पदन्यासेन खण्डने ॥ २२ ॥
मात्राकालेषु च पदविन्यासे रसखण्डने ।
उल्लासगर्वभावेन चारीषु रसवीक्षणे ॥ २३ ॥
एवमादिविशेषेषु चलिता विनियुज्यते ।

स्तब्धतालक्षणमाह —

निमेषोन्मेषरहिता स्तब्धा भ्रूनिश्चला यदि ॥ २४ ॥
स्तब्धेति भरते ज्ञेया रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

आत्मानङ्गसुखोत्पत्तौ तपसि ध्यानयोगयोः ॥ २५ ॥
भूतावेशमनोवृत्तौ स्तब्धा च विनियुज्यते ।

आयतालक्षणमाह —

भूरेखा विस्तृता दीर्घा तिर्यगायतमन्थरा ॥ २६ ॥
आयता भूरिति ज्ञेया भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

रसभावेन नारीणां वीक्षणे मदनाकृतौ ॥ २७ ॥
अद्भुताकारवीक्षायां सभाजननिरीक्षणे ।
एकतालेन नाट्येषु तिर्यगायतखण्डने ॥ २८ ॥
उल्लासगर्ववीक्षायामायता विनियुज्यते ।

अवकुण्ठतालक्षणमाह —

श्रुकुटीं छोटयित्वैव कुण्ठिता च मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥

प्रोक्तावकुण्ठिता च भ्रूर्परतागमवेदिभिः

विनियोगः —

शृङ्गाररसचेष्टायामानन्दरसताडने ॥ ३० ॥
कोपहर्षरसावेशे दुःखात् कुट्टमिते रसे ।
चुम्बने नायकमुखादधरास्वादनक्षते ॥ ३१ ॥
मोहायितरसे चापि विलासे किलिकिञ्चिते ।
खण्डिताप्रियवीक्षायां विनियुक्तावकुण्ठिता ॥ ३२ ॥

विवर्तितालक्षणमाह —

समा च सुन्दराकारा भ्रूः पर्यायविवर्तिता ।
विवर्तिता च भ्रुकुटी नाट्ये हि परिकीर्तिता ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारगमने पदपर्यायखण्डने ।
संशयार्थानुभावे च वाग्व्यत्यासानुभाषणे ॥ ३४ ॥
अङ्गीकारे निषेधे च विनियुक्ता विवर्तिता ।

नतालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिरा च भ्रूः समाकारनता यदि ॥ ३५ ॥
नतेति भ्रुकुटी ज्ञेया भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्ये च स्तम्भने साध्यचिन्तने लक्ष्यवीक्षणे ॥ ३६ ॥
वैरे विरोधभावे च नता भ्रूर्विनियुज्यते ।

वक्रालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता च भ्रूर्विकृताकारवक्रिता ॥ ३७ ॥
वक्रिता भ्रुकुटी चेति कीर्तिता रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

विकारे काकुभावेन वीक्षणे वक्रवीक्षणे ॥ ३८ ॥
क्वचिच्छृङ्गारवीक्षायां दूरवाक्यश्रुतावपि ।
विक्षेपमानसे चित्तचञ्चले विनियुज्यते ॥ ३९ ॥

ललितालक्षणमाह —

किञ्चित् किञ्चित् चलिता किञ्चिदुन्मिष्य निश्चला ।
ललिता भ्रुकुटी संयं कीर्तिता रसवेदिभिः ॥ ४० ॥

विनियोगः —

विलासनटने नाट्ये शृङ्गाररसवीक्षणे ।
मनोहरमनोभावे सुन्दरे स्मितवीक्षणे ॥ ४१ ॥
सन्तोषानन्दवीक्षायां ललिता विनियुज्यते ।
शृङ्गारे ललिता च भ्रूः कोपेषु वृद्धिता स्मृता ॥ ४२ ॥
स्तब्धादुद्धते च वीरे च करुणायामधोमुखा ।
हास्येऽवकुञ्चिता च क्षूर्यये च चलिता स्मृता ॥ ४३ ॥
बीभत्से कुञ्चिता च भ्रूः शान्तौ तु सहजा स्मृता ।
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४४ ॥
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
नाट्ये चैतेषु कार्येषु भ्रुकुटी विनियुज्यते ॥ ४५ ॥

क्रमप्राप्तं नासिकालक्षणं लक्षयति —

आवर्तश्चोन्नतावर्तः पर्यन्तावर्त एव च ।
अन्तरावर्तनिःश्वासोच्छ्वासाः स्वाभाविकीति च ॥ १ ॥
मन्दा विकृष्टा विकृता विनता चावघूर्णिता ।
तथा संश्लिष्टविश्लिष्टपुटा विकसिता चला ॥ २ ॥
एवं षोडशरूपेण नासा नाट्ये प्रकीर्तिता ।
एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावदावर्तालक्षणमाह —
वामे वा दक्षिणे भागे चावर्तः स्फुरितो यदि ॥ ३ ॥
आवर्तसहिता नासा वामावर्ता च दक्षिणा ।
एकावर्त्ता चैकभागे समावर्ता द्विभागयोः ॥ ४ ॥

विनियोगः—

संज्ञया वचने काकुभाषणे प्रेरणे तथा ।
सरसे संज्ञयाङ्गुल्या कृन्तने विरसे तथा ॥ ५ ॥

समावर्तविनियोगः —

अस्रयाकोपवीक्षायामसह्याघ्राणने तथा ।

मनोभावविपर्यासे व्रणकण्डूयने सुखे ॥ ६ ॥

सङ्कटालोचनायां च समावर्ता नियुज्यते ।

उन्नतावर्तालक्षणमाह —

उक्तस्थलस्थितावर्त ऊर्ध्वभागगतो यदि ॥ ७ ॥

उन्नतावर्त इत्येवं कथितो भरतागमे ।

विनियोगः —

वीरावेशे महाकोपे युद्धरङ्गप्रवेशने ॥ ८ ॥

अन्योन्यवैरकलहे ताडने शस्त्रखण्डने ।

उन्नतावर्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ९ ॥

पर्यन्तावर्तः समावर्त्ते(न) उक्तप्रायः ।

अन्तरावर्तलक्षणमाह —

पुटद्वयान्तर्विवरे चावर्तः स्फुरितो यदि ।

अन्तरावर्त इत्येवं नासिका कथिता बुधैः ॥ १० ॥

विनियोगः —

असम्पत्ते निषेधे च कटुवार्ताक्षमेऽपि च ।

अधिक्षेपेण वचने लज्जेर्ष्याकोपभाषणे ॥ ११ ॥

विटं प्रत्यतिकोपेन वारस्त्रीणां विडम्बने ।

अन्तरावर्तनासेयं नाट्ये हि विनियुज्यते ॥ १२ ॥

निःश्वासनासालक्षणमाह —

मुहुर्मुहुश्च निःश्वास्य मन्दभावसमन्विता ।

निःश्वासनासिका चेयं कीर्तिता भरतागमे ॥ १३ ॥

विनियोगः —

बद्धानामपि वायूनां मन्दं मन्दं विसर्जने ।

अन्यनारीषु संसक्तनायकस्मरणे तथा ॥ १४ ॥

आयासश्रमपीडायां व्यसने भग्नमानसे ।

निःश्वासनासिका तावदेतेष्वपि नियुज्यते ॥ १५ ॥

उच्छ्वासनासालक्षणमाह —

मुहुर्मुहुः समुच्छ्वस्य श्वासवायुग्रहे सति ।

उच्छ्वासनासिका चेति कीर्तिता भरतागमे ॥ १६ ॥

विनियोगः —

प्राणायामे च योगे च चूर्णाघ्राणे सुवासिते ।

कस्तूरिकामृगमदाघ्राणने रसचुम्बने ॥ १७ ॥

स्त्रीणां वा पुरुषस्यापि कपोलाधरघट्टने ।

उच्छ्वासाभिनयो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १८ ॥

स्वाभाविकीलक्षणमाह —

वर्जितोच्छ्वासनिःश्वासा स्वभावश्वासगोचरा ।

स्वाभाविकीति सा नासा कीर्तिता भरतागमे ॥ १९ ॥

विनियोगः —

स्वभावाभिनये स्वस्थचित्ते रोगादिवर्जिते ।

स्वाभाविकीति सा नासा सर्वकार्ये निधुज्यते ॥ २० ॥

मन्दालक्षणमाह —

मन्दं मन्दं विनिःश्वस्य स्वभावस्थितिगोचरा ।

सा मन्दा नासिका ज्ञेया नृत्ते भरतवेदिभिः ॥ २१ ॥

विनियोगः —

नाट्ये च विरहे शोके सङ्कटे मग्नमानसे ।

सन्दिग्धगन्धाघ्राणे च मन्दनासा निधुज्यते ॥ २२ ॥

विकृष्टालक्षणमाह —

नासिकात्यन्तमुत्फुल्लपुटा स्पष्टा विकारिता ।

विकृष्टा नासिका चेति कीर्तिता भरतागमे ॥ २३ ॥

विनियोगः —

कोपे भये च सन्तापे रोदने व्याधिपीडने ।

आयासे च श्रमे नाट्ये विकृष्टा विनियुज्यते ॥ २४ ॥

विकृतालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता नासा विकृतेङ्गितभावका ।

विकृता नासिका ज्ञेया भरते रसवेदिभिः ॥ २५ ॥

विनियोगः —

सामिप्रायेण वचने चेङ्गितेन निरीक्षणे ।
कुटिले कूरवार्तायां विकृता विनियुज्यते ॥ २६ ॥

नतालक्षणमाह —

नासापुटद्वयं तावद् भागद्वयनतं यदि ।
नता नासेति विख्याता भरतागमवेदिभिः ॥ २७ ॥

विनियोगः —

अतिलोभे च कुत्सायाममर्षवचनेऽपि च ।
उदासीनेन वचने नता नाट्ये नियुज्यते ॥ २८ ॥

अवधूर्णितालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता नासा परितश्चावधूर्णिता ।
सा चावधूर्णिता ज्ञेया भरते तत्त्ववेदिभिः ॥ २९ ॥

विनियोगः —

मोहने भ्रमणे हास्ये श्वासवायुपरिभ्रमे ।
भूतावेशे परिभ्रान्ते धूर्णिता विनियुज्यते ॥ ३० ॥

संश्लिष्टपुटनासिकालक्षणमाह —

किञ्चित् संकोचभावेन संश्लिष्टपुटसंस्थिता ।
संश्लिष्टपुटनासेति कीर्तिता भरतागमे ॥ ३१ ॥

विनियोगः —

स्तम्भने निग्रहे मूढभावे चाज्ञानकर्मणि ।
संश्लिष्टपुटनासेयमन्तेषु विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

विश्लिष्टपुटनासालक्षणमाह —

नासापुटद्वयं तावद् विश्लिष्य यदि संस्थिता ।
विश्लिष्टपुटनासेति ज्ञेया भरतवेदिभिः ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

मुखे सन्तोषभावेन वाचा सहापभाषणे ।
सुसामर्थ्यग्रकटने रसमोदनकर्मणि ॥ ३४ ॥
विश्लिष्टपुटनासेयं नाट्ये हि विनियुज्यते ।

विकसितालक्षणमाह—

सम्यग्विकसितं कृत्वा चोर्ध्वरन्ध्रसमन्विता ॥ ३५ ॥

उन्मीलितोर्ध्ववदना नासा विकसिता स्मृता ।

विनियोगः—

जलदोषेण चात्यन्तक्षुते जृम्भणकर्मणि ॥ ३६ ॥

नासिकारसलेके च कफरोगक्षुधादिषु ।

चूर्णादिवीर्यवृद्धौ च व्याकुले विनियुज्यते ॥ ३७ ॥

चलालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता नासा पार्श्वतश्चञ्चला यदि ।

चलनासोति विज्ञेया रसतन्त्रविचक्षणैः ॥ ३८ ॥

विनियोगः—

भोजने रुचिविच्छेदे भूतावेशे भयेऽपि च ।

रोमाश्चे शीतकम्पे च चला नाटये नियुज्यते ॥ ३९ ॥

रसविनियोगः—

आवर्त्तः कोपवीभत्से शान्तिशृङ्गारयोः समः ।

भये चला च हास्ये च विकृता दीनकर्मणि । ४० ॥

वीराद्भुते च विश्लिष्टपुट एवं रसः स्मृतः

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४१ ॥

बालराममहीपालाभिनयिताभिनये मुदा ।

नासिकाभिनयस्तावदेतेषु विनियुज्यते ॥ ४२ ॥

इदानीं नासिकाप्रसङ्गान्नासानिलं लक्षयति —

स्वस्थश्चलो निरस्तश्च प्रबद्धोच्छ्वसितावपि ।

विमुक्तो विस्मितश्वासः स्थलितः प्रसृतस्तथा ॥ ४३ ॥

एवं नासानिलस्तद्वन्नवधा कोहलोदितः ।

मतान्तरे श्वासानिलस्य लक्षणमाह —

समो विलीनो भ्रान्तश्चान्दोलितः कम्पितस्तथा ॥ ४४ ॥

श्लक्तं सीत्कृतं चैव स्तम्भितं च तथैव च ।

एवमुच्छ्वासनिःश्वासौ नाट्ये दशविधः स्मृतः ॥ ४५ ॥

क्रमेण एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् स्वस्थलक्षण-
माह —

मुखचाञ्चल्यरहितश्वासोद्गमविनिर्गमौ ।
विकाररहितौ तौ चेत् स्वस्थश्वासोऽभिधीयते ॥ ४६ ॥

विनियोगः—

उपाधिरहिते स्वस्थे श्रमायासविवर्जिते ।
निर्विकारस्वभावे च स्वस्थश्वासो नियुज्यते ॥ ४७ ॥

चललक्षणमाह —

श्वासोत्क्रामविनिष्क्रामौ सशब्दाबुष्णसंयुतौ ।
चलद्वक्त्रौ च तच्छ्वासौ चलश्वासः प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥

विनियोगः —

गाढनिद्राविशेषे च कफरोगविवर्धिते ।
प्राणान्त्यकालश्वासे च भयलीलाप्रदर्शने ॥ ४९ ॥
एतेषु विनियोगेषु चलश्वासो विधीयते ।

निरस्तलक्षणमाह —

श्वासवायुं समाकृष्य सकृत्क्षिप्तोऽतिवेगतः ॥ ५० ॥
निरस्तश्वास इत्युक्तो नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

दुर्गन्धस्य विसर्गे च कोपवाक्येन हुङ्कृतौ ॥ ५१ ॥
अतिसङ्कटकार्ये च पीनसश्वासनिर्गमे ।
हुङ्कृत्य वार्ताश्रवणे निरस्तो विनियुज्यते ॥ ५२ ॥

प्रबद्धस्य लक्षणमाह —

बलेन बन्धनं कृत्वा बद्धः श्वासो यदि स्थितः ।
बद्धश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ५३ ॥

विनियोगः —

अतिमोहेन नारीणां मुखे सौरभ्यमोदने ।
गाढमालिङ्ग्य नारीणामतिसौख्येन मोदने ॥ ५४ ॥
प्राणायामे च योगे च बलादाग्रहकर्मणि ।
रसमार्गेण गाने तु श्वासमारुतबन्धने ॥ ५५ ॥

एतेषु विनियोगेषु बद्धश्वासो नियुज्यते ।

*उल्लितलक्षणमाह —

गृहीतमन्दश्वासस्य लघुमार्गविसर्जनात् ॥ ५६ ॥

श्वास उल्लितः प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मालतीमल्लिकादीनामाघ्राणे सौरभस्य च ॥ ५७ ॥

सन्दिग्धनिर्णये गन्धरसामोदनकर्मणि ।

कस्तूरिकामृगमदाघ्राणे च विनियुज्यते ॥ ५८ ॥

विमुक्तस्य लक्षणमाह —

संयम्य सुचिरं कालं मुक्तः श्वासो यदि क्रमात् ।

विमुक्तश्वास इत्युक्तो भरते रसवेदिभिः ॥ ५९ ॥

विनियोगः —

चूर्णादिकं गृहीत्वैव क्रमात् श्वासविसर्जने ।

बलेनाकर्षणे तोये निमज्ज्योत्सृष्टमारुते ॥ ६० ॥

चिरकालेन च स्तब्धवायूनां क्रममोचने ।

एतेषु विनियोगेषु विमुक्तो विनियुज्यते ॥ ६१ ॥

विस्मृतश्वासलक्षणमाह —

अवशेन बहिः श्वासो दुर्बलेन हि निर्गतः ।

विस्मृतश्वास इत्युक्तो नृत्ततन्त्रविचक्षणैः ॥ ६२ ॥

विनियोगः —

कासश्वासे च वेगेन धावने दुर्बलेऽपि च ।

पर्वतारोहणे चैव विस्मृतो विनियुज्यते ॥ ६३ ॥

स्खलितस्य लक्षणमाह —

विच्छिन्नधारया श्वासो मध्यतः स्खलितो यदि ।

स्खलितश्वास इत्युक्तो रसतन्त्रविचक्षणैः ॥ ६४ ॥

विनियोगः —

रोगे गद्गदवाक्ये च हिक्कायां रोदनेऽपि च ।

वचने नासिकाग्रेण स्खलितो विनियुज्यते ॥ ६५ ॥

* 'उल्लित' इति पूर्वमुक्तम् ।

प्रसृतस्य लक्षणमाह —

स्थूलाकारेण च श्वासः प्रसृतः सर्वतो यदि ।

प्रसृतश्वास इत्युक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ६६ ॥

विनियोगः —

शरमार्गनिरीक्षायां वेणुवाद्यस्य वादने ।

कोपेन कृतनिःश्वासे मनःस्थापितसङ्कटे ॥ ६७ ॥

वीरहुङ्कारवीक्षायां प्रसृतो विनियुज्यते ।

मतान्तरनासानिललक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् सम-
लक्षणमाह —

पर्यायेण पुटद्वन्द्वाच्छीघ्रदीर्घविवर्जितः ॥ ६८ ॥

विकल्पाभिर्गतः श्वासः समश्वासो विधीयते ।

विनियोगः—

स्वस्थे स्वभावे च शरमार्गकालप्रमाणयोः ॥ ६९ ॥

मृङ्गारे च विलासे च सल्लापे विनियुज्यते ।

विलीनलक्षणमाह —

रोगोपाधिवशाच्छ्वासः स्वस्थानगति(व)र्जितः ॥ ७० ॥

विलीनश्वास इत्युक्तो रसमार्गविचक्षणैः ।

विनियोगः—

मोहायासपरिश्रान्तौ मूर्च्छायां च मदेऽपि च ॥ ७१ ॥

शोके च स्तम्भने नाट्ये विलीनो विनियुज्यते ।

भ्रान्तस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितः श्वासः भ्रामयित्वा विसर्जितः ॥ ७२ ॥

भ्रान्तश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

मोहेन भ्रमणे नाट्ये विषादे मदमूर्च्छयोः ॥ ७३ ॥

पिशाचावेशने भूतावेशने विनियुज्यते ।

आन्दोलितस्य लक्षणमाह —

मन्दमान्दोलितः श्वासः स्वस्थानात् सुप्तनिर्गतः । ७४ ॥

आन्दोलितश्वास इति प्रोच्यते भरतागमे ।

विनियोगः —

नाट्ये विलासनटने श्रमायासप्रदर्शने ॥ ७५ ॥

भारवाहस्य गमने सोपानेष्वधिराहणे ।

मन्दं मन्दं विनिःश्वस्य विरहार्तिविसर्जने ॥ ७६ ॥

नाट्ये चान्दोलितश्वास एतेषु विनियुज्यते ।

कम्पितस्य लक्षणमाह —

भृङ्गुर्भृङ्गुः कम्पयित्वा श्वासस्तावद् विनिर्गतः ॥ ७७ ॥

कम्पितश्वास इत्युक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्त्रीणां वा पुरुषस्यापि त्वरते रसकम्पने ॥ ७८ ॥

शीघ्रेण कम्पने धान्यावहनने वस्त्रताडने ।

कम्पितश्वास एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ७९ ॥

शूक्तस्य लक्षणमाह —

शूत्कारध्वनिपूर्वेण श्वासवायुविनिर्गमात् ।

शूक्तश्वास इत्युक्तो भरते रसवेदिभिः ॥ ८० ॥

विनियोगः —

छायायामातपश्रान्तपुरुषस्य च संश्रये ।

देहताडनतः पीडामनुभूय सुखाश्रये ॥ ८१ ॥

नाट्ये शूक्तमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

सीत्कृतस्य लक्षणमाह —

सीत्कारध्वनिपूर्वेण रसानुभवसम्भवात् ॥ ८२ ॥

सीत्कृतश्वास इत्युक्तो रसतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

नखक्षतव्रणे चापि नायिकाधरदंशने ॥ ८३ ॥

कटुतिक्तकषायादिरसवेगाविवर्धिते ।

नारीप्रथमसम्भोगे सीत्कृतं विनियुज्यते ॥ ८४ ॥

स्तम्भितस्य लक्षणमाह —

बुद्धिपूर्वेण यच्छ्वासं स्तम्भायित्वैव संस्थितः ।

स्तम्भित

विनियोगः —

वीरभावेऽद्भुतरसे भये च स्तम्भने तथा ।

ध्याने च चिन्तने नास्ये स्तम्भितं विनियुज्यते ॥ ८६ ॥

उच्छ्वासस्य लक्षणमाह —

शैत्यसौरभ्यवातस्य ग्रहणानन्दसङ्कुलः ।

उच्छ्वासश्वास इत्युक्तौ भरतागमवोदिभिः ॥ ८७ ॥

विनियोगः —

मलयाचलसम्भूतकुसुमानिलमेदने ।

शीतार्द्रवाताघ्राणे च गन्धद्रव्यानुमोदने ॥ ८८ ॥

मनोहररसस्त्रीणां चुम्बने विनियुज्यते ।

निःश्वासस्य लक्षणमाह —

मन्दमाकृष्य च श्वासः सुखमार्गविनिर्गतः ॥ ८९ ॥

निःश्वास इति तत् प्रोक्तो भरतागमवोदिभिः ।

विनियोगः —

रसमार्गेण वायूनां गृहीतश्वासनिर्गमे ॥ ९० ॥

अनुभूतसुगन्धानामलं श्वासेन निर्गमे ।

आत्मानन्दसुखोत्पत्तौ रसश्वासविसर्जने ॥ ९१ ॥

एतेषु विनियोगेषु निःश्वासो विनियुज्यते ।

रसविनियोगः —

वीरेऽद्भुते भये स्तब्धः समः शृङ्गार एव च ॥ ९२ ॥

स्खलितो दीनभावे च प्रसृतः कोपहास्ययोः ।

निरस्तश्चापि वीभत्से शान्तौ स्वस्थो नियुज्यते ॥ ९३ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ९४ ॥

श्वासाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ९४^१ ॥

कपोललक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

आवर्त्तश्चलितावर्तः स्फुरितः कम्पितस्तथा ।

कुञ्चिताकुञ्चितौ पूर्णः क्षामश्चोन्नत एव च ॥ १ ॥

सङ्कोचश्चलितोत्फुल्लौ कपोला द्वादश स्मृताः ।

आवर्त्तस्य लक्षणमाह —

कपोलयुगयोरन्तर्भागे चावर्त्त आगतः ॥ २ ॥

आवर्त्ताख्यः कपोलोऽसौ कीर्तितो भरतागमे ।

विनियोगः —

ईर्ष्यायां काकुवचने हास्यभावेन निन्दने ॥ ३ ॥

वक्रभावेन वेदयाभिरपहासविडम्बने ।

एतेषु विनियोगेषु चावर्त्तो विनियुज्यते ॥ ४ ॥

चलितावर्त्तस्य लक्षणमाह —

चालयित्वा कपोलौ चेद् वक्रमार्गगतिं गतौ ।

कपोलौ भरते तावच्चालितावर्त्त इष्यते ॥ ५ ॥

विनियोगः —

चालयित्वैव वदनमपहासविडम्बने ।

वक्रमार्गेण नारीणां निन्दयित्वा विडम्बने ॥ ६ ॥

स्त्रीणामन्योन्यकलहे चापवादावमानयोः ।

चलितावर्त्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ७ ॥

स्फुरितस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेन्मध्यतः स्फुरितौ यदि ।

स्फुरितौ तौ कपोलौ तु कीर्तितौ भरतागमे ॥ ८ ॥

विनियोगः —

धुम्बने हास्यसीत्कारे रोमाञ्चे स्मितभाषणे ।

नबोदासङ्गमे चापि स्फुरितौ विनियुज्यते ॥ ९ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

स्फुरितौ तौ कपोलौ चेत् कम्पितौ च मुहुर्मुहुः ।

कपोलौ कम्पितौ ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ॥ १० ॥

विनियोगः —

केकेति हास्ये शृङ्गारवचने चार्थसम्भवे ।

अङ्गीकारे निषेधे च कम्पितो विनियुज्यते ॥ ११ ॥

कुञ्चितस्य लक्षणमाह —

भागद्वये वा भागे वा कपोलौ यदि कुञ्चितौ ।

कुञ्चितौ तु कपोलौ तौ कीर्तितौ भरतागमे ॥ १२ ॥

विनियोगः —

शीतज्वरे च शीतार्ते रोमाञ्चे सङ्कटे भये ।

प्रियवाक्येन वा हास्यवचनेनापि लज्जिते ॥ १३ ॥

नारीणां वदने चापि कुञ्चितो विनियुज्यते ।

आकुञ्चितस्य लक्षणमाह —

कुञ्चितौ तु कपोलौ तौ शीघ्रविच्युतिवाकितौ ॥ १४ ॥

आकुञ्चितौ कपोलावित्युदितं भरतागमे ।

विनियोगः —

वक्रवाक्येन नारीणां निन्दने कलहादिषु ॥ १५ ॥

मनोसहनकोपेषु धिक्कृत्य रिपुनिन्दने ।

स्वरभेदेन वचने काकुभावेन निन्दने ॥ १६ ॥

आकुञ्चितौ तु भरते चैतेषु विनियुज्यते ।

पूर्णस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ तु सम्पूर्णौ सर्वतोमुखम् ॥ १७ ॥

पूर्णाविति कपोलौ तौ कीर्तितौ भरतागमे ।

विनियोगः —

उत्साहे चाद्भुते चैव गर्वे सन्तोषपूरिते ॥ १८ ॥

प्रभुभावे प्रतापे च पूर्णौ तु विनियुज्यते ।

क्षामस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ तौ ग्लानिभावं गतौ यदि ॥ १९ ॥

क्षामौ तु तौ कपोलौ च कीर्तितौ भरतागमे ।

विनियोगः —

मनोविचारे दुःखे च सङ्कटे भग्नमानसे ॥ २० ॥

अबमानेऽपवादे च क्षामौ हि विनियुज्यते ।

उन्नतस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ च हनुभागसमुन्नतौ ॥ २१ ॥

उन्नताविति तौ ज्ञेयौ कपोलौ भरतागमे ।

विनियोगः —

अरस्यभावश्रवणे सूक्ष्मभावेन वीक्षणे ॥ २२ ॥

परश्रियामसहने क्रूरभावेन वीक्षणे ।

असह्यमानसे नाट्ये चोन्नतौ विनियुज्यते ॥ २३ ॥

सङ्कोचस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेत् सङ्कोचौ विकृतौ यदि ।

सङ्कोचौ तु कपोलौ तौ कीर्तितौ भरतागमे ॥ २४ ॥

विनियोगः —

रत्यसम्मतनारीणां वचने लज्जिते मुखे ।

मानभञ्जनवार्त्तायां रतिलीलाविडम्बने ॥ २५ ॥

निन्दितस्य सभामध्यगमने विनियुज्यते ।

चलस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेत् किञ्चित् किञ्चिच्चलौ यदि ॥ २६ ॥

चलौ कपोलौ विज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारनटने सरसाभिनये तथा ॥ २७ ॥

वाक्प्रसङ्गे वितर्के च सल्लापे चानुमोदने ।

दयायां याचने चैव निषेधे सम्मतेऽपि च ॥ २८ ॥

वीरावेशेन वचने चलौ नाट्ये नियुज्यते ।

उत्फुल्लस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः कपोलौ चेदुत्फुल्लौ मुखमण्डले ॥ २९ ॥

प्रसन्नवदनाकार उत्फुल्लाविति कीर्तितौ ।

विनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारनटने मुखभावानुरञ्जने ॥ ३० ॥

रसभावेन नटने भ्रममोहप्रदर्शने ।

मन्दस्मितार्द्रवदने सौन्दर्यस्य प्रदर्शने ॥ ३१ ॥

अङ्गीकृतार्थस्वीकारभाषणे रसमोदने ।

अनुभावे निषेधे चाप्युत्फुल्लौ विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

रसविनियोगः —

पूर्णोत्फुल्लौ च शृङ्गारे पूर्णौ वीरे च सङ्कटे ।

क्षामो भये च सङ्कोचः कम्पितौ हास्य एव च ॥ ३३ ॥

उन्नतौ क्रोध एव स्याद् वीभत्से कुञ्चितौ तथा ।

अद्भुते च समुत्फुल्लौ शान्तौ स्वाभाविकस्तथा ॥ ३४ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३५ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु कपोलौ विनियुज्यते ॥ ३५½ ॥

चिबुकं लक्षयति —

ननु अधराभिनयस्य चिबुकाभिनयस्य च एकविषयत्वेन अभिनये फलभेदो नास्ति । तथापि नर्तकानां नटने रसविशेषप्रदर्शनार्थमेकाभिनयेऽपि भेदरूपेण फलं दर्शयति ।

मीलितं संहतं श्लिष्टं चलं कम्पितमेव च ।

वक्रं तिर्यग्गतं लोलं वलितं चलसंहतम् ॥ १ ॥

व्यादीर्णं दूरनिष्क्राममेकाङ्गुलमधःस्थितम् ।

संलग्नं स्फुरितं चेति चिबुकं च त्रिपञ्चकम् ॥ २ ॥

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावत् मीलितस्य लक्ष-

णमाह —

अधरोष्ठदलद्वन्द्वमप्रकाशेन मीलितम् ।

चिबुकं मीलितं प्रोक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ३ ॥

विनियोगः —

सुरतासम्मतस्त्रीणामधरस्याप्रदर्शने ।

लज्जया नायकस्याग्रे स्वाधरक्षतमीलने ॥ ४ ॥

असम्मतसद्रव्यपाने चातिभयङ्करे ।

अवशेन हि सम्प्राप्तमन्दहासस्य मीलने ॥ ५ ॥

नाट्ये चैतेषु कार्येषु मीलितं विनियुज्यते ।

संहतस्य लक्षणमाह—

विभज्य चिबुकं तावदधरोष्ठौ प्रकाशितौ ॥ ६ ॥

संहतं चिबुकं चेति कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः —

मन्दहासे प्रसन्ने च स्वाधरोष्ठप्रदर्शने ॥ ७ ॥

मरी(चि?च)भक्षणोत्पन्नविकारे कोपभाषणे ।

वाक्प्रसङ्गे वितर्के च भूतावेशे नियुज्यते ॥ ८ ॥

श्लिष्टस्य लक्षणमाह—

विभक्तं चिबुकं तावत् संश्लिष्य स्वल्पदर्शनम् ।

श्लिष्टं चिबुकमित्युक्तं भरते रसवेदिभिः ॥ ९ ॥

विनियोगः —

वाक्स्तम्भने च मौने च विक्षेपे कार्यचिन्तने ।

स्वभावे तपसि ध्याने श्लिष्टं हि विनियुज्यते ॥ १० ॥

चलस्य लक्षणमाह—

विभक्तं चिबुकं तावच्चालितं चेन्मुहुर्मुहुः ।

चलितं चिबुकं चेति कीर्तितं भरतागमे ॥ ११ ॥

विनियोगः —

वातरोगेऽतिशीते च हिकायां कलहे तथा ।

धारावाहिकशब्दे च चलं नाट्ये नियुज्यते ॥ १२ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह—

विभज्य चिबुकं तावत् कम्पितं चेन्मुहुर्मुहुः ।

कम्पितं चिबुकं प्रोक्तं भरतागमवेदिभिः ॥ १३ ॥

विनियोगः—

वार्तायां वृद्धतचने भक्षणे चर्वणे तथा ।

भोजने जलपाने च व्यवहारमनुष्मणे ॥ १४ ॥

एतेषु विनियोगेषु कम्पितं विनियुज्यते ।

वक्रस्य लक्षणमाह—

वामे वा दक्षिणे भागे चैकभागेन वक्रितम् ॥ १५ ॥

वक्रं चिबुकमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

वक्रभावेन वेश्याभिर्जारनायकनिन्दने ॥ १६ ॥

अन्योन्यकलहे स्त्रीणां निन्दयित्वा विदम्बने ।

परिहासे च बालानां स्वरभेदेन निन्दने ॥ १७ ॥

वक्रं चिबुकमेतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

तिर्यग्गतस्य लक्षणमाह—

विभक्तं चिबुकं तावन्मुहुस्तिर्यग्गतं यदि ॥ १८ ॥

तिर्यग्गतं हि चिबुकं कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः—

गण्डूषे दन्तरोगे च फूत्कारे फीत्कृतेऽपि च ॥ १९ ॥

परस्य निन्दने केकशब्दे च विनियुज्यते ।

लोलस्य लक्षणमाह—

सम्पूर्णं चिबुकं तावदोलितं सर्वतोमुखम् ॥ २० ॥

लोलं चिबुकमित्युक्तं भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः—

दन्तहीनस्य पिष्टादेभक्षणे जलघूर्णने ॥ २१ ॥

पिशाचनिन्दने लेह्यभक्षणे विनियुज्यते ।

बलितस्य लक्षणमाह—

स्वभावतश्च चिबुकं बलितं चैकभागतः ॥ २२ ॥

बलितं चिबुकं चेति कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः —

अनादरेण वचने निषेधे चाप्यसम्भते ॥ २३ ॥

गर्वेण निन्दने नाट्ये चालितं विनियुज्यते ।

चलसंहतस्य लक्षणमाह—

चिबुकं चालयित्वैव संहतं चेन्मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥

चलसंहतमित्युक्तं चिबुकं भरतागमे ।

विनियोगः—

शृङ्गारनटने नाट्ये रसभावप्रदर्शने ॥ २५ ॥

नटने चैकतालेन खण्डने कम्पितेन च ।

तिर्यक् किञ्चिच्चलनतो रसभावानुमोदने ॥ २६ ॥

चलसंहतमैतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

व्यादीर्णस्य लक्षणमाह—

आकारोच्चारणं कृत्वा विभज्य यदि संस्थितम् ॥ २७ ॥

व्यादीर्णं चिबुकं चेति कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः —

कालीकरालवदने राक्षसीवदने तथा ॥ २८ ॥

कार्कोटकस्य वदने नृसिंहवदने तथा ।

परेण ताडने पूर्णकबलग्रहणे तथा ॥ २९ ॥

हाहाशब्देन नटने व्यादीर्णं विनियुज्यते ।

दूरनिष्क्रामस्य लक्षणमाह—

दूरनिष्क्रमणं कृत्वा कम्पयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥

संयुतं चिबुकं तावद् दूरनिष्क्राममुच्यते ।

विनियोगः —

जृम्भणे च क्षुते दीर्घमालस्यपरिभञ्जने ॥ ३१ ॥

दीर्घश्वाते च चरमश्वासे च विनियुज्यते ।

एकाङ्गुलाधःस्थितस्य लक्षणमाह —

एकाङ्गुलमधस्ताच्चिबुकं समभागतः ॥ ३२ ॥

स्थितं च चिबुकं श्रोक्तमेकाङ्गुलमधःस्थितम् ।

विनियोगः —

परश्रियामसहने कोपे कुटिलवीक्षणम् ॥ ३३ ॥

वीरे रसे चाद्भुते च भये च विनियुज्यते ।

संलग्नस्य लक्षणमाह —

अधरोष्ठेन सम्बद्धं विकासस्थितिलुप्तम् ॥ ३४ ॥

स्पष्टं विकसितं नाट्ये संलग्नं चिबुकं स्मृतम् ।

विनियोगः—

नाट्ये शृङ्गारनटने सीत्कारे सरसे भये ॥ ३५ ॥

विनये रसभावे च सौन्दर्यस्य प्रदर्शने ।

हावभावेऽनुमोदे च संलग्नं विनियुज्यते ॥ ३६ ॥

स्फुरितस्य लक्षणमाह —

संलग्नकं च चिबुकं स्फुरितं चाधरोष्ठयोः ।

स्फुरितं चिबुकं चेति कीर्तितं भरतागमे ॥ ३७ ॥

विनियोगः —

नटने रसभावस्य स्फुरणे रसभेदने ।

विशेषभावविन्यासे विकारस्फुरणे मुखे ॥ ३८ ॥

विशेषलक्षणे वाक्यस्फुरणे विनियुज्यते ।

रसविनियोगः —

शृङ्गारवीरयोः श्लिष्टसंलग्नाद्भुतेऽपि च ॥ ३९ ॥

वक्रं कोपे भये कम्पो मीलितं करुणारसे ।

हास्ये च संहतं शान्तौ स्वभा(वो?वे) वलितं पुनः ॥

बीभत्से च रसे चैवं कीर्तितं रसवर्णनम् ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ४१ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये शुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु चिबुकं विनियुज्यते ॥ ४२ ॥

अधरस्य लक्षणमाह —

विवर्तितो मुकुलितो विकासायतरेचिताः ।
संदष्टको विसृष्टश्च कम्पितो विनिगूढितः ॥ १ ॥

उद्बुत्तश्च समुद्रश्च पूत्कारो द्वादशाधराः ।

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । विवर्तितस्य लक्षणमाह —

अधरोष्ठपुटः फिञ्चित् सङ्कोचेन विवर्तितः ॥ २ ॥

विवर्तितोऽधरोः प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

अवह्वया वक्त्रवक्रभावेनापि विडम्बने ॥ ३ ॥

भस्यया सूचके च भावेऽपि विकृताकृतौ ।

विवर्तितोऽधरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४ ॥

मुकुलितस्य लक्षणमाह —

अधरोष्ठपुटस्तावन्मुकुलीकृत्य ललितः ।

प्रोक्तो मुकुलितो नाट्ये चाधरो रसवेदिभिः ॥ ५ ॥

विनियोगः —

प्रभुभावेऽप्यहङ्कारे स्तम्भने मानगर्वयोः ।

पौरुषे वीर्यशौर्ये च (अ? पु) नस्सन्तोषमानसे ॥ ६ ॥

ध्याने मुकुलितो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

विकासस्य लक्षणमाह —

अधरोष्ठदलं फिञ्चित् प्रकाश्य स्वल्पदन्तयक् ॥ ७ ॥

विकासी सौऽधरो ज्ञेयो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

मन्दस्मिते च शृङ्गारनटने नतिभेदतः ॥ ८ ॥

खण्डने सौष्ठवाङ्गे चाभिनये रसमोदने ।

हङ्गिते विनयाकारे भस्ये विनियुज्यते ॥ ९ ॥

आयतस्य लक्षणमाह —

अधरोष्ठपुटस्तावत् पर्यन्तवलितो यदि ।

विस्तारेणायतो ज्ञेयो रसतन्त्रविचक्षणैः ॥ १० ॥

विनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारनटने हावभावप्रदर्शने ।
विलासोल्लासभावे च वक्रभावेन खण्डने ॥ ११ ॥
एकतालानुकरणे पर्यायपदखण्डने ।
शृङ्गाररससर्वस्वमिङ्गितेन प्रदर्शने ॥ १२ ॥
सरसे च नये नाट्ये चायतो विनियुज्यते ।

रेचितस्य लक्षणमाह —

स्वभावतोऽधरस्तावत् पार्श्वभागचलो यदि ॥ १३ ॥
रेचितः स तु विज्ञेयस्त्वधरो भरतागमे ।

विनियोगः —

साभिप्रायेण वचने नर्मकर्मप्रदर्शने ॥ १४ ॥
इङ्गितार्थस्य वचने नयनेनैव भाषणे ।
बारङ्गीभिर्विटाहाने रेचितो विनियुज्यते ॥ १५ ॥

सन्दष्टकस्य लक्षणमाह —

सम्यक् स्फुटाकृतिं कृत्वा बहिस्सर्वप्रकाशकः ।
सन्दष्टकोऽधरो ज्ञेयो भरते रसवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः —

मोहने नायकस्याग्रे स्वाधरस्य प्रदर्शने ।
नायकेनापि सन्दष्टे रसे चाधरसीत्कृते ॥ १७ ॥
अलक्तकेनाप्यधरालङ्कारस्य प्रदर्शने ।
कोपे च कठिने स्तब्धे सन्दष्टो विनियुज्यते ॥ १८ ॥

विमृष्टस्य लक्षणमाह —

अधरोष्ठपुटद्वन्द्वदलमेकाङ्गुलान्तरम् ।
विमृष्टः सोऽधरो ज्ञेयो भरतागमवेदिभिः ॥ १९ ॥

विनियोगः —

अलक्तकरसासेके विलासे ललिताकृतौ ।
उत्साहे चाद्भुतरसे विमृष्टो विनियुज्यते ॥ २० ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

भोष्ठाधरौ च विट्टतौ कृत्वा चेत् कम्पितौ मुहुः ।
कम्पितोऽधर इत्येवं कीर्तितो भरतागमे ॥ २१ ॥

विनियोगः —

गीते च भाषणे वेदाध्ययने भयकम्पने ।
मृदुलस्वादुमधुररसद्रव्यस्य भोजने ॥ २२ ॥
तालशब्दानुकरणे कम्पितो विनियुज्यते ।

विनिगूहितस्य लक्षणमाह —

आस्ये च वायुं सम्पूर्य पिहितश्चेद् दलद्वयात् ॥ २३ ॥
विनिगूहित इत्येवमधरः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

भयङ्करे विरूपे च घोरे रौद्राकृतावपि ॥ २४ ॥
वीर्यशौर्यप्रकटने स्वबलस्य प्रदर्शने ।
विनिगूहित एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २५ ॥

उद्वृत्तस्य लक्षणमाह —

उत्तरोष्ठश्च विवृतस्त्वधरोष्ठो यथास्थितः ।
उद्वृत्तः सोऽधरो ज्ञेयो भरते रसवेदिभिः ॥ २६ ॥

विनियोगः —

सुगन्धदुर्गन्धाघ्राणे विषमे विकृताकृतौ ।
उद्वाहितास्यवचने दूरस्थजनवीक्षणे ॥ २७ ॥
विरूपहास्ये नटने चोद्वृत्तो विनियुज्यते ।

समुद्रस्य लक्षणमाह —

दन्तपङ्क्त्यप्रकाशेन पुटस्तु विकृतो यदि ॥ २८ ॥
समुद्रः सोऽधरो ज्ञेयो भरते रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

अन्तःसन्तोषभावेन रसोल्लासप्रदर्शने ॥ २९ ॥
सङ्कोचमन्दहासे च रसाधिक्यप्रदर्शने ।

बुम्बने च रसास्वादे समुद्रो विनियुज्यते ॥ ३० ॥

पूत्कारस्य लक्षणमाह —

श्वासवायुं सुसंपूर्य मन्दं वा शीघ्रतोऽपि वा ।

पूत्कृतो यदि पूत्कारस्त्वधरः परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥

विनियोगः —

धमन्या वह्निपूत्कारे रजसश्चापि धूत्कृते ।

दन्तहीनस्य पूत्कारे विभूतेरपि पूत्कृते ॥ ३२ ॥

बालेन लवणोत्कारे पूत्कारो विनियुज्यते ।

रसविनियोगः —

गृङ्गारे च विकासः स्यात् कोपे सन्दष्ट एव च ॥ ३३ ॥

वीरेऽद्भुते मुकुलितो विसृष्टः करुणारसे ।

हास्ये कम्पित एव स्याद् भये रोचित एव च ॥ ३४ ॥

बीभत्से चापि पूत्कारः शान्तौ स्वस्थो रसः स्मृतः ।

अधरप्रसङ्गात् श्वासानिलं लक्षयति —

उष्णः शीतश्च मन्दोष्णस्त्वनुष्णाशीत एव च ॥ ३५ ॥

चतुर्विधो मुखश्वासः कीर्तितो भरतागमे ।

उष्णस्य लक्षणमाह —

अन्तस्तावत् समुत्पन्नः श्वासो वक्त्राद् विनिर्गतः ॥ ३६ ॥

उष्णश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

कोपे च विरहे कामज्वरे च व्याधिपीडने ॥ ३७ ॥

तापज्वरे कटुद्रव्यभक्षणे विनियुज्यते ।

शीतस्य लक्षणमाह —

अन्तःशीतः समुत्पन्नः श्वासो वक्त्राद् विनिर्गतः ॥ ३८ ॥

शीतश्वास इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

शरीरे शीतले शीतरोगे शीतरसेऽपि च ॥ ३९ ॥

शीतलोदकपाने च शीतो नाट्ये नियुज्यते ।

मन्दोष्णस्य लक्षणमाह —

स्वभावतश्च वदनाद् बहिः श्वासो विनिर्गतः ॥ ४० ॥

मन्दोष्णश्वास इत्युक्तो भरतै रसवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्वस्थे स्वभावे रोगादिवर्जिते शरलक्षणे ॥ ४१ ॥

अश्रान्तदेहे चिन्तादिवर्जिते विनियुज्यते ।

अनुष्णाशीतस्य लक्षणमाह —

विषयोपाधिरहितः श्वासो वक्त्राद् बहिर्गतः ॥ ४२ ॥

अनुष्णाशीत इत्युक्तः श्वासो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

योगयुक्तस्य च श्वासे प्राणायामे च योगिनाम् ॥ ४३ ॥

पदाधारेषु संशुद्धश्वासे च विनियुज्यते ।

श्वासानां शब्दानुकरणगतिमाह —

श्लुक्तं सीत्कृतं चैव धूत्कृतं पूत्कृतं तथा ॥ ४४ ॥

हीहीकृतं धिक्कृतं चाप्येकारौकार एव च ।

हुंकारश्चेति नवधा श्वासध्वनिरिति स्मृतः ॥ ४५ ॥

श्लुक्तस्य विनियोगः —

आलस्ये च श्रमे मार्गसंचारश्रान्तमानसे ।

सीत्कृतस्य विनियोगः —

नायकाश्रयाने च हिमतप्ताधारेषु च ॥ ४६ ॥

रसाधिकेऽप्यसह्ये च कार्ये चास्यरसग्रहे ।

धूत्कृतस्य विनियोगः —

उच्छिष्टे वापि दुर्गन्धे मलमूत्रस्य दर्शने ॥ ४७ ॥

पूत्कृतस्य विनियोगः —

दुर्गन्धरसपाने च भये कोपे रसाधिके ।

हीहीकृतस्य विनियोगः —

निन्दने परिहासे च शत्रूणां मानभञ्जने ॥ ४८ ॥

भिकृकृतस्य विनियोगः —

अधिक्षेपेण वचने भर्त्सने च विकृत्सने ।

एङ्कारस्य विनियोगः —

संकटे च महादुःखे पिशाचव्याघ्रजे भये ॥ ४९ ॥

विरहे धननाशे च भार्यापहरणेषु च ।

ओंकारस्य विनियोगः —

पित्ताधिक्ये च वमनेऽप्यजीर्णेऽधिकभोजने ॥ ५० ॥

हुंकारस्य (लक्षणमाह? विनियोगः) —

अत्याग्रहे महाकोपे भूतावेशे भयङ्करे ॥ ५० ॥

शब्दानुकरणविनियोगश्चिन्तितः ।

दन्तकर्मलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

असंयुक्तः सुसंयुक्तः स्वभावो वर्णनं तथा ।

ग्रहणं खण्डनं छिन्नं कुट्टनं चक्रितं चळम् ॥ १ ॥

दष्टं निष्क्रमणं दन्तकर्म द्वादश प्रकीर्तितम् ।

असंयुक्तस्य लक्षणमाह —

एकाङ्गुलमसंयुक्तं अङ्गुलं वापि संस्थिता ॥ २ ॥

विभज्य दन्तपङ्क्तिश्चेदसंयुक्तं प्रकीर्तितम् ।

विनियोगः —

विकारे चित्तविक्षेपे कटुतिक्तरसाधिके ॥ ३ ॥

श्रवणे चाद्भुतार्थे चाप्यधरेऽलक्तकाङ्क्षिते ।

आवेगे संभ्रमे नाट्येऽप्यसंयुक्तं नियुज्यते ॥ ४ ॥

सुसंयुक्तस्य लक्षणमाह —

दन्तपङ्क्तिद्वयं तावत् सुसंयुज्यैव संस्थितम् ।

* ११७ पृष्ठे प्रदर्शितप्रतिज्ञानुरोधेन ओष्ठलक्षणविनियोगः क्रमप्राप्तः स च मातृकायां न दृश्यते ।

सुसंयुक्तमिति प्रोक्तं दन्तकर्म च नर्तकैः ॥ ५ ॥

विनियोगः —

कुटिले कपटे कोपे सन्निपातमहाङ्गरे ।

बलेन कार्यकरणे शकटादिप्रकर्षणे ॥ ६ ॥

अतिमोहेन नारीणामानन्दाल्लङ्घने सुखे ।

भीमबुद्ध्यन्धकाश्लिष्टप्रतिमायां नियुज्यते ॥ ७ ॥

स्वभावस्य लक्षणमाह —

दन्तपङ्क्तिद्वयं तावत् स्वभावस्थितिः संयुतम् ।

भोष्ठद्वयेन संयुक्तं स्वभावः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥

विनियोगः —

वाक्स्तम्भने च मौने च चिन्तने चाद्भुते रसे ।

ब्रह्मध्याने च योगे च स्वभावो विनियुज्यते ॥ ९ ॥

संघर्षणस्य लक्षणमाह —

मिथः संघर्षणं कृत्वा दन्तपङ्क्तिद्वयं स्थितम् ।

संघर्षणं तदित्युक्तं दन्तकर्म च नर्तकैः ॥ १० ॥

विनियोगः —

पिष्टादिभक्षणे दन्तहीनवृद्धस्य भक्षणे ।

रसायनरसद्रव्यरसास्वादनकर्माणि ॥ ११ ॥

विलक्षणस्वभावे च विकारे विनियुज्यते ।

ग्रहणस्य लक्षणमाह —

दन्तपङ्क्तिद्वयाभ्यां च गृह्यते रसपूर्वकम् ॥ १२ ॥

ग्रहणं धारणं चेति कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः —

तृणाङ्कुरादिग्रहणे धारणे रसवस्तुनः ॥ १३ ॥

धूमपत्रं सुसंवेष्ट्य धारणे रसपूर्वकम् ।

उत्तुङ्गस्तननारीणां कुचमार्दवमोदने ॥ १४ ॥

एतेषु विनियोगेषु ग्रहणं विनियुज्यते ।

खण्डनस्य लक्षणमाह —

अन्योन्यदन्तपङ्क्तिभ्यां कठिनद्रव्यखण्डने ॥ १५ ॥

खण्डनं दन्तकर्मैति कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः—

खण्डने चक्षुदण्डस्य क्रमुकस्य च खण्डने ॥ १६ ॥

गाढनिद्रासु दन्तस्य खण्डने कोपकर्मणि ।

तृणादिखण्डने नाट्ये खण्डनं विनियुज्यते ॥ १७ ॥

*भिन्नस्य लक्षणमाह —

मिथः सम्बन्धरहितं भेदेन यदि संस्थितम् ।

दन्तपङ्क्तिद्वयं तावद् भिन्नं नाट्ये प्रकीर्तितम् ॥ १८ ॥

विनियोगः—

रोदने च भये शीते गाने स्वरसमन्विते ।

अकारोच्चारणे हास्ये भिन्नं नाट्ये नियुज्यते ॥ १९ ॥

कुडनस्य लक्षणमाह —

अन्योन्यदन्तपङ्क्तिभ्यां कुडनं चेत् कृतं पुनः ।

तत् कुडनमिति प्रोक्तं दन्तकर्म च नर्तकैः ॥ २० ॥

विनियोगः—

बृद्धदन्तस्थपूगेषु शीतवातैश्च कम्पनं ।

दन्तरोगे च दन्तानां मलापहरणे तथा ॥ २१ ॥

मनोविकारचिन्तायां कुडनं विनियुज्यते ।

† चुक्रितस्य लक्षणमाह —

आकारोच्चारणं कृत्वा दन्तपङ्क्तिस्तु दूरतः ॥ २२ ॥

स्थिता चेद् दन्तकर्मैतच्चुक्रितं परिकीर्तितम्

विनियोगः—

आकारोच्चारणे पाने कबलग्रहणे तथा ॥ २३ ॥

जृम्भणे च क्षुते नाट्ये चक्रितं विनियुज्यते

* 'छिन्नम्' इति, † 'चक्रितम्' इति च पूर्वमुक्तम् ।

चललक्षणमाह —

श्लेषविश्लेषणं कृत्वा चलितं चेन्मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥

चलं तद् दन्तकमेति कथितं भरतागमे ।

विनियोगः —

जपे च वेदाध्ययने सल्लापव्यवहारयोः ॥ २५ ॥

अक्षराणां च पठने चकितं विनियुज्यते ।

दष्टस्य लक्षणमाह —

दष्टं चेद् दन्तपङ्क्तिभ्यां द्वैधीभावं विनापि यत् ॥ २६ ॥

दन्तकमेति तन्माद्ये दष्टमित्येव कीर्तितम् ।

विनियोगः —

अतिमोहेन नारीणामधरस्य च दष्टने ॥ २७ ॥

अनुरागेण नारीणां सर्वावयवदष्टने ।

अतिकोपेन शत्रूणामङ्गस्यापि च दष्टने ॥ २८ ॥

रसद्रव्यपदार्थस्य दष्टने विनियुज्यते ।

निष्क्रमणस्य लक्षणमाह —

अधरोष्ठाद् बहिर्भूते दन्तपङ्क्ती प्रकाशिते ॥ २९ ॥

संयुतासंयुते वापि दन्तकर्म च निष्क्रमः ।

विनियोगः —

तृणकाष्ठैश्च दन्तानां धावने निन्दने तथा ॥ ३० ॥

विडम्बने च बालानां मर्कटानां विडम्बने ।

लज्जाविहीनयाच्चायां हसने चाप्यकारणे ॥ ३१ ॥

हीहीकृत्य च निन्दायां दर्पणे दन्तवीक्षणे ।

असह्यकोपे निन्दायां निष्क्रामो विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

रसविनियोगः —

असंयुक्तं च शृङ्गारे सुसंयुक्तमथाद्भुते ।

वीरे च खण्डनं दष्टं चुक्रितं व्यसने तथा ॥ ३३ ॥

निष्क्रामणं च बीभत्से हास्ये चापि स्वभावतः ।

शान्तिश्च रसकर्माणि दन्तोत्पत्तानि नर्तने ॥ ३४ ॥
 एवमादिनिशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
 बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३५ ॥
 नाट्ये चेतोषु कार्येषु दन्तकर्म नियुज्यते ॥ ३५½ ॥

रसनालक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

अधोनता चोर्ध्वनता चोन्नताग्रा च निम्नगा ।
 मध्योच्चा चोर्ध्वदन्ताग्राप्यन्तर्निम्नप्रसारिता ॥ १ ॥
 वक्रोच्चा चैकभागस्था दन्तमध्यस्थिता चला ।
 सूत्रवातुगा चाप्रकाशा लेहिनी ऋतुरेव च ॥ २ ॥
 व्यक्तास्यस्था च सक्तास्या वक्रा दीर्घा च लोहला ।
 ईषद्वहिश्चलाग्रा चाप्योष्ठस्था चाधराग्रगा ॥ ३ ॥
 अन्तर्मूलचला जिह्वा चतुर्विंशतिरुच्यते ।

अधोनतालक्षणमाह —

स्वाग्रेण सह जिह्वा च मूलदेशनता यदि ॥ ४ ॥
 अधोनतेति विज्ञेया जिह्वा सा भरतागमे ।

विनियोगः —

विचारे च विकारे च असम्मान्यार्थचिन्तने ॥ ५ ॥
 असह्यमानसे चाधोनता नाट्ये नियुज्यते ।

ऊर्ध्वनतालक्षणमाह —

स्वाग्रेण सह जिह्वा चेदूर्ध्वदेशनता च या ॥ ६ ॥
 रसनोर्ध्वनता ज्ञेया भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

भ्रान्ते परवशे बालैर्लीलाभीतिप्रदर्शने ॥ ७ ॥
 आस्यरोगे च शकुटभक्षणे विनियुज्यते ।

उन्नताग्रालक्षणमाह —

स्वमूलदेशादग्रं चेदूर्ध्वदेशेन संयुतम् ॥ ८ ॥
 उन्नताग्रेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

संकटे (च) भयेऽङ्कारे चावशादूर्ध्ववीक्षणे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वश्वासे च चलने चोन्नताग्रा नियुज्यते ।

निम्नगालक्षणमाह —

संकोचयित्वैव जिह्वामन्तर्भागे निवेशिता ॥ १० ॥

निम्नगा चेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

अन्तःस्थितरसास्व दे गलान्तःस्थजलग्रहे ॥ ११ ॥

वाक्स्तम्भने भये शीते निम्नगा विनियुज्यते ।

मध्योच्चलक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता जिह्वा मध्यभागसद्बुद्धता ॥ १२ ॥

मध्योच्चला च जिह्वेति कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

अवशेन मनोनिष्ठजनसन्दर्शने तथा ॥ १३ ॥

अकाण्डे जनसंग्रासे किं कार्यं भवदागमे ।

कौटिल्यचिन्तने नाट्ये मध्योच्चा विनियुज्यते ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वदन्ताग्रालक्षणमाह —

जिह्वाया अग्रभागश्चेदूर्ध्वदन्तसमन्वितः ।

सा जिह्वा चोर्ध्वदन्ताग्रा कीर्तिता भरतागमे ॥ १५ ॥

विनियोगः —

बृहन्मगीचेराधिक्ये परिहासविडम्बने ।

जिह्वायां व्रणरोगे च शुष्कोष्ठे चाधरे तथा ॥ १६ ॥

निन्दने चावमाने च दन्ताग्रा विनियुज्यते ।

अन्तर्निम्नप्रसारितालक्षणमाह —

अन्तर्निम्नतला जिह्वा बहिः किञ्चित् प्रसारिता ॥ १७ ॥

सा जिह्वा कीर्तिता नाट्ये चान्तर्निम्नप्रसारिता ।

विनियोगः —

अस्तु नामेति मनसा कोपस्याधिक्यनिग्रहे ॥ १८ ॥

अपकारप्रतीकारे रिपुधिककारनिन्दने ।

हुंकारे भयचिह्ने चाप्यन्तर्निम्नप्रसारिता ॥ १९ ॥

एवमादिविशेषेषु नियुक्ता भरतागमे ।

वक्रोच्चालक्षणमाह—

स्वभावतः स्थिता जिह्वा वक्रोच्चा च प्रसारिता ॥ २० ॥

वक्रोच्चा सा च जिह्वेति कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः—

स्त्रीणामन्योन्यकलहे क्रूरभावेन निन्दने ॥ २१ ॥

मनोविकारे वक्त्रे च वक्रोच्चा विनियुज्यते ।

एकभागस्थालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता जिह्वा चैकभागगता यदि ॥ २२ ॥

एकभागस्थिता जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः—

विकारे काकुवचने परिहासविडम्बने ॥ २३ ॥

निन्दयित्वोक्तवाक्यस्य चाङ्गीकारे नियुज्यते ।

दन्तमध्यस्थितालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता जिह्वा दन्तमध्यगता यदि ॥ २४ ॥

दन्तमध्यस्थिता जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः—

अतिमोहेन नारीणां कुचास्वादनकर्मणि ॥ २५ ॥

जिह्वायामतिशीते च परिहासविडम्बने ।

राक्षसीनां च वदनविकारे विनियुज्यते ॥ २६ ॥

चलालक्षणमाह —

आस्थे च सर्वतस्तावद् रसना चलिता यदि ।

चला जिह्वेति विज्ञेया लोला चेत्यपि केचन ॥ २७ ॥

अक्षराणां च पठने वेदाध्ययनकर्मणि ।

बेतालाभिनये नाट्ये चला लोला नियुज्यते ॥ २८ ॥

सुकानुगालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता जिह्वा चोष्ठान्तर्गमिता यदि ।

सुकानुगेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ॥ २९ ॥

विनियोगः—

कोपे च स्वादुमधुरभक्षणे च रसग्रहे ।
लालालीढे च चेष्टायां भरते विनियुज्यते ॥ ३० ॥

अप्रकाशालक्षणमाह —

मौनभावं समास्थाय जिह्वा चेदप्रकाशिता ।
अप्रकाशेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ॥ ३१ ॥

विनियोगः —

मौने स्वभावे विरसे ग्रन्थुक्तिपरिवर्जिते ।
चिन्तने क्रूरभावे चाप्यप्रकाशा नियुज्यते ॥ ३२ ॥

लेहिनीलक्षणमाह —

अन्तरास्ये च सर्वत्र प्रसृता रसलेहिनी ।
लेहिनी सा च जिह्वेति कीर्तिता भरतागमे ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

गुडादिभक्षणे पिष्टभक्षणे रसलेहने ।
भोजने रसपाने च लेहिनी विनियुज्यते ॥ ३४ ॥

ऋजुलक्षणमाह —

सम्यक् सङ्कोचयित्वैव स्वान्तर्भागचला यदि ।
ऋजुः सा कीर्तिता जिह्वा भरते रसवेदिभिः ॥ ३५ ॥

विनियोगः —

जलदाहेऽतिवृष्णायां शुष्कास्ये च श्रमेऽपि च ।
मूर्छायां सन्निपाते च ऋजुर्नाद्ये नियुज्यते ॥ ३६ ॥

व्यक्तास्यस्थालक्षणमाह —

व्यक्ते चास्ये च रसना त्वधरोपरि संस्थिता ।
व्यक्तास्यरसना नाद्यं रसविद्भिः प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥

विनियोगः —

कालीकरालवदने पिशाचवदने तथा ।
राक्षसीवदने चापि व्यक्तास्या विनियुज्यते ॥ ३८ ॥

सक्तास्यालक्षणमाह —

सक्तास्यस्थोन्नताग्रा च सदन्ताग्रप्रकाशिता ।
अर्थं बहिर्गता जिह्वा सक्तास्या परिकीर्तिता ॥ ३९ ॥

विनियोगः —

वेतालाभिनये नाट्ये राक्षसीक्रोधवीक्षणे ।
नृसिंहाकारवक्त्रे च सक्तास्या विनियुज्यते ॥ ४० ॥

वक्रालक्षणमाह —

दीर्घाकारतया जिह्वा बहिर्वक्त्रप्रकाशिता ।
वक्रा जिह्वेति भरते रसविद्भिः प्रकीर्तिता ॥ ४१ ॥

विनियोगः —

मृखपाते सन्निपाते कोणास्थवदने तथा ।
विडम्बने च कलहे वक्रा नाट्ये नियुज्यते ॥ ४२ ॥

दीर्घालक्षणमाह —

ओष्ठाधरान्तर्बिंबराज्जिह्वा सम्यक् प्रसारिता ।
दीर्घा जिह्वेति भरते नाट्यविद्भिर्लुदाहृता ॥ ४३ ॥

विनियोगः —

गोवत्सस्य गवालीढे श्वभिरुच्छिष्टलेहने ।
नृणां रसायनालीढे दीर्घा नाट्ये नियुज्यते ॥ ४४ ॥

लोहलालक्षणमाह —

ओष्ठाधरौ च यत्किञ्चित् पुटीकृत्य तदन्तरे ।
पार्श्वतो लोलिता जिह्वा लोहलेत्यभिधीयते ॥ ४५ ॥

विनियोगः —

शुभमङ्गलकार्येषु नारीणां मङ्गलध्वनौ ।
दन्तहीनातिट्टस्य चाव्यक्तवचनध्वनौ ॥ ४६ ॥
रतौ कर्णप्रदेशे तु जिह्वया परिलेहने ।
यतेषु विनियोगेषु लोहला विनियुज्यते ॥ ४७ ॥

ईषद्वहिथलाग्रालक्षणमाह —

अधरोष्ठां पुटीकृत्य किञ्चिज्जिह्वा नहिथला ।

ईषद्वहिथलाप्रैति सा जिह्वा परिकीर्तिता ॥ ४८ ॥

विनियोगः —

हलकर्षकनीचानां वृषभस्य च ताडने ।

रतान्ते (च) सुखे स्त्रीणां नायकास्येषु लेहने ॥ ४९ ॥

रसानां लेहने चूर्णलेहने विनियुज्यते ।

ओष्ठस्थालक्षणमाह —

जिह्वाया अग्रभागश्चेदोष्ठान्तःस्थितिसङ्गतः ॥ ५० ॥

ओष्ठस्थितेति सा जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

चर्वितस्य पदार्थस्य दूरधूत्कारकर्मणि ॥ ५१ ॥

अतिमैत्रेण दम्पत्योरन्योन्याधरपानयोः ।

रतिसम्भोगसमये चुम्बने च नियुज्यते ॥ ५२ ॥

अधराग्रालक्षणमाह —

जिह्वाया अग्रभागश्चेदधराग्रगतो यदि ।

किञ्चिदास्ये च विवृते सा जिह्वा चाधराग्रगा ॥ ५३ ॥

विनियोगः —

विडम्बने च लज्जायां हृदि मर्म च धारणे (?) ।

अधरव्रणचेष्टायां नियुक्ता चाधराग्रगा ॥ ५४ ॥

अन्तर्मूलचलालक्षणमाह —

अन्तस्सङ्कोच इत्येव (?) जिह्वा मूलचला यदि ।

अन्तर्मूलचला जिह्वा कीर्तिता भरतागमे ॥ ५५ ॥

विनियोगः —

हास्ये कलकले शब्दे जलपाने रसध्वनौ ।

ग्रासे चलध्वनौ नाट्ये चान्तर्मूलचला भवेत् ॥ ५६ ॥

रसविनियोगः —

वक्रोच्चा कोपशृङ्गारे चला लोला च रोदने ।

व्यक्तास्यापि भये वीरे सक्तास्या चाद्भुते पुनः ॥ ५७ ॥

दन्तमध्यस्थिता जिह्वा नीमस्ते चोष्ठसंस्थिता ।
हास्ये चलाग्रकाशा च शान्तौ च रसभावना ॥ ५८ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
बालराममहीपालचिन्तिताभिनये हृदा ॥ ५९ ॥
रसनाभिनयो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ५९½ ॥

वदनलक्षणं चिन्त्यते —

ननु शिरोभेदाभिनये चित्तुकाभिनये च वदनाभिनयश्चि-
न्तितः । तथापि प्रसङ्गात् सुखबोधनार्थं किञ्चिच्चिन्त्यते —

समं भग्नं च विधुतं व्याभुग्नं विमृतं तथा ।
विनिवृत्तमिति ग्राहुः सप्तधोद्वादितं सुखम् ॥ १ ॥

(समस्य लक्षणमाह —)

समभावस्थितं वक्त्रं सर्वतो निश्चलं यदि ।
समं वदनमित्युक्तं भरतागमबोदिभिः ॥ २ ॥

(विनियोगः —)

नाट्ये च स्तम्भने ध्याने भ्रमे चातिशये तथा ।
जपे शान्तौ च वदनं नाट्ये हि विनियुज्यते ॥ ३ ॥

भग्नस्य लक्षणमाह —

समं च वदनं तावद् यत्किञ्चिच्चेदधःकृतम् ।
भग्नं वदनमित्युक्तं भरतागमबोदिभिः ॥ ४ ॥

विनियोगः —

भ्रमे विचारे विक्षेपे पुस्तकस्य च वाचने ।
लक्ष्यावलोकने नाट्ये भग्नं हि विनियुज्यते ॥ ५ ॥

विधुतस्य लक्षणमाह —

वामे च दक्षिणे भागे कम्पितं विधुतं यदि ।
तन्मुखं विधुतं चेति कीर्तितं भरतागमे ॥ ६ ॥

विनियोगः —

हास्ये च शोके च भये निषेधे सम्मते तथा ।
श्लाघने चानुवादे च विधुतं विनियुज्यते ॥ ७ ॥

व्याश्रयस्य लक्षणमाह —

समं वक्रं च यत्किञ्चिच्चिबुकेन हि वक्रितम् ।
व्याश्रयं मुखमित्येवं कीर्तितं भरतागमे ॥ ८ ॥

विनियोगः —

वक्त्रेण वीक्षणे काकुभावेन प्रियवीक्षणे ।
गर्वेण वीक्षणे चापि व्याश्रयं विनियुज्यते ॥ ९ ॥

विस्मृतस्य लक्षणमाह —

विश्लिष्टोष्ठपुटं वक्त्रं स्वदन्तैर्विवृतं यदि ।
विस्मृतं वदनं चेति कीर्तितं भरतागमे ॥ १० ॥

विनियोगः —

मन्दहासेऽतिसन्तोषे परिहासविडम्बने ।
हीहीकृतेऽपहासे च विस्मृतं विनियुज्यते ॥ ११ ॥

विनिवृत्तस्य लक्षणमाह —

वामे च दक्षिणं वक्त्रं दक्षिणे च विवर्तितम् ।
विवर्तितं च वदनमिति ग्राहुश्च नर्तकाः ॥ १२ ॥

विनियोगः —

पराङ्मुखे च वदने कोपादन्यत्र वीक्षणे ।
असूययावलोके च विनिवृत्तं नियुज्यते ॥ १३ ॥

उद्वाहितस्य लक्षणमाह —

समं मुखं तु पुरतः किञ्चिदुद्वाहितं यदि ।
उद्वाहितं मुखमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १४ ॥

विनियोगः —

विस्मृतार्थस्य चिन्तायां मदविभ्रान्तलोचने ।
अदृष्टेऽतिशये चापि नाट्ये चोद्वाहितं भवेत् ॥ १५ ॥

वदनप्रसङ्गात् वदनरागो लक्ष्यते । रागो नाम रसविशेषः ।
रसस्तु इन्द्रियादिधर्मः इन्द्रियाधिष्ठितः । तदुक्तमाचार्यैः —

“आत्मसंस्थो रसगुणश्चेन्द्रियेषु प्रकाशितः ।
इन्द्रियाधिष्ठितगुणो वदनेषु प्रकाशते ॥”

इति ।

मुखप्रकाशानुमेया रसा वर्णाश्च नर्तकैः ।
वर्णं चतुर्विधं ग्राहुरन्ये नवविधं परे ॥ १ ॥
लक्ष्यलक्षणमेतेषां सूक्ष्मबुद्ध्या विभाव्यते ।
प्रथमं तु रसज्ञानं द्वितीयं वर्णनिश्चयः ॥ २ ॥
रसवर्णरसज्ञानवेदी नर्तक उच्यते ।
रसज्ञानेन रहितोऽभिनयो निष्फलो भवेत् ॥ ३ ॥
रसा बुद्धिविशेषेण ग्राह्याश्चाभिनयादिषु ।
वर्णज्ञानं विना नाख्ये रसश्चेन्नैव भासते ॥ ४ ॥
वर्णो रागविशेषश्च वचनेषु च दृश्यते ।
अतो वदनरागश्चेत्युक्तं भरतवेदिभिः ॥ ५ ॥

इदानीं वदनरागलक्ष्यलक्षणभेदश्चिन्त्यते —

प्रसन्नो निर्मलः श्यामो रक्तश्चेति चतुर्विधम् ।

प्रसन्नस्य लक्षणमाह —

दुःश्रेष्ठारहितं वक्त्रं सुरूपेण प्रकाशितम् ॥ ६ ॥

ललितं सुन्दराकारं प्रसन्नमिति कीर्तितम् ।

विनियोगः—

शुद्धे च निर्मले शान्ते ललिते सुन्दराकारौ ॥ ७ ॥

आनन्दरससम्पूर्णे सदा सन्नुष्टमानसे ।

एवमादिविशेषेषु प्रसन्नं विनियुज्यते ॥ ८ ॥

निर्मलस्य लक्षणमाह

विकाररहितं वक्त्रं मन्दस्मितसमन्वितम् ।

निर्मलं वदनं चेति कीर्तितं भरतागमे ॥ ९ ॥

विनियोगः —

मन्दहासे विलासे च शृङ्गारोल्लासभावयोः ।

लक्ष्मीकटाक्षसम्पूर्णवदने धवलानने ॥ १० ॥

शुभमङ्गलसन्तोषवचने हसने तथा ।

एवमादिविशेषेषु निर्मलं विनियुज्यते ॥ ११ ॥

श्यामस्य लक्षणमाह —

मुखभावविकारश्चेद् वदनान्तरसङ्गतः ।

श्यामलो धूमलश्चेति कीर्तितो भरतागमे ॥ १२ ॥

विनियोगः —

पतिते निन्दिते चोरे महापातकसङ्कुले ।

लोकापवादवचने गर्हिते चावमानिते ॥ १३ ॥

धूमलस्य विनियोगः —

राजकोपभयाद् भीते शत्रोर्भीते च पापिनः ।

अधर्मपातकाद् भीते धूमलो विनियुज्यते ॥ १४ ॥

रक्तस्य लक्षणमाह —

प्रतिक्रियाविहीनं च प्रतीकारसमन्वितम् ।

सङ्कटं वीर्यमुभयं मुखमण्डलसङ्गतम् ॥ १५ ॥

स रागो रक्त इत्येवं कीर्तितो भरतागमे ।

विनियोगः —

सङ्कटे चातिदुःखे च विचारे भग्नमानसे ॥ १६ ॥

रौद्रे वीर्ये च धैर्ये च प्रतापामर्षकोपयोः ।

गर्वोत्साहावतारेषु रक्तो नाट्ये नियुज्यते ॥ १७ ॥

मतान्तरेण रसवर्णानाह —

पीतः श्वेतश्च रक्तश्च पिशङ्गो धूमलस्तथा ।

धूसरः कर्बुरः श्यामः स्वभावश्च नव स्मृताः ॥ १८ ॥

पीतस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः श्वेतवर्णवदने पीततां गते ।

पीतवर्णविशेषोऽसौ शृङ्गारः पीत उच्यते ॥ १९ ॥

विनियोगः —

कनकाङ्गयाश्च वदने पद्मिनीवदने तथा ।
उत्तमस्त्रीसुवदने पीतो नाट्ये नियुज्यते ॥ २० ॥

श्वेतस्य लक्षणमाह —

स्वभावतश्च वदनं प्रसन्नं निर्मलं यदि ।
तदाश्रयश्वेतवर्णः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥ २१ ॥

विनियोगः —

प्रसन्ने निर्मले शुद्धे कोपकौटिल्यवर्जिते ।
शान्तस्वभावे धवलवदने च नियुज्यते ॥ २२ ॥

रक्तस्य लक्षणमाह —

आत्मसंस्थमहाकोपो मुखमण्डलसङ्गतः ।
रक्तवर्ण इति ख्यातस्तन्मुखाश्रयसम्भवः ॥ २३ ॥

विनियोगः —

अतिक्रोपेऽप्यमर्षे च वीररुद्रावतारयोः ।
पराक्रमेऽतिशक्तौ च रक्तो नाट्ये नियुज्यते ॥ २४ ॥

पिशङ्गस्य लक्षणमाह —

उत्साहश्चात्मजन्यश्चेत् पौरुषो वा पराक्रमः ।
भस्मच्छन्नानल इव ह्यप्रकाशं हि यन्मुखे ॥ २५ ॥
तन्मुखाश्रयशोभा चेत् पिशङ्ग इति कीर्तितः ।

विनियोगः —

श्रीरामे सत्यसन्धे चाप्यप्रमेयपराक्रमे ॥ २६ ॥
अर्जुने चाभिमन्यौ च श्रीकृष्णे वञ्चनापटौ ।
पिशङ्ग एषु वीरेषु नाट्ये हि विनियुज्यते ॥ २७ ॥

धूमलस्य लक्षणमाह —

आत्मजन्यं महद् दुःखमाननोपरि सङ्गतम् ।
धूमलं तन्मुखमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ २८ ॥

विनियोगः —

ईर्ष्यायां सङ्कटे दुःखेऽप्यमर्षे कामपीडने ।
नष्टश्रीके दरिद्रे च धूमलो विनियुज्यते ॥ २९ ॥

धूसरस्य लक्षणमाह —

आत्मशङ्काभयं तावदाननोपरि सङ्गतम् ।

धूसरस्तन्मुखे रागो नाट्यविद्भिः प्रकीर्तितः ॥ ३० ॥

विनियोगः—

चोराद् भीते सर्पभीते शत्रोर्भीते नृपादपि ।

ज्ञातिदायादिभिर्भीते धूसरो विनियुज्यते ॥ ३१ ॥

कर्बुरस्य लक्षणमाह —

नानाचित्ररसस्तावन्मुखमण्डलसङ्गतः ।

तदाश्रितो रूपवर्णः कर्बुराख्यः प्रकीर्तितः ॥ ३२ ॥

विनियोगः —

नानावेषविचित्राङ्गशृङ्गाररसनर्तने ।

अलङ्कृत्यैव वदनमात्मनो रूपवीक्षणे ॥ ३३ ॥

अद्भुते सुन्दरमुखे कर्बुरं विनियुज्यते ।

श्यामस्य लक्षणमाह —

आत्ममालिन्यभावश्चेदाननोपरि सङ्गतः ॥ ३४ ॥

तन्मुखश्यामलो वर्णः श्याम इत्युच्यते बुधैः ।

विनियोगः —

स्वर्णस्तेयिसुरापायिवदने पापसङ्कुले ॥ ३५ ॥

नीचकृत्येप्यसत्कृत्ये श्यामो हि विनियुज्यते ।

स्वभावस्य लक्षणमाह —

आत्मस्वभावशुद्धिश्चेदाननोपरि सङ्गता ॥ ३६ ॥

स्वभावस्तन्मुखभवः शुद्ध इत्युच्यते बुधैः ।

विनियोगः —

मार्कण्डेये हनुमति ब्रह्मर्षौ नारदे तथा ॥ ३७ ॥

शिवभक्तौ विष्णुभक्तौ स्वभावो विनियुज्यते ॥ ३७½ ॥

इदानीं रसविशेषनिरूपणानन्तरं भावं लक्षयति । भावो नाम आत्मधर्मो रतिविशेषः । स च अनेकविधः । अन्तःकरणवेद्यः स्थायी सञ्चारीति । स्थायी नाम शृङ्गारादिनवरसानां मूलभूतो रसः । त-

त्कार्यभूताः सञ्चारिभावा व्यभिचारिभावाश्च नाट्ये नटैरुद्भावनीयाः
स्थायिकार्ये प्रवर्तन्ते । स्थायिनं विना विषयज्ञानाभावात् । विषयज्ञानं
विना प्रदर्शितसञ्चारिभावः भ्रान्तिमूलकः स्यात् । अत एव स्थायिन-
मन्तरेण सञ्चारिभावानां प्रवृत्तिर्नास्ति । प्रधानभूतः स एव
स्थायी पूर्वं निरूपितः । इदानीं सञ्चारिभावो निरूप्यते । सञ्चारि-
भावो नाम नाट्ये नटैरुद्भावनीयः अङ्गहारविशेषः । आत्मीयरसः ना-
यिकानायकयोः संयोगविप्रलम्भरूपः । संयोग एकविधः । विप्रलम्भो
बहुविधः । विप्रलम्भमूलकाः सञ्चारिभावाः नायिकानायकयोः उ-
त्तममध्यमाधमभेदेन प्रत्येकमेकादशैकादश परिगुणिताः त्रयस्त्रिंशत्
सङ्ख्याताः प्रदर्शयिष्यन्ते । तथाहि —

चिन्ता मोहः स्मृतिर्त्रिलाहर्षालस्यानि चापलम् ।

औत्सुक्यमवहित्थं च धृतिः भ्रान्तिर्गुणा इमे ॥ १ ॥

उत्तमस्त्रीगुणा एते प्रशस्ताः पद्मिनीषु च ।

असूयादैन्यनिर्वेदग्लानिशङ्कामदोग्रताः ॥ २ ॥

विषादो मौनमाधिश्च व्याधिरेकादशाप्यमी ।

मध्यमानां गुणा एते प्रशस्ताश्चित्रिणीषु च ॥ ३ ॥

श्वासो निद्रा वितर्कश्चापस्मारो जडता तथा ।

अमर्षावेगगर्वाश्च पातः सुप्तो हतिस्तथा ॥ ४ ॥

अधमस्त्रीगुणाः प्रोक्ताः शङ्खिनीहस्तिनीषु च ।

स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ॥ ५ ॥

वैवर्ण्यमश्रु प्रलयः सात्त्विकाः समतागुणाः ।

नटैरुद्भावनीयाश्च नाट्येऽवस्थागुणा इमे ॥ ६ ॥

एवं भावरसस्तावदुपाङ्गे विनियोजितः ।

श्रीरामवर्मकुलशेखरवज्जिभूष-

भावप्रमोदकरनृत्तविशेषरम्ये ।

श्रीबालरामभरते तदुपाङ्गजन्यं

लक्ष्यं च लक्षणमिदं मुदमातनोतु ॥ ७ ॥

उपाङ्गविचारानन्तरं वाक्पाणिपादैः अर्थक्रियालक्षणं प्रत्यङ्गं विचार्यते । ननु अङ्गलक्षणे भावरसरहितत्वं प्रत्यङ्गत्वमिति लक्षण-मुक्तं, नतु अर्थक्रियाकारित्वमिति । अतो विचारोऽयमनुपपन्न इति चेत् न, भावरसरहितत्वं प्रत्यङ्गत्वमिति लक्षणे कृते अर्थात् भावरसार्यक्रियाकारित्वमङ्गत्वमिति लक्षणात् अर्थक्रियाकारित्वं प्रत्यङ्गत्वमिति लक्षणानुवृत्तिरप्यस्ति । सामान्यलक्षणानाक्रान्तस्य विशेषलक्षणासम्भवात् । अतः अर्थक्रियाकारित्वमिति लक्षणेन प्रत्यङ्गस्य सङ्गतिर्बोद्ध्या । ननु अर्थक्रियाकारित्वं वाक्पाणिपादयोर्वर्तते । अनयोरभिनयस्तावत् पूर्वं विचारित एव । कथमिदानीं पुनरारभ्यते । पूर्वं तावत् वाक्पाणिपादयोः स्वसाध्यमुखेनाभिनयश्चिन्तितः । इदानीं साधनमुखेनाभिनयश्चिन्त्यत इति फलभेदात् प्रत्यङ्गमिति विशेषचिन्ता बोद्ध्या । न च साध्यविचारे कृते साधनजिज्ञासाया असम्भवात् किमर्थमिदमिति वाच्यम् । पूर्वं साध्यविचारे कृते साधने इतिकर्तव्यताया अभावात् । साध्यं फलम् । साधनं हेतुः । अतः फलमुखेन विचारस्यावश्यकत्वात् । नहि साध्यं विचार्यैव साधनं विचारणीयमिति राजाज्ञास्ति । साध्याकाङ्क्षाविरहे साधनाकाङ्क्षायाः अप्रसिद्धत्वात् । अतः साध्यं विचार्यैव साधनं प्रत्यङ्गं विचार्यते । तथाहि —

“ग्रीवाबाहूदरं पृष्ठमूरु जङ्घायुगं च षट् ।”

अस्यार्थः—ग्रीवाचलनं विना मुखचलनं न सम्भवतीति ग्रीवाया मुख्यं प्रत्यङ्गत्वम् । हस्तव्यापारस्य बाहुव्यापारं विना अङ्गत्वं न सम्भवतीति बाह्वोः प्रत्यङ्गत्वम् । वक्षःपार्श्वकटीतटानामुदरपृष्ठचलनं विना अङ्गत्वं नास्तीति उदरपृष्ठयोः प्रत्यङ्गत्वम् । पदव्यापारयोरपि कुरुजङ्घाचलनं विनाङ्गत्वं नास्तीति ऊरुजङ्घयोः प्रत्यङ्गत्वम् । ननु श्रोणीजघनानां कथमङ्गत्वं नास्तीति चेत् । न विनियोगविशेषो हि नाट्ये उपकारः । कटीतटाभिनयेनैव चारितार्थात् । अत एव मणिबन्ध कूर्पराणां विनियोगविशेषकरत्वेन अङ्गाङ्गत्वमिति जानुपदमूलादीनाम् उपकारविशेषसत्त्वेनाङ्गाङ्गत्वमिति लक्षणविनियोगचिन्ता प्रवृत्ता ॥

अङ्गहारकरणैकसाधनं रङ्गमध्यरसनाद्यभावकम् ।
अङ्गसाररसवेदिनां कृते स्वाङ्गमेतदधुना निरूप्यते ॥ १ ॥

अङ्गोपाङ्गरसं सर्वं प्रत्यङ्गेष्वेव दृश्यते ।
अतः प्रत्यङ्गमधुना लक्ष्यलक्षणपूर्वकम् ॥ २ ॥

चिन्त्यते चात्र भरते नर्तकानां रसप्रदे ।
ग्रीवाबाहूदरं पृष्ठमूरु जङ्घायुगं तथा ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गानीति भरते कीर्तितानीह नर्तकैः ।
भुजमूले कूर्परौ च मणिबन्धतलाङ्गुलिः ॥ ४ ॥

पाणिश्च षड्विधं नाट्ये चाङ्गाङ्गानीति कीर्तितम् ।
जानुगुल्फतलाङ्गुल्यः पार्श्वरङ्गुष्ठ एव च ॥ ५ ॥

अङ्गाङ्गानीति पदयोः कीर्तितानि हि नर्तकैः ।

इदानीमुद्देशक्रमेणोक्तानामेतेषां प्रत्यङ्गानां तदङ्गानां च लक्ष्यल-
क्षणभावश्चिन्त्यते । प्रथमं तावद् ग्रीवालक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

समा ग्रीवा प्रवृत्ता च निवृत्ता वलिता तथा ॥ ६ ॥

गलिता रेचिता चैव कुञ्चिता च तथैव च ।

त्र्यश्रावनम्रोन्नता च ग्रीवा च दशधोच्यते ॥ ७ ॥

समालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता ग्रीवा निश्चला निर्विकारिता ।

समा ग्रीवेति सा प्रोक्ता समभावमुखाश्रया ॥ ८ ॥

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखायां स्वभावे भावचिन्तने ।

देवतानां नराणां च स्थाने च विनियुज्यते ॥ ९ ॥

प्रवृत्तालक्षणमाह —

स्वभावतः स्थिता ग्रीवा पुरतो यदि नीयते ।

प्रवृत्ता चेति सा ग्रीवा कथ्यते भरतागमे ॥ १० ॥

विनियोगः —

आश्चर्येऽतिशये लक्ष्यं कृत्वा ग्रीवावलोकने ।

दूरस्थवार्ताश्रवणे तत् किञ्चामेति भाषणे ॥ ११ ॥

सङ्कटे चापि विक्षेपे प्रवृत्ता विनियुज्यते ।

निवृत्तालक्षणमाह —

सैव ग्रीवा तदाकारा निर्वर्तत यदा तदा ॥ १२ ॥

निवृत्ता चेति सा ग्रीवा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

अहङ्कारेण वचने गर्वोल्लासेन वीक्षणे ॥ १३ ॥

अतिभीतेन चलने सङ्कोचेऽहितवीक्षणे ।

समीपस्थनराह्वाने निवृत्ता विनियुज्यते ॥ १४ ॥

वलितालक्षणमाह —

चिबुकं वक्रितं कृत्वा पिठरे भुजमूलयोः ।

एकभागेन वलिता सा ग्रीवा वलितोच्यते ॥ १५ ॥

विनियोगः —

कोपाद् वक्रितवीक्षायामवशात् पार्श्ववीक्षणे ।

स्त्रीणामसम्मते वाक्ये हठात्कारे रतावपि ॥ १६ ॥

एतेषु विनियोगेषु वलिता विनियुज्यते ।

गलितालक्षणमाह —

सर्वतः कण्ठदेशेषु शीघ्रतश्चलिता मुहु ॥ १७ ॥

सा ग्रीवा गलिता ज्ञेया लास्यतन्त्रविचक्षणैः ।

विनियोगः —

नाट्ये चोल्लासनटने वक्षोनिर्भुगसञ्चरे ॥ १८ ॥

एकतालानुकरणे खण्डने गतिभेदतः ।

तालमार्गानुकरणे रसाधिक्येन मोदने ॥ १९ ॥

एतेषु विनियोगेषु गलिता विनियुज्यते ।

रेचितालक्षणमाह —

वृत्ताकारतया ग्रीवा पुरतो भ्रमिता यदि ॥ २० ॥

रेचिता चेति सा ग्रीवा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

तटाककूपप्राकारनगराणां प्रदर्शने ॥ २१ ॥

भूतवेशे च भट्टकानारागं च नर्तने ।
एवमादिविशेषेषु रेचिता विनियुज्यते ॥ २२ ॥

अवकुञ्चितालक्षणमाह —

स्वभावः स्थिता ग्रीवा पुरतोऽथो नना यदि ।
सा ग्रीवा कुञ्चिता ज्ञेया नृवान्प्रविबुधैः ॥ २३ ॥

विनियोगः —

हाररुद्राक्षमालाश्रीमालानामपि धारणे ।
अतिशीते च रोमाञ्चेषु वीर्यते च भयेऽपि च ॥ २४ ॥
एवमादिविशेषेषु कुञ्चिता विनियुज्यते ।

अश्रालक्षणमाह —

विवर्तयित्वा पिठरं वामे वा दक्षिणेऽपि च ॥ २५ ॥
एकभागेन वीक्षायां ग्रीवा व्यथेति कीर्यते ।

विनियोगः —

पार्श्वस्थभारहरणे सावधानावलोकने ॥ २६ ॥
दूरस्थवार्ताश्रवणे अथवा नाट्ये नियुज्यते ।

अवनम्रालक्षणमाह —

परावृत्य स्थिता ग्रीवा पृष्ठतोऽवनता यदि ॥ २७ ॥
अवनमेति सा ग्रीवा कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

पृष्ठस्थवार्ताश्रवणे हिमेतदिति वीक्षणम् ॥ २८ ॥
मोहायासेषु च ग्रीवाचलने वक्रवीक्षणम् ।
एवमादिविशेषेषु अवनम्रा नाट्ये नियुज्यते ॥ २९ ॥

उन्नतालक्षणमाह —

वक्रवत् कण्ठनालेन ग्रीवा विषममुन्नता ।
समतो वापि सा ग्रीवा चोन्नता परिकीर्तिता ॥ ३० ॥

विनियोगः —

परिहासेऽप्यतिशये भयेऽङ्कारेऽतिदुःखतः ।
विचारमानम् चोपि विषमा विनियुज्यते ॥ ३१ ॥

समोन्नताविनियोगः —

आदित्यचन्द्रनक्षत्रवीक्षणे भग्नमानसे ।

आयासे चापि मूर्च्छायामुन्नता विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ३३ ॥

ग्रीवाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३३½ ॥

भुजमूललक्षणविनियोगाश्चिन्त्यते —

अपवृत्तस्त्ववनत एकोच्चः कण्ठलग्नकः ।

उद्धर्तितश्चापि तथा चोद्वेष्टितनिवर्तितः ॥ १ ॥

लोलितश्च तथा चापवेष्टितस्कन्ध एव च ।

एवं नवविधः स्कन्धो नर्तकैः परिकीर्तितः ॥ २ ॥

अपवृत्तस्य लक्षणमाह —

अन्योन्यभुजमूलाभ्यां वक्षो विस्तार्य घट्टनात् ।

पृष्ठदेशस्त्ववनतः सोऽपवृत्तः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखायां सौष्ठवाङ्गे विशेषतः ।

उत्साहे गर्वभावे च देवानां निलयेषु च ॥ ४ ॥

यानकर्मणि नाट्येषु चापवृत्तो नियुज्यते ।

अवनतलक्षणमाह —

स्वभावतः स तु स्कन्धः पार्श्वयोर्भुजमूलतः ॥ ५ ॥

लम्बने सति नाट्येऽसौ स्कन्धस्त्ववनतः स्मृतः ।

विनियोगः —

विचारे च विकारे च चिन्तने चित्तविभ्रमे ॥ ६ ॥

सङ्कटे भयमनसि स्वभावे विनियुज्यते ।

एकोच्चस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे भुजमूलसमुन्नतौ ॥ ७ ॥

एकोच्च इति च स्कन्धो नाट्ये च परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

भूस्थापिते पाणितले चैकभागेन संस्थितौ ॥ ८ ॥

स्थूलोपधानविन्यस्तकूर्परादेकभागतः ।

उल्लासशयने स्वस्य पुरोदेशस्थितात् करात् ॥ ९ ॥

चतुरङ्गस्य व्रीक्षायां भुजवातात् समुन्नते ।

नाट्ये चैतेषु कार्येषु चैकोचो विनियुज्यते ॥ १० ॥

कण्ठलग्नकस्य लक्षणमाह —

अन्योन्यभुजमूलाभ्यां कण्ठः सङ्घट्टितो यदि ।

कण्ठलग्नक इत्येवं स्कन्धो नाट्ये प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

विनियोगः —

अतिशीते च रोमाश्चे शीतवातेन कम्पने ।

बीभत्से च भये चापि वातरोगस्य पीडने ॥ १२ ॥

एतेषु विनियोगेषु कण्ठलग्नो नियुज्यते ।

उद्धर्तितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं चासं पुरोदत्तं स्थितं यदि ॥ १३ ॥

उद्धर्तित इति प्रोक्तः स्कन्धोऽयं भरतागमे ।

विनियोगः —

निषादनटने चर्मकारस्य नटने तथा ॥ १४ ॥

खनित्रकाणां निलये संकोचद्वारनिर्गमे ।

एवमादिविशेषेषूद्धर्तितो विनियुज्यते ॥ १५ ॥

निवर्तितस्य लक्षणमाह —

स एवासस्तदाकारः पश्चादपसृतो यदि ।

निवर्तित इति प्रोक्तः सौंसो भरतवेदिभिः ॥ १६ ॥

विनियोगः —

बाणं धनुषि सन्धाय शीघ्रमाकर्षणे करे ।

छुरिकाप्रासकुन्ताग्रैः शत्रुं संपीड्य कर्षणे ॥ १७ ॥

कोपेन ताडनकरे विनियुक्तो निवर्तितः ।

उद्वेष्टितस्य लक्षणमाह —

अन्तर्विवर्तनं कृत्वा भुजमूलेन वेष्टिते ॥ १८ ॥

उद्वेष्टितः स्कन्ध इति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

पुरः प्रसारितस्कन्धात् पार्श्वस्थजनवीक्षणे ॥ १९ ॥

नाट्येषु श्रुतिभेदेन वक्रपार्श्वेन सञ्चरे ।

छलासगर्वभावेन कन्धरांसेन खण्डने ॥ २० ॥

उद्वेष्टितांस एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

अपवेष्टितस्य लक्षणमाह —

बहिर्व्यत्यासतस्तावद् भुजमूलेऽपवेष्टिते ॥ २१ ॥

अपवेष्टित इत्येष स्कन्धो भरतवेदिभिः ।

विनियोगः —

वक्रवाक्येन वेश्याभिर्जानायकनिन्दने ॥ २२ ॥

संज्ञया काकुभावेन पार्श्वभागेषु कृन्तने ।

कटीपृष्ठस्थनाडीनां छेदने विनियुज्यते ॥ २३ ॥

लोलितस्य लक्षणमाह —

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य भुजयोर्गुले चेच्चलिते यदि ।

लोलितस्कन्ध इत्येवं कीर्तितो भरतागमे ॥ २४ ॥

विनियोगः —

नाट्ये च पदविन्यासे चैकतालेन खण्डने ।

परिहासेन वचने गर्वोल्लासेन सञ्चरे ॥ २५ ॥

एंकारे च भये चोर्ध्वश्वासे च विनियुज्यते ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २६ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

स्कन्धाभिनय एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ २७ ॥

स्कन्धाः भुजमूला(नि) इत्यर्थः ।

कूर्परलक्षणविनियोगचिन्तयते । इदानीं वक्ष्यमाणबाहुलक्षण-
विनियोगचिन्तायाः उपोद्घाततया कूर्परलक्षणचिन्ता कर्तव्या ।

कूर्परभेदे निश्चिते बाहुभेदज्ञानस्य पुनरुक्तत्वात् । तथाच कूर्परलक्षण-
विनियोगचिन्ता अवश्यं कर्तव्या । कूर्पराणामुद्देशक्रममाह —

- पार्श्वयुक्तो वियुक्तश्च विस्तृतो भुजसम्मितः ।
एते च पार्श्वदेशस्थाः कूर्पराः परिकीर्तिताः ॥ १ ॥
पृष्ठक्षिप्तश्च सङ्कोचः प्रातिसङ्कोच एव च ।
पृष्ठसङ्कोचहस्तश्च कूर्पराः पृष्ठगामिनः ॥ २ ॥
एवमष्टविधास्तावत् कूर्पराः पार्श्वपृष्ठगाः ।
पार्श्वोदरधृतश्चापि विधुतो विततस्तथा ॥ ३ ॥
एते त्रयः पार्श्वभागपुरोभागेषु विस्तृताः ।
पुरोधोमुख एव स्यात् पार्श्वभिमुख एव च ॥ ४ ॥
द्वावेतौ कूर्परावग्राधोमुखः पार्श्ववक्रकः ।
पार्श्वोन्नतमुखश्चापि पार्श्वोत्थुन्नतकूर्परः ॥ ५ ॥
भुजमूलोन्नतश्चापि भुजमूलोन्नतकोन्नतः ।
एते च चत्वारस्तावत् पार्श्वभागसमुन्नताः ॥ ६ ॥
पार्श्वभिमुखमूर्ध्वश्चाभिमुखोच्चतरस्तथा ।
पार्श्ववक्रोच्च इत्येवं चत्वारो वक्रपार्श्वगाः ॥ ७ ॥
पुरोमुखोद्वाहितश्चाप्युन्नतोऽत्युन्नतस्तथा ।
एते च चत्वारस्तावत् पुरोभागसमागताः ॥ ८ ॥
पुरोयुक्तो वियुक्तश्च पुरोविमुखकूर्परः ।
पुरोभागगता एते कूर्पराः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
एते च कूर्परास्तावद् दक्षिणात् सव्यभागगाः ।
एते च कूर्परास्त्रिंशत्संख्याकाः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥
पार्श्वे चतुः पृष्ठतश्च पार्श्वे त्रय एव च ।
पार्श्वे पुरो द्वयं चापि त्रयोदश समागताः ॥ ११ ॥
पार्श्वोन्नताश्च चत्वारः पार्श्वभिमुखतश्चतुः ।
पुरोमुखश्चतुश्चापि पुरोविमुखतस्त्रयः ॥ १२ ॥

सव्यवक्रास्त्रयश्चैव त्रिंशत्संख्याः (?) प्रकीर्तिताः ।

एतेषु भ्रमणं लोलं चलनं कम्पनं तथा ॥ १३ ॥

रेचितं चेति नटने क्रिया चैतेषु जायते ।

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते ।

पार्श्वयुक्तस्य लक्षणमाह—

पार्श्वभागेषु संयुक्तौ बाहुयुग्मस्य कूर्परौ ॥ १४ ॥

एकपार्श्वेन युक्तो वा पार्श्वयुक्तश्च कूर्परः ।

विनियोगः—

अतिशीते चातिभये सङ्कोचे लज्जितानने ॥ १५ ॥

एकपार्श्वस्य विनियोगः—

बलात्काररतौ स्त्रीणां निषेधे चार्थसम्पत्ते ।

एतेषु विनियोगेषु पार्श्वयुक्तो नियुज्यते ॥ १६ ॥

वियुक्तस्य लक्षणमाह—

पार्श्वयुक्तौ तु तौ तावत् कूर्परौ च वियोजितौ ।

एकभागवियुक्तश्च वियुक्तः कूर्परः स्मृतः ॥ १७ ॥

विनियोगः—

रज्जुबद्धस्य चोरस्य रज्जुबन्धविसर्जने ।

ध्याने स्वभावे सेवायामासने विनियुज्यते ॥ १८ ॥

एकपार्श्वयुक्तविनियोगः—

दाने प्रतिग्रहे चापि आशीर्वादे च याचने ।

वियुक्तकूर्परौ नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १९ ॥

विस्तृतकूर्परस्य लक्षणमाह—

वियुक्तौ कूर्परौ तावत् स्वभावात् विस्तृतौ यदि ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा स तु विस्तृतकूर्परः ॥ २० ॥

विनियोगः—

सम्यगीश्वरसेवायां पङ्क्तिवीथीप्रदर्शने ।

एकपार्श्वविस्तृतविनियोगः—

मार्गप्रदर्शने कोपवचने चापि खण्डने ॥ २१ ॥

पार्श्वविस्तृत एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

भुजमूलसमकूर्परस्य लक्षणमाह —

विस्तृतौ कूर्परौ तावद् भुजमूलसमौ यदि ॥ २२ ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे च भुजसम्मितकूर्परः ।

विनियोगः —

नाट्ये च समरेखायामायासे डोलनर्तने ॥ २३ ॥

उल्लासभावनटने सञ्चारे चैकतालतः ।

राजोपचारे पार्श्वस्थावात्यलम्बिभुजद्वये ॥ २४ ॥

एकभुजविनियोगः —

नटने चैकतालेन खण्डने पदभेदतः ।

उल्लासगर्वनटने पार्श्वस्थनरलम्बने ॥ २५ ॥

बाहावुत्साहभावे च कूर्परौ विनियुज्यते ।

पृष्ठक्षिप्तकूर्परस्य लक्षणमाह —

भुजमूलसमौ तावत् कूर्परौ पृष्ठतो गतौ ॥ २६ ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा पृष्ठक्षिप्तो हि कूर्परः ।

विनियोगः —

वक्राङ्गिनाट्ये विकृतिगमने च विडम्बने ॥ २७ ॥

जनानां सङ्कुले पृष्ठक्षेपेण कटिभङ्गुरे ।

एकभागविनियोगः —

पृष्ठोपधानेनोत्साहनिलये गत्यसम्भते ॥ २८ ॥

अज्ञानतः कुचस्पर्शे कुलटावक्रकूर्परे ।

पृष्ठक्षिप्तश्च नाट्येषु कूर्परौ विनियुज्यते ॥ २९ ॥

सङ्कोचकूर्परस्य लक्षणमाह —

कूर्परौ पृष्ठतः क्षिप्तौ सङ्कोचौ तालमानतः ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा सङ्कोचः कूर्परः स्मृतः ॥ ३० ॥

विनियोगः —

वक्राङ्गिनाट्ये चोरस्य नटने चोरबन्धने ।

एकभागेन विनियोगः —

जनानां सङ्कुले पृष्ठश्रेणे विरसप्रिये ॥ ३१ ॥

असम्मतनिषेधे च भये सङ्कोचवीरणे ।

सङ्कोचकूर्परौ नाट्ये चोपु विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

अतिसङ्कोचकूर्परस्य लक्षणमाह —

सङ्कोचकूर्परौ तावद्विनाङ्गचितौ यदि ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा सोऽतिसङ्कोचकूर्परः ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

वानराणां च नटने चोराणां च द्वकूर्परे ।

एकभागविनियोगः —

बलात्कृत्य कृताश्लेषनायकस्य निरोधने ॥ ३४ ॥

पुरतो नायकस्याग्रे कुचैकस्य प्रदर्शने ।

अतिसङ्कोच एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ॥ ३५ ॥

संयुक्तकूर्परस्य लक्षणमाह —

कूर्परावतिसङ्कोचौ पृष्ठदेशावलम्बितौ ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे च पृष्ठसंयुक्तकूर्परः ॥ ३६ ॥

विनियोगः —

चिन्तने च वणिङ्नाट्ये स्तम्भने श्रमपीडिते ।

एकभागविनियोगः —

उत्साहे गर्वभावे चात्युद्विग्नचनेऽपि च ॥ ३७ ॥

पृष्ठसंयुक्त एतेषु कूर्परौ विनियुज्यते ।

पार्श्वोदरधुतकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वोदरधुतौ तावत् कूर्परौ विनयान्वितौ ॥ ३८ ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा पार्श्वोदरधुतः स्मृतः ।

प्रार्थनाया एकभागविनियोगः —

बलात्कृत्य कुचस्पर्शे नीचस्त्रीनटने तथा ॥ ३९ ॥

असम्मते च लज्जायां विनयेनावलोकने ।
पार्श्वोदरयुतो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ४० ॥

विधुतकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वोदरधुतौ तावदर्धतालान् विस्तृतौ ।
पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा विधुतः कूर्परः स्मृतः ॥ ४१ ॥

विनियोगः —

लेखने पठने ध्याने करे पुष्पाञ्जलावपि ।
उपचारेऽर्घ्यदाने च पूर्णपात्रे च पुष्करे ॥ ४२ ॥

एकभागविनियोगः —

आश्चर्येऽतिशये लोकवार्तायामनुमोदने ।
किं कार्यमिह को हेतुः को भवान् कुत आगतः ॥ ४३ ॥
विधुतः कूर्परो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

विततकूर्परस्य लक्षणमाह —

विधुतौ कूर्परौ तावत् सार्धतालान् विस्तृतौ ॥ ४४ ॥
पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा विततः कूर्परः स्मृतः ।

विनियोगः —

नटने नाभिसंस्पर्शे चोदरव्याधिपीडने ॥ ४५ ॥

एकभागविनियोगः —

नाट्ये शृङ्गारगमने चैकतालान् खण्डने ।
उदरस्पर्शनजपे विततो विनियुज्यते ॥ ४६ ॥

पार्श्वधोमुखकूर्परस्य लक्षणमाह —

तालमानात् पुरः पार्श्वे पार्श्वधोमुखकूर्परौ ।
पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा पार्श्वधोमुखकूर्परः ॥ ४७ ॥

विनियोगः —

विनयाद्विप्रसेवायामुपचारेण याचने ।
दीपनीराञ्जनकरे वक्षःसङ्घट्टने करे ॥ ४८ ॥

एकभागविनियोगः —

प्रालम्बहस्ताभिनये रसमार्गप्रदर्शने ।

एकतालानुकरणे गमने खण्डने पदे ॥ ४९ ॥

विलासोल्लासचलने पार्श्वधोमुखकूर्परः ।

पार्श्वभिमुखकूर्परस्य लक्षणमाह —

एकार्धतालमानेनाधोमुखौ पार्श्वसम्मुखौ ॥ ५० ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा पार्श्वभिमुखकूर्परः ।

विनियोगः —

नाट्ये सङ्कीर्णरेखायां जगिणीनटने तथा ॥ ५१ ॥

एकभागविनियोगः —

नटने गतिविन्यासे चार्धरेखासु खण्डने ।

मोहभ्रान्तिप्रकटने लक्ष्मीवाणीप्रदर्शने ॥ ५२ ॥

पार्श्वभिमुख एतेषु कूर्परो विनियुज्यते ।

पार्श्वोन्नतस्य लक्षणमाह —

पार्श्वोन्मुखौ कूर्परौ चेन्नवाङ्गुलसमुन्नतौ ॥ ५३ ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा स पार्श्वोन्नतकूर्परः ।

विनियोगः —

ताडने पतने नाट्ये सालगस्यस्तिके करे ॥ ५४ ॥

जगिणीनटने चापि निपादनटने तथा ।

एकभागविनियोगः —

नटने चाद्भुतरसे गतिविन्यासभेदने ॥ ५५ ॥

नाट्यावसानेथोङ्कारे चाकाशे पक्षिसञ्चरे ।

पार्श्वोन्नतश्च नटने कूर्परो विनियुज्यत ॥ ५६ ॥

पार्श्वोत्थुन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वोन्नतौ कूर्परौ चेदर्धतालसमुन्नतौ ।

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा सोऽत्युन्नततरः स्मृतः ॥ ५७ ॥

विनियोगः —

नाट्ये च देशीचारीषु कमले सालगे करे ।

परापरजगन्नाथदर्शने भक्तिपूर्वकम् ॥ ५८ ॥

एकभागविनियोगः —

नटने सालगकरे चातिकोपेन ताडने ।

कुन्तायुधप्रहरणे मुष्टिमुद्यम्य कृन्तने ॥ ५९ ॥

अत्युन्नततरस्तेषु कूर्परो विनियुज्यते ।

भुजमूलोन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह —

भुजमूलसमस्तावत् कूर्परादुन्नतो(?)यदि ॥ ६० ॥

पार्श्वद्वये च पार्श्वे वा भुजमूलोन्नतः स्मृतः ।

विनियोगः —

शिरःस्थभारोन्नमने पतने करणादिषु ॥ ६१ ॥

राक्षसीकरयुग्मेनाप्यतिकोपेन ताडने ।

एकभागविनियोगः —

करस्थयष्टिभ्रमणे कोपेनाधिकताडने ॥ ६२ ॥

भुजमूलोन्नतो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

अधिकोन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह —

भुजमूलोन्नतस्तावदधतालोन्नतो यदि ॥ ६३ ॥

अधिकोन्नत इत्युक्तः कूर्परो नाट्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

उन्नतद्रव्यवहने चोपरिक्षिप्तधारणे ॥ ६४ ॥

एकभागविनियोगः —

बलेन मुष्टिमुन्नम्य मल्लयुद्धेषु कृन्तने ।

शक्तिशूलायुधैरेव कृन्तने चातिकोपतः ॥ ६५ ॥

अधिकोन्नत एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

पार्श्वाभिमुखोर्ध्वकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वाभिमुखतस्तावदधतालसमुन्नतः ॥ ६६ ॥

पार्श्वाभिमुख ऊर्ध्वश्च कूर्परः परिकीर्तितः ।

१. 'समं तावत् कूर्परादुन्नतौ' इति पाठः स्यात्.

विनियोगः —

अतिस्थूलपदार्थानामुपर्युन्नमने करे ॥ ६७ ॥

नाट्ये च गतिविन्यासे शिखरे कमले करे ।

एकभागविनियोगः —

नाट्ये च सालककरभ्रमणे चलने तथा ॥ ६८ ॥

उल्लासगर्वभावेन नटने गतिभेदतः ।

पार्श्वाभिमुख ऊर्ध्वश्चेदेषु विनियुज्यते ॥ ६९ ॥

अभिमुखकूर्परस्य लक्षणमाह —

पार्श्वाभिमुखमूर्ध्वश्चेदर्थतालं पुरोगतः ।

उन्नताभिमुखस्तावत् कूर्परः परिकीर्तितः ॥ ७० ॥

विनियोगः —

नाट्ये च गतिविन्यासे चलोल्लासेन सञ्चरे ।

एकभागविनियोगः —

अतिरागे च मोहे च सन्तोषोल्लाससञ्चरे ॥ ७१ ॥

उन्नताभिमुखो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

उच्चतरकूर्परस्य लक्षणमाह —

उन्नताभिमुखस्तावदर्थतालसमुन्नतः ॥ ७२ ॥

स तूच्चतर इत्युक्तः कूर्परो नाट्यवेदिभिः ।

विनियोगः —

प्रासादस्थजनाह्वाने सुराणां च समुद्यमे ॥ ७३ ॥

एहीत्यभिमुखाह्वाने चोपर्युत्क्षिप्तधारणे ।

एकभागविनियोगः —

कमलोल्लासचलने चोन्नते चित्रलेखने ॥ ७४ ॥

प्रालम्बपाणिना नाट्ये सञ्चरे गतिभेदतः ।

एवमुच्चतरस्तावत् कूर्परो विनियुज्यते ॥ ७५ ॥

पार्श्ववक्रोच्चकूर्परस्य लक्षणमाह —

उक्त उच्चतरस्तावत् कूर्परो वक्रपार्श्वगः ।

पार्श्ववक्रोच्च इत्येवं कूर्परः परिकीर्तितः ॥ ७६ ॥

विनियोगः—

शिरःस्थदधिभाण्डस्य पाणिभ्यामवलम्बने ।
पिशाचावेशहुङ्कारताडनोन्नमने करे ॥ ७७ ॥

एकभागविनियोगः—

नाट्ये निषादनटने चोपलोत्सारणे करे ।
महिषासुरमर्दिन्याः शूलकुन्तोन्नमत्करे ॥ ७८ ॥
पार्श्ववक्रोच्च एतेषु कूर्परो विनियुज्यते ।

पुरोमुखकूर्परस्य लक्षणमाह—

कुचयोरग्रभागे तु कूर्परौ च स्थितौ यदि ॥ ७९ ॥
पुरोमुखः कूर्परोऽसौ कीर्तितो भरतागमे ।

विनियोगः—

कुचयोश्च तिरोधाने प्रार्थयित्वापि याचने ॥ ८० ॥
अतिशीतेऽङ्गसङ्कोचे विनयाकारसंस्थितौ ।

एकभागविनियोगः—

रत्यर्थासम्मतौ स्त्रीणां लज्जायां मानभञ्जने ॥ ८१ ॥
पुरःकूर्पर एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

उद्वाहितस्य लक्षणमाह—

पुरोमुखौ कूर्परौ चेत् तालमानसमुन्नतौ ॥ ८२ ॥
उद्वाहितः कूर्परोऽसौ कीर्तितो भरतागमे ।

विनियोगः—

जयशब्देऽञ्जलिं कृत्वा मित्रदेहेषु ताडने ॥ ८३ ॥
स्त्रीणामन्योन्यकलहे कराभ्यामपि निन्दने ।

एकभागविनियोगः—

किं कार्यमिह को हेतुरिति हस्तैर्न निन्दने ॥ ८४ ॥
विग्रलम्भानुवादेन समर्थोऽसीति भाषणे ।
उद्वाहितः कूर्परश्चेदेवं हि विनियुज्यते ॥ ८५ ॥

उन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह—

उद्वाहितौ कूर्परौ चेदर्धतालसमुन्नतौ ।
उन्नतः कूर्पर इति प्रोच्यते भरतागमे ॥ ८६ ॥

विनियोगः —

दूरतो नीचसेवायां शिरोभारोन्नमत्करे ।
मल्लयुद्धे च मल्लैश्च कूर्परेण प्रपीडने ॥ ८७ ॥

एकभागविनियोगः —

नास्ति वाक्ये च निन्दायां निषेधे कोपनिन्दया ।
उन्नतः कूर्परो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ८८ ॥

अत्युन्नतकूर्परस्य लक्षणमाह —

उन्नतौ कूर्परौ तावदर्धतालोन्नतौ यदि ।
अत्युन्नतः कूर्परोऽसौ नाट्यविद्धिः प्रकीर्तितः ॥ ८९ ॥

विनियोगः —

उन्नतादित्यमालोक्य प्रार्थनायां च भक्तितः ।
प्रत्यक्षेश्वरसेवायां दूरस्थाह्वानकर्मणि ॥ ९० ॥

एकभागविनियोगः —

नाट्ये निषादनटने सालके कमले करे ।
अत्युन्नतः कूर्परोऽसावेतेषु विनियुज्यते ॥ ९१ ॥

पुरोयुक्तकूर्परस्य लक्षणमाह —

वक्षःपुरःप्रदेशे तु वक्षःसंयुतकूर्परौ ।
पुरोयुक्त इति प्रोक्तः कूर्परो भरतागमे ॥ ९२ ॥

विनियोगः —

कुचैकस्य तिरोधाने शीतार्ते विनयाकृतौ ।
विचारैः भग्नचिन्तायां पुरोयुक्तो नियुज्यते ॥ ९३ ॥

पुरोवियुक्तकूर्परस्य लक्षणमाह —

कूर्परश्चेत् पुरोयुक्तस्तालमानोन्नतो यदि ।
पुरोवियुक्त इत्युक्तो वियुक्तोन्नत इत्यपि ॥ ९४ ॥

विनियोगः —

संकोचे च निषेधे च पिधाने कुचयोरपि ।
सव्यभागस्थशिष्यात्तु वीटिकाग्रहणे तथा ॥ ९५ ॥
पुरोवियुक्त एतेषु कार्येषु विनियुज्यते ।

पुरोविमुखमुन्नतस्य लक्षणमाह —

पुरोवियुक्तश्चेत् तावत् कूर्परो विमुखोन्नतः ॥ ९६ ॥

भरते कीर्तितः सोऽयं स पुरोविमुखोन्नतः ।

विनियोगः —

नाट्ये निषादनटने वीजनोन्नमने करे ॥ ९७ ॥

वामस्थवस्तुग्रहणे प्रदाने विनियुज्यते ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ९८ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

कूर्पराभिनयो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ९९ ॥

उक्तानामष्टाविंशतिसंख्याकानां कूर्पराणां भ्रमणलोलचलन-
कम्पनरेचितसंयोगात् चत्वारिंश(त्तशताधिक ? दाधिकशत)कूर्परा उ-
त्पन्नाः ॥

तेषां प्रत्येकं प्रत्येकं नामधेयमाह —

पार्श्वयुक्तभ्रमणम् ।

पार्श्वयुक्तकम्पनम् ।

पार्श्वयुक्तलोलम् ।

पार्श्वयुक्तरचनम् ।

पार्श्वयुक्तचलनम् ।

पार्श्वयुक्ताः पञ्च ॥

पार्श्ववियुक्तभ्रमणम् ।

पार्श्ववियुक्तकम्पनम् ।

पार्श्ववियुक्तलोलम् ।

पार्श्ववियुक्तरचनम् ।

पार्श्ववियुक्तचलनम् ।

पार्श्ववियुक्ताः पञ्च ॥

पार्श्वविस्तृतभ्रमणम् ।

पार्श्वविस्तृतकम्पनम् ।

पार्श्वविस्तृतलोलम् ।

पार्श्वविस्तृतरचनम् ।

पार्श्वविस्तृतचलनम् ।

पार्श्वविस्तृताः पञ्च ॥

भुजसम्मितभ्रमणम् ।

भुजसम्मितकम्पनम् ।

भुजसम्मितलोलम् ।

भुजसम्मितरेचनम् ।

भुजसम्मितचलनम् ।

भुजसम्मिताः पञ्च ॥

पृष्ठाक्षिप्तभ्रमणम् ।

पृष्ठाक्षिप्तकम्पनम् ।

पृष्ठाक्षिप्तलोलम् ।

पृष्ठाक्षिप्तरचनम् ।

पृष्ठाक्षिप्तचलनम् ।

पृष्ठाक्षिप्ताः पञ्च ॥

पृष्ठसङ्कोचभ्रमणम् ।

पृष्ठसङ्कोचकम्पनम् ।

पृष्ठसङ्कोचलोलम् ।

पृष्ठसङ्कोचरेचनम् ।

पृष्ठसङ्कोचचलनम् ।

(पृष्ठसङ्कोचाः पञ्च)

पृष्ठातिसङ्कोचभ्रमणम् ।

पृष्ठातिसङ्कोचकम्पनम् ।

पृष्ठातिसङ्कोचलोलम् ।

पृष्ठातिसङ्कोचरेचनम् ।

पृष्ठातिसङ्कोचचलनम् ।

(पृष्ठातिसङ्कोचाः पञ्च)

पृष्ठावलम्बितभ्रमणम् ।

पृष्ठावलम्बितकम्पनम् ।

पृष्ठावलम्बितलोलम् ।

पृष्ठावलम्बितरेचनम् ।

पृष्ठावलम्बितचलनम् ।

(पृष्ठावलम्बिताः पञ्च)

पार्श्वोदरधुतभ्रमणम् ।

पार्श्वोदरधुतकम्पनम् ।

पार्श्वोदरधुतलोलम् ।

पार्श्वोदरधुतरेचनम् ।

पार्श्वोदरधुतचलनम् ।

(पार्श्वोदरधुताः पञ्च)

पार्श्वविधुतभ्रमणम् । पार्श्वविधुतकम्पनम् ।
 पार्श्वविधुतलोलम् । पार्श्वविधुतरेचनम् ।
 पार्श्वविधुतचलनम् ।

(पार्श्वविधुताः पञ्च)

पार्श्वविततभ्रमणम् । पार्श्वविततकम्पनम् ।
 पार्श्वविततलोलम् । पार्श्वविततरेचनम् ।
 पार्श्वविततचलनम् ।

(पार्श्ववितताः पञ्च)

पुरोधोमुखभ्रमणम् । पुरोधोमुखकम्पनम् ।
 पुरोधोमुखलोलम् । पुरोधोमुखरेचनम् ।
 पुरोधोमुखचलनम् ।

(पुरोधोमुखाः पञ्च)

पार्श्वाभिमुखभ्रमणम् । पार्श्वाभिमुखकम्पनम् ।
 पार्श्वाभिमुखलोलम् । पार्श्वाभिमुखरेचनम् ।
 पार्श्वाभिमुखचलनम् ।

(पार्श्वाभिमुखाः पञ्च)

भुजमूलोन्नतभ्रमणम् । भुजमूलोन्नतकम्पनम् ।
 भुजमूलोन्नतलोलम् । भुजमूलोन्नतरेचनम् ।
 भुजमूलोन्नतचलनम् ।

(भुजमूलोन्नताः पञ्च)

भुजमूलाधिकोन्नतभ्रमणम् । भुजमूलाधिकोन्नतकम्पनम् ।
 भुजमूलाधिकोन्नतलोलम् । भुजमूलाधिकोन्नतरेचनम् ।
 भुजमूलाधिकोन्नतचलनम् ।

(भुजमूलाधिकोन्नताः पञ्च)

पार्श्वोन्नतभ्रमणम् । पार्श्वोन्नतकम्पनम् ।
 पार्श्वोन्नतलोलम् । पार्श्वोन्नतरेचनम् ।
 पार्श्वोन्नतचलनम् ।

(पार्श्वोन्नताः पञ्च)

पार्श्वोत्थुन्नतभ्रमणम् । पार्श्वोत्थुन्नतकम्पनम् ।
 पार्श्वोत्थुन्नतलोलम् । पार्श्वोत्थुन्नतरेचनम् ।
 पार्श्वोत्थुन्नतचलनम् ।

(पार्श्वोत्थुन्नताः पञ्च)

पार्श्वोभिमुखोर्ध्वभ्रमणम् । पार्श्वोभिमुखोर्ध्वकम्पनम् ।
 पार्श्वोभिमुखोर्ध्वलोलम् । पार्श्वोभिमुखोर्ध्वरेचनम् ।
 पार्श्वोभिमुखोर्ध्वचलनम् ।

(पार्श्वोभिमुखाः पञ्च)

*अभिमुखोन्नतभ्रमणम् । अभिमुखोन्नतकम्पनम् ।
 अभिमुखोन्नतलोलम् । अभिमुखोन्नतरेचनम् ।
 अभिमुखोन्नतचलनम् ।

(अभिमुखोन्नताः पञ्च)

अभिमुखोच्चतरभ्रमणम् । अभिमुखोच्चतरकम्पितम् ।
 अभिमुखोच्चतरलोलम् । अभिमुखोच्चतररोचितम् ।
 अभिमुखोच्चतरचलनम् ।

(अभिमुखोच्चतराः पञ्च)

पार्श्ववक्रोच्चभ्रमणम् । पार्श्ववक्रोच्चकम्पनम् ।
 पार्श्ववक्रोच्चलोलम् । पार्श्ववक्रोच्चरेचनम् ।
 पार्श्ववक्रोच्चचलनम् ।

(पार्श्ववक्रोच्चाः पञ्च)

* 'समुद्देशे अभिमुखोच्चतरस्तथा' (पृ० २०५) इति, लक्षणे च 'अभिमुखकूर्परस्थ लक्षणमाह', 'उच्चतरकूर्परस्थ लक्षमाह' (पृ० २१२) इति च पूर्वं पाठितम् ।

पुरोमुखभ्रमणम् । पुरोमुखकम्पनम् ।
पुरोमुखलोलम् । पुरोमुखरेचनम् ।
पुरोमुखचलनम् ।

(पुरोमुखाः पञ्च)

पुरोद्वाहितभ्रमणम् । पुरोद्वाहितकम्पनम् ।
पुरोद्वाहितलोलम् । पुरोद्वाहितरेचनम् ।
पुरोद्वाहितचलनम् ।

(पुरोद्वाहिताः पञ्च)

पुरोन्नतभ्रमणम् । पुरोन्नतकम्पनम् ।
पुरोन्नतलोलम् । पुरोन्नतरेचनम् ।
पुरोन्नतचलनम् ।

(पुरोन्नताः पञ्च)

पुरोत्युन्नतभ्रमणम् । पुरोत्युन्नतकम्पनम् ।
पुरोत्युन्नतलोलम् । पुरोत्युन्नतरेचनम् ।
पुरोत्युन्नतचलनम् ।

(पुरोत्युन्नताः पञ्च)

पुरोयुक्तभ्रमणम् । पुरोयुक्तकम्पनम् ।
पुरोयुक्तलोलम् । पुरोयुक्तरचनम् ।
पुरोयुक्तचलनम् ।

(पुरोयुक्ताः पञ्च)

*तिर्यगुच्चभ्रमणम् । तिर्यगुच्चकम्पनम् ।
तिर्यगुच्चलोलम् । तिर्यगुच्चरेचनम् ।
तिर्यगुच्चचलनम् ।

(तिर्यगुच्चाः पञ्च)

‘पुरोत्रियुक्तः’ इति उद्देशे पठ्यते ।

*तिर्यगुच्चतरभ्रमणम् । तिर्यगुच्चतरकम्पनम् ।
 तिर्यगुच्चतरलोलम् । तिर्यगुच्चतररेचनम् ।
 तिर्यगुच्चतरचलनम् ।
 तिर्यगुच्चतराः पञ्च ।

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।
 कूर्पराभिनयः कार्येष्वेतेषु विनियुज्यते ॥

कूर्परलक्षणविनियोगानन्तरं मणिबन्धलक्षणविनियोगः चिन्त्यते ।

उत्तानोऽधस्तलः पार्श्वस्त्रिविधो मणिबन्धकः ।
 पृथक् पृथक् पञ्चधा स्यादेवं पञ्चदश स्मृताः ॥ १ ॥
 सम आनत ऊर्ध्वश्च विषमो वक्र इत्यपि ।
 एवं पञ्चक्रियायोगादुत्तानादित्रिकेष्वपि ॥ २ ॥
 मणिबन्धः स्थिर इति प्रोक्तो भरतवेदिभिः ।
 मतान्तरे पञ्चविधो भ्रमणं लोलमेव च ॥ ३ ॥
 कम्पनं चलनं चैव रेचनं चेति पञ्चकम् ।
 एवं पञ्चक्रियायोगात् त्रिविधो मणिबन्धकः ॥ ४ ॥
 अस्थिराः पञ्चदश च प्रोक्ता भरतवेदिभिः ।
 स्थिरास्थिराणां संयोगात् पञ्चसप्ततिसङ्ख्यया ॥ ५ ॥
 उत्पन्ना मणिबन्धास्तु नटनेषूपयोजिताः ।

एतेषां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । प्रथमं तावदुत्तानमणिबन्ध-
 लक्षणविनियोगचिन्ता । समानतोर्ध्वविषमवक्रभेदेन पञ्चविधः । तेषु
 स्थिरभावलक्षणचिन्ता —

समानतोर्ध्वविषमवक्रभेदेन पञ्चधा ॥ ६ ॥

उत्तानमणिबन्धस्तु पञ्चधा स्थिर उच्यते ।

समोत्तानस्य लक्षणमाह —

समाकारतया तावद् दीर्घाङ्गुलितलान्वितः ॥ ७ ॥

समोत्तान इति प्रोक्तो मणिबन्धः स नर्तकैः ।

* 'पुरोविमुक्तः' इत्युद्देशो दृश्यते ।

विनियोगः —

दानप्रतिग्रहे मुष्टिवन्धने कमलादिषु ॥ ८ ॥

आनतोत्तानस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावन्मणिवन्धो नतो यदि ।

आनतोत्तान इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ९ ॥

विनियोगः —

भुजमूलस्य संस्पर्शे पाणिरेखावलोकने ।

दर्पणालोकने नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १० ॥

ऊर्ध्वोत्तानस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावन्मणिवन्धः समुन्नतः ।

ऊर्ध्वोत्तान इति प्रोक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ११ ॥

विनियोगः —

इदानीमेतदर्थं च वरदाने नियुज्यते ।

वक्रोत्तानस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावदन्तर्भागेन वक्रितः ॥ १२ ॥

वक्रितोत्तान इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ।

विनियोगः —

आलम्बने समाश्लेषे अनर्घमणिवीक्षणम् ॥ १३ ॥

कर्कटोत्तानहस्ते च वक्रितो विनियुज्यते ।

विषमस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावद् बहिर्भागेन वक्रितः ॥ १४ ॥

विषमो मणिवन्धः स नर्तकैः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

पार्श्वस्थजननिर्देशेऽनादरेण प्रतिग्रहे ॥ १५ ॥

धारणे जलपात्रस्य विषमो विनियुज्यते ।

समाधस्तलस्य लक्षणमाह —

समानतोर्ध्ववक्राश्च विषमश्चेति पञ्चधा ॥ १६ ॥

मणिवन्ध इति प्रोक्तोऽधस्तलो नाट्यवेदिभिः ।

स(म ? माधस्त)लस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलाङ्गुल्याधःकृतो मणिवन्धकः ॥ १७ ॥

समाधस्तल इत्युक्तः समाकारेण संस्थितः ।

विनियोगः —

प्रमाणे शुद्धरेखायां क्षमस्वेति प्रदर्शने ॥ १८ ॥

पुरःप्रसारितकरेऽधस्तलो विनियुज्यते ।

आनताधस्तलस्य लक्षणमाह —

समाकारतया तावदानतो मणिवन्धकः ॥ १९ ॥

आनतो मणिवन्धः स कीर्तितो भरतागमे ।

विनियोगः —

ऊर्ध्वाङ्गुलितलाकारः पृष्ठतो मणिवन्धकः ॥ २० ॥

आनतः स तु विज्ञेयोऽधस्तलो मणिवन्धकः ।

विनियोगः —

भीताभयप्रदाने च क्षणं तिष्ठेति भाषणे ॥ २१ ॥

कोपेनोत्तारणकरेऽधस्तलो विनियुज्यते ।

ऊर्ध्वाधस्तलस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलाकार उन्नतो मणिवन्धकः ॥ २२ ॥

ऊर्ध्वाधस्तल इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ।

विनियोगः —

मोहायासेन पार्श्वस्थगिरालम्बने करे ॥ २३ ॥

बकाश्ववदने गुच्छलम्बने विनियुज्यते ।

वक्राधस्तलस्य लक्षणमाह —

समाकारस्थितस्तावदन्तर्भागे च वक्रितः ॥ २४ ॥

वक्रिताधस्तल इति प्रोच्यते मणिवन्धकः ।

विनियोगः —

नाट्ये सङ्कीर्णरेखायां मण्डले धनुराकृतौ ॥ २५ ॥

चन्द्रहासायुधे वक्रे वक्रितो विनियुज्यते ।

विषमाधस्तलस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलाङ्गुल्यो बहिर्भागेन वक्रिताः ॥ २६ ॥

विषमाधस्तल इति श्रुतः स मणिबन्धकः ।

विनियोगः —

परिहासेन नटने विकारे वक्रकोणयोः ॥ २७ ॥

पार्श्वस्थजननिर्देशे विषमो विनियुज्यते* ।

स्थिरमणिबन्धलक्षणविनियोगश्चिन्तितः । अस्थिराणां मणिबन्धानां लक्षणविनियोगश्चिन्त्यते ।

उत्तानोऽधस्तलः पार्श्वस्त्रिविधो मणिबन्धकः ॥ २८ ॥

एतेषु भ्रमणं लोळं कम्पनं चलनं ततः ।

रेचनं चेति पञ्चैताः क्रिया नाट्ये प्रयोजिताः ॥ २९ ॥

उत्तानभ्रमणस्य लक्षणमाह —

उत्तानक्रममारभ्य तलेन भ्रमणे कृते :

मुहुर्मुहुश्च तन्नाट्ये चोत्तानभ्रमणं विदुः ॥ ३० ॥

विनियोगः —

परिवर्तनमार्गेण पिण्डीकरणकर्मणि ।

पताकाकमलादीनां भ्रमणे विनियुज्यते ॥ ३१ ॥

उत्तानलोलस्य लक्षणमाह —

करपार्श्वप्रदेशे तु पार्श्वभागेन लोलने ।

उत्तानलोल इत्युक्तो मणिबन्धः स नर्तकैः ॥ ३२ ॥

विनियोगः —

परिहासेन वचने सौन्दर्यश्लाघनेऽद्भुते ।

पताकाकमलादीनां लोलने विनियुज्यते ॥ ३३ ॥

उत्तानकम्पनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वाधोभागतस्तावद् मणिबन्धेन कम्पिते ।

उत्तानकम्पनमणिबन्धः स परिकीर्तितः ॥ ३४ ॥

* इतः परं पार्श्वभेदप्रयुक्तानां मणिबन्धानां लक्षणादिकं मातृकायां नोपलभ्यते ।

विनियोगः —

गच्छ गच्छेति वचने आगच्छागच्छ सन्निधा ।
कमलादेश्च पतनोत्पतने विनियुज्यते ॥ ३५ ॥

(उत्तान)चलनस्य लक्षणमाह —

उत्तानक्रमतस्तावच्चलिते मणिवन्धने ।
उत्तानचलितो नाट्ये मणिवन्धः स कीर्तितः ॥ ३६ ॥

विनियोगः —

श्लाघने चाकचक्ये च सुन्दरे चाद्भुते तथा ।
पताकासालकादीनां चलने विनियुज्यते ॥ ३७ ॥

उत्तानतलरेचनस्य लक्षणमाह —

पुरःपश्चात्प्रदेशे तु मणिवन्धे च रेचिते ।
शीघ्रतो मणिवन्धः स उत्तानतलरेचितः ॥ ३८ ॥

विनियोगः —

नटने गतिभेदे च कमले रेचिते तथा ।
सन्देहरत्नवीक्षायां रेचितं विनियुज्यते ॥ ३९ ॥

उत्तानतलाभिनयश्चिन्तितः । अधस्तलाभिनयश्चिन्त्यते ।

अधस्तलभ्रमणस्य लक्षणमाह —

अधोमुखतलेनैव भ्रमणे मणिवन्धतः ।
अधोमुखतलस्तावद् भ्रमणो मणिवन्धकः ॥ ४० ॥

विनियोगः —

पात्रप्रवेशे नटने जग्गिणीनटने तथा ।
अधोमुखे च कमले भ्रमणं विनियुज्यते ॥ ४१ ॥

(अधस्तललोलस्य लक्षणमाह) —

अधोमुखतलेनैव पार्श्वदेशेषु लोलितः ।
अधस्तलो लोलितश्च मणिवन्धः प्रकीर्तितः ॥ ४२ ॥

विनियोगः —

सर्पाणां मन्दगमने नटने गतिभेदयोः ।
पार्श्वे स्थलशुद्धौ च लोलितं विनियुज्यते ॥ ४३ ॥

(अधस्तल)कम्पनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वाधोभागतस्तावत् कम्पिते मणिवन्धके ।

अधस्तलः कम्पितश्च मणिवन्धः प्रकीर्तितः ॥ ४४ ॥

विनियोगः —

एहीत्यभिमुखाद्धाने हस्तेन परिबीजने ।

अन्योन्यमैत्रीकरणे कम्पितं विनियुज्यते ॥ ४५ ॥

अधस्तलचलनस्य लक्षणमाह —

मणिवन्धेन चलितेऽधोमुखेन तु शीघ्रतः ।

अधस्तलचलः सोऽयं मणिवन्धः प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥

विनियोगः —

चलत्पतत्रिपतने मथिते दधिमाजने ।

पताकाकमलादीनां चालने विनियुज्यते ॥ ४७ ॥

अधस्तलरेचनस्य लक्षणमाह —

पुरःपश्चात्प्रदेशे तु मणिवन्धेन रेचिते ।

अधस्तलो रेचितश्च मणिवन्धः प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥

विनियोगः —

नाट्येषु गतिभेदे च तालकालेषु रेचने ।

व्यवहारे च तर्के च रेचितं विनियुज्यते ॥ ४९ ॥

अधस्तलभेद(लक्षण)विनियोगश्चिन्तितः ॥ पार्श्वतललक्षणविनि-
योगश्चिन्त्यते ।

पार्श्वभ्रमणस्य लक्षणमाह —

करपार्श्वप्रदेशेन भ्रमणे मणिवन्धतः ।

पार्श्वभ्रमणमित्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ५० ॥

विनियोगः —

जगिणीनटने नाट्ये धूपदीपप्रदर्शने ।

पताकाकमलादीनां भ्रमणे विनियुज्यते ॥ ५१ ॥

पार्श्वलोलस्य लक्षणमाह —

पार्श्वस्य पार्श्वदेशे तु पार्श्वभागेन लोलने ।

पार्श्वलोल इति प्रोक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ५२ ॥

विनियोगः —

निपेधे वीजने भेदे जले मत्स्येन लोलने ।

ताडने मर्दलादां च पार्श्वलोलो नियुज्यते ॥ ५३ ॥

पार्श्वकम्पनस्य लक्षणमाह —

मणिवन्धस्य पार्श्वेन चोर्ध्वाधः कम्पने कृते ।

पार्श्वकम्पन इत्युक्तो मणिवन्धः स नर्तकैः ॥ ५४ ॥

विनियोगः —

उपर्यधः प्रमाणस्य वीक्षणे खण्डने करे ।

तालकालप्रबोधे च कम्पनं विनियुज्यते ॥ ५५ ॥

पार्श्वचलनस्य लक्षणमाह —

पार्श्वेन मणिवन्धस्य चलिते च मुहुर्मुहुः ।

नटने पार्श्वचलितो मणिवन्धः प्रकीर्तितः ॥ ५६ ॥

विनियोगः —

घण्टानादग्रघोषे च भये शीतार्तकम्पने ।

सालके जग्गिणीनाट्ये चलनं विनियुज्यते ॥ ५७ ॥

पार्श्वरेचितस्य लक्षणमाह —

मणिवन्धस्य पार्श्वेन पुरः पश्चाच्च रेचिते ।

पार्श्वरेचित इत्युक्तो मणिवन्धः प्रकीर्तितः ॥ ५८ ॥

विनियोगः —

नटने गतिभेदेषु तालकालेषु रेचने ।

संज्ञया कृन्तने लोह (दष्ट? घट्ट)नायुधघट्टने ॥ ५९ ॥

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।

बालराममहोपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ ६० ॥

नटने मणिवन्धस्याभिनयो विनियुज्यते ॥ ६० ॥

स्थिराणामस्थिराणां संयोगादुत्पन्नानां मणिबन्धानां संख्याभेद-
माह —

समोत्तानभ्रमणम् ।	समोत्तानचलनम् ।
समोत्तानलोलम् ।	समोत्तानरेचनम् ।
समोत्तानकम्पनम् ।	

आनतोत्तानभ्रमणम् ।	आनतोत्तानचलनम् ।
आनतोत्तानलोलम् ।	आनतोत्तानरेचनम् ।
आनतोत्तानकम्पनम् ।	

ऊर्ध्वोत्तानभ्रमणम् ।	ऊर्ध्वोत्तानचलनम् ।
ऊर्ध्वोत्तानलोलम् ।	ऊर्ध्वोत्तानरेचनम् ।
ऊर्ध्वोत्तानकम्पनम् ।	

वक्रोत्तानभ्रमणम् ।	वक्रोत्तानचलनम् ।
वक्रोत्तानलोलम् ।	वक्रोत्तानरेचनम् ।
वक्रोत्तानकम्पनम् ।	

विषमोत्तानभ्रमणम् ।	विषमोत्तानचलनम् ।
विषमोत्तानलोलम् ।	विषमोत्तानरेचनम् ।
विषमोत्तानकम्पनम् ।	

समाधस्तलभ्रमणम् ।	समाधस्तलचलनम् ।
समाधस्तललोलम् ।	समाधस्तलरेचनम् ।
समाधस्तलकम्पनम् ।	

आनताधस्तलभ्रमणम् ।	आनताधस्तलचलनम् ।
आनताधस्तललोलम् ।	आनताधस्तलरेचनम् ।
आनताधस्तलकम्पनम् ।	

ऊर्ध्वाधस्तलभ्रमणम् । ऊर्ध्वाधस्तलचलनम् ।
 ऊर्ध्वाधस्तललोलम् । ऊर्ध्वाधस्तलरेचनम् ।
 ऊर्ध्वाधस्तलकम्पनम् ।

वक्राधस्तलभ्रमणम् । वक्राधस्तलचलनम् ।
 वक्राधस्तललोलम् । वक्राधस्तलरेचनम् ।
 वक्राधस्तलकम्पनम् ।

विषमाधस्तलभ्रमणम् । विषमाधस्तलचलनम् ।
 विषमाधस्तललोलम् । विषमाधस्तलरेचनम् ।
 विषमाधस्तलकम्पनम् ।

समपार्श्वभ्रमणम् । समपार्श्वचलनम् ।
 समपार्श्वलोलम् । समपार्श्वरेचनम् ।
 समपार्श्वकम्पनम् ।

आनतपार्श्वभ्रमणम् । आनतपार्श्वचलनम् ।
 आनतपार्श्वलोलम् । आनतपार्श्वरेचनम् ।
 आनतपार्श्वकम्पनम् ।

ऊर्ध्वपार्श्वभ्रमणम् । ऊर्ध्वपार्श्वचलनम् ।
 ऊर्ध्वपार्श्वलोलम् । ऊर्ध्वपार्श्वरेचनम् ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वपार्श्वकम्पनम् ।

वक्रपार्श्वभ्रमणम् । वक्रपार्श्वचलनम् ।
 वक्रपार्श्वलोलम् । वक्रपार्श्वरेचनम् ॥ १४ ॥
 वक्रपार्श्वकम्पनम् ।

विषमपार्श्वभ्रमणम् । विषमपार्श्वचलनम् ।
विषमपार्श्वलोलम् । विषमपार्श्वरेचनम् ।
विषमपार्श्वकम्पनम् ।

विषमपार्श्वः पञ्च ।

एवं स्थिरास्थिराणां मणिवन्धानां संयोगात् पञ्चसप्तति-
सङ्ख्याका मणिवन्धतलाङ्गुलिभेदाः संयुक्तहस्तेष्वसंयुक्तहस्तेषु च
उपयुक्ताः । नृत्ये नाट्ये अभिनये च तालक्रियामार्गेण गति-
चारिषु प्रयोगवशात् नर्तकैः शब्दाभिनये अर्थाभिनये च विनि-
युज्यन्ते ॥

मणिवन्धतलाङ्गुलिचिचारानन्तरं बाहुलक्षणाविनियोगः चिन्त्य-
ते । प्रथमं तावत् हस्तानां क्षेत्रदेशकालगतिक्रियास्थानानि सूच्यन्ते ।
प्रथमं तावत् क्षेत्रस्वरूपमाह—

शिरोललाटावास्यं च कण्ठः स्कन्धो ब्रुस्तथा ।

पार्श्वद्वयं च नाभिश्च नीवीकटयूरुसंज्ञकाः ॥ १ ॥

द्वादशैतानि भरते क्षेत्राणीति विदुर्बुधाः ।

देशानां स्वरूपमाह—

पुरः पश्चात् पार्श्वदेश ऊर्ध्वाधोदेश इत्यपि ॥ २ ॥

एतेषां कोणवक्राश्च पञ्चस्वन्तर्गता विदुः ।

एतेष्वेव हि देशेषु चोक्तक्षेत्राच्चराः कराः ॥ ३ ॥

प्रचारे कालस्वरूपमाह— कालाः तालानां चित्रमात्रादिकालाः ॥

गतिस्वरूपमाह— विलम्बमध्यमद्रुतभेदेन त्रिविधाः । एतादृश-
गत्या बाहवः प्रचरन्ति ॥

प्रचारकाले (क्रियास्वरूपमाह—?) बाहूनां क्रियास्वरूप-
माह— उत्क्षेपणावक्षेपणपार्श्वगमनपृष्ठगमनविषमवक्रादिगमनभेदेना-
नेकप्रकाराः प्रदर्शयिष्यन्ते ॥

इदानीं बाहुलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । बाहूनामुद्देशक्रममाह—

ऊर्ध्वश्चाधोमुखः पार्श्वः पुरः पश्चात् प्रसारितः ।

एते च बाहवः पञ्च दीर्घमानाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वस्य लक्षणमाह—

भुजमूलप्रदेशाच्चेद् ऊर्ध्वदेशे प्रसारितौ ।

ऊर्ध्वबाहाविति प्रोक्तौ भरतागमवेदिभिः ॥ ५ ॥

विनियोगः—

अत्युन्नतप्रमाणे च चिरकालप्रदर्शने ।

एकभागविनियोगः—

जलमाने चोर्ध्वमाने चोर्ध्वबाहुर्नियुज्यते ॥ ६ ॥

अधोमुखलक्षणमाह—

भुजमूलादधोदेशे दीर्घबाहू गतौ यदि ।

अधोमुखाविति प्रोक्तौ बाहू भरतवेदिभिः ॥ ७ ॥

विनियोगः—

छायामानार्थलक्ष्यस्य सावधानावलोकने ;

एकभागविनियोगः—

विचारे चिन्तने चाधोमुखबाहुर्नियुज्यते ॥ ८ ॥

पार्श्वबाहुलक्षणमाह—

भुजमूलात् स्वपार्श्वे च बाहू चेत् सम्प्रसारितौ ।

पार्श्वप्रसारितौ बाहू कीर्तितौ भरतागमे ॥ ९ ॥

विनियोगः—

डोले चाप्यतिविस्तारे बाहुमानप्रदर्शने ।

एकभागविनियोगः—

पार्श्वस्थजननिर्देशे पार्श्वबाहुर्नियुज्यते ॥ १० ॥

पुरःप्रसारितलक्षणमाह—

भुजमूलात् पुरोदेशे बाहू चेत् सम्प्रसारितौ ।

पुरःप्रसारितावुक्तौ बाहू भरतवेदिभिः ॥ ११ ॥

विनियोगः—

बालानां लीलयाह्वाने सङ्कटस्य च शंसने ।

एकभागविनियोगः—

भक्तिदूरजनाह्वाने पुरोबाहुर्नियुज्यते ॥ १२ ॥

पश्चात्प्रसारितलक्षणमाह—

भुजमूलद्वयात् पृष्ठे बाहू चेत् सम्प्रसारितौ ।

पश्चात्प्रसारितौ बाहू कीर्तितौ सगतागमे ॥ १३ ॥

विनियोगः—

पृष्ठदेशात् पदार्थस्य ग्रहणे पृष्ठरोधने ।

एकभागविनियोगः—

अज्ञातसुलभद्रव्यग्रहणे विनिपुञ्ज्यते ॥ १४ ॥

एवमूर्ध्वदेशाधोदेश(पृष्ठदेश ?)पार्श्वदेशपुरोदेशपृष्ठदेशाश्च लक्ष्य-
भूताः ॥

इदानीं कोणदेशाः प्रदर्शयिष्यन्ते—

पुरःकोणो दक्षिणश्च कोणः पश्चिम एव च ।

उत्तरः कोण इत्येवं चतुर्धा कोण उच्यते ॥ १५ ॥

एवमूर्ध्वप्रदेशे च कोणाश्चत्वार आगताः ।

ऊर्ध्वदेशे पुरःकोण ऊर्ध्वदेशे च दक्षिणः ॥ १६ ॥

कोण ऊर्ध्वप्रदेशे च पश्चिमः कोण उच्यते ।

उत्तरः कोण इत्येवं चतुर्धा चोर्ध्वदेशिकाः ॥ १७ ॥

एवमधःप्रदेशेषु चत्वारः कोणाः प्रदर्शयिष्यन्ते—

अधोदेशे पुरःकोणस्त्वधोदेशे च दक्षिणः ।

कोणश्चाधःप्रदेशे च पश्चिमः कोण एव च ॥ १८ ॥

उत्तरः कोण इत्येवं चतुर्धाधोमुखाः स्मृताः ।

चतुःकोणे द्विपार्श्वस्तु क्रमाद् विषमवक्रकः ॥ १९ ॥

एवमवान्तरकोणा अष्टविधाः प्रदर्शयिष्यन्ते—

पुरःकोणे पुरोभागोऽवान्तरो देश उच्यते ।

कोणावान्तरदेशाश्च अष्टधा परिकीर्तिताः ॥ २० ॥

एवं चावान्तरे देशे सार्धतालप्रमाणतः ।

प्रसारितो हि बाहुश्चेद् विषमो वक्र उच्यते ॥ २१ ॥

पुरःकोणस्य पार्श्वश्च दक्षिणो वक्र उच्यते ।
 पूर्वोत्तरस्तु विषम एवं विषमवक्रकः ॥ २२ ॥
 एवं दक्षिणकोणस्य पार्श्वभागद्वयेऽपि च ।
 सार्धतालप्रमाणेन दक्षिणो विषमः स्मृतः ॥ २३ ॥
 पश्चिमे वक्रकोणः स्यादेवं विषमवक्रकः ।
 पश्चिमोत्तरकोणस्य पश्चिमो वक्रकोणकः ॥ २४ ॥
 उत्तरो विषमः कोण एवं विषमवक्रकः ।
 कोणस्योत्तरपूर्वस्य चोत्तरो वक्र उच्यते ॥ २५ ॥
 कोणः पूर्वश्च विषम एवमष्टविधः स्मृतः ।
 एवमूर्ध्वप्रदेशे च पुरःकोणस्य पूर्वकः ॥ २६ ॥
 विषमः कोण इत्युक्तो दक्षिणो वक्रकोणकः ।
 दक्षिणे चोर्ध्वदेशे च दक्षिणो विषमः स्मृतः ॥ २७ ॥
 पश्चिमो वक्र एव स्याद् ऊर्ध्वो विषमवक्रकः ।
 पश्चिमोत्तरदेशस्य पश्चिमो वक्र उच्यते ॥ २८ ॥
 उत्तरो वक्रकोणः स्यादेवमुत्तरपूर्वकः ।
 कोणे चोत्तरपूर्वस्य चोत्तरो वक्र उच्यते ॥ २९ ॥
 पूर्वो विषमकोणः स्यादूर्ध्वदेशेऽष्टकोणकः ।
 एवं चाधोमुखे देशे पुरःकोणस्य पूर्वकः ॥ ३० ॥
 विषमः कोण एव स्याद् दक्षिणो वक्रकोणकः ।
 एवं च दक्षिणे कोणे दक्षिणो विषमः स्मृतः ॥ ३१ ॥
 पश्चिमो वक्र एव स्यादेवं विषमवक्रकः ।
 पश्चिमोत्तरकोणस्य पश्चिमो वक्रकोणकः ॥ ३२ ॥
 उत्तरोऽधोमुखस्तावद् विषमः कोण ईरितः ।
 एवमुत्तरपूर्वस्य चोत्तरो वक्रकोणकः ॥ ३३ ॥
 पूर्वो विषमकोणः स्यादष्टधाधोमुखः स्मृतः ।
 दिग्विदिग्भेदतश्चाष्टौ विषमाद् वक्रतोऽष्टकः ॥ ३४ ॥
 एवं मध्यप्रदेशे च द्व्यष्टको भेद ईरितः ।
 एवमूर्ध्वप्रदेशे च द्व्यष्टको भेद ईरितः ॥ ३५ ॥

एवं चाधोमुखे देशे अष्टकः कोण ईरितः ।
 एवं देशत्रये चापि अष्टकत्रिकभेदतः ॥ ३६ ॥
 षडष्टकाः परिज्ञेया बाहवो देशसम्भवाः ।
 समप्रसारितभुजात् सार्धतालप्रमाणतः ॥ ३७ ॥
 उच्चदेशे तु सर्वत्र तत्तद्विधु विदिधु च ।
 तत्तद्विहनामधेयेन बाहवोऽष्टौ च सम्भवाः ॥ ३८ ॥
 विदिक्चतुष्कोणदेशे कोणस्योभयपार्श्वतः ।
 विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ॥ ३९ ॥
 उच्चादुच्चतरे देशे सार्धतालप्रमाणतः ।
 प्रसारिता बाहवश्चेत् तत्तद्विधु विदिधु च ॥ ४० ॥
 अन्तर्दिहनामधेयेन बाहवोऽष्टौ च सम्भवाः ।
 एवमुच्चतरे देशे कोणस्योभयपार्श्वतः ॥ ४१ ॥
 विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ।
 समप्रसारिता नीचदेशेऽप्येकार्धतालतः ॥ ४२ ॥
 तत्तद्विहनामधेयेन दिग्विदिग्भेदसम्भवाः ।
 अष्टौ च बाहवस्तावदुत्पन्ना नीचदेशतः ॥ ४३ ॥
 नीचदेशे विदिग्देशपार्श्वद्वयसमुद्भवाः ।
 विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ॥ ४४ ॥
 एवं नीचतरे देशे कोणस्योभयपार्श्वतः ।
 विषमाद् वक्रतश्चाष्टौ बाहवः परिकीर्तिताः ॥ ४५ ॥
 स्वयं मध्यप्रदेशस्थो बाहूनां मूलकारणम् ।
 सप्तानामपि देशानामधिष्ठानं हि मध्यमम् ॥ ४६ ॥
 मध्यमात् पञ्चकमिति देशसंज्ञा विधीयते ।

मध्यदेशपञ्चकम् । उच्चदेशपञ्चकम् । उच्चतरदेशपञ्चकम् ।
 ऊर्ध्वदेशपञ्चकम् । नीचदेशपञ्चकम् । नीचतरदेशपञ्चकम् । अधो-
 मुखदेशपञ्चकम् । एवं सप्तपञ्चकं समुत्पन्नम् ।

समपुरःप्रसारितम् ।	पृष्ठविषमप्रसारितम् ।
समविषमप्रसारितम् ।	पृष्ठकोणप्रसारितम् ।
समकोणप्रसारितम् ।	पृष्ठवक्रप्रसारितम् ।
समवक्रप्रसारितम् ।	उत्तरविषमप्रसारितम् ।
पार्श्वप्रसारितम् ।	उत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
पार्श्वविषमप्रसारितम् ।	उत्तरपार्श्ववक्रप्रसारितम् ।
पार्श्वकोणप्रसारितम् ।	उत्तरकोणप्रसारितम् ।
पार्श्ववक्रप्रसारितम् ।	(उत्तर)पुरोवक्रप्रसारितम् ।
पृष्ठप्रसारितम् ।	

समपुरोभेदाः (१६ ? १७).

उच्चपुरःप्रसारितम् ।	उच्चपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
उच्चविषमप्रसारितम् ।	उच्चपृष्ठकोणप्रसारितम् ।
उच्चपुरःकोणप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरविषमप्रसारितम् ।
उच्चदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
उच्चपार्श्वप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरपार्श्ववक्रप्रसारितम् ।
उच्चपार्श्वविषमप्रसारितम् ।	उच्चोत्तरकोणप्रसारितम् ।
उच्चदक्षिणकोणप्रसारितम् ।	उच्चपुरोवक्रप्रसारितम् ।
(उच्च)पृष्ठप्रसारितम् ।	

उच्चभेदाः (१६ ? १५).

उच्चतरपुरःप्रसारितम् ।	उच्चतरपृष्ठप्रसारितम् ।
उच्चतरविषमपुरःप्रसारितम् ।	उच्चतरपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
उच्चतरपुरःकोणप्रसारितम् ।	उच्चतरपार्श्वोत्तरकोणप्रसारितम् ।
उच्चतरदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरवक्रप्रसारितम् ।
उच्चतरपार्श्वप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
उच्चतरपार्श्वविषमप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरविषमप्रसारितम् ।
उच्चतरदक्षिणापरकोणप्रसारितम् ।	उच्चतरोत्तरपूर्वकोणप्रसारितम् ।
उच्चतरपृष्ठवक्रप्रसारितम् ।	उच्चतरपुरोवक्रप्रसारितम् ।

उच्चतरभेदाः १६.

ऊर्ध्वपुरःप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपृष्ठप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वपुरोवक्रप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वपुरोदक्षिणकोणप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपृष्ठोत्तरकोणप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरवक्रप्रसारितम् ।
ऊर्ध्व(दक्षिण)पार्श्वप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वदक्षिणविषमप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरविषमप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वदक्षिणापरकोणप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वोत्तरकोणप्रसारितम् ।
ऊर्ध्वपृष्ठवक्रप्रसारितम् ।	ऊर्ध्वपुरोवक्रप्रसारितम् ।

ऊर्ध्वभेदाः १६.

नीचपुरःप्रसारितम् ।	नीचपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
नीचपुरोविषमप्रसारितम् ।	नीचपृष्ठोत्तरकोणप्रसारितम् ।
नीचपुरोदक्षिणकोणप्रसारितम् ।	(नीचोत्तरवक्रप्रसारितम् ?) ।
नीचदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	नीचोत्तरविषमप्रसारितम् ।
नीचदक्षिणपार्श्वप्रसारितम् ।	(नीचोत्तरकोणप्रसारितम् ?) ।
नीचदक्षिणविषमप्रसारितम् ।	नीचोत्तरवक्रप्रसारितम् ।
नीचदक्षिणापरकोणप्रसारितम् ।	नीचोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
नीचपृष्ठवक्रप्रसारितम् ।	नीचोत्तरपूर्वकोणप्रसारितम् ।
नीचपृष्ठप्रसारितम् ।	नीचोत्तरपुरोवक्रप्रसारितम् ।

नीचभेदाः १६.

नीचतरपुरःप्रसारितम् ।	नीचतरपृष्ठवक्रप्रसारितम् ।
नीचतरपुरोविषमप्रसारितम् ।	नीचतरपृष्ठप्रसारितम् ।
नीचतरपुरोदक्षिणकोणप्रसारि- [तम् ।	नीचतरपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
नीचतरदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	नीचतरपृष्ठोत्तरकोणप्रसारितम् ।
नीचतरदक्षिणपार्श्वप्रसारितम् ।	नीचतरोत्तरवक्रप्रसारितम् ।
नीचतरदक्षिणविषमप्रसारितम् ।	नीचतरोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
नीचतरदक्षिणापरकोणप्रसारि- [तम् ।	नीचतरोत्तरविषमप्रसारितम् ।
	नीचतरोत्तरपूर्वकोणप्रसारितम् ।
	नीचतरपूर्ववक्रप्रसारितम् ।

नीचतरभेदाः १६.

अधोमुखपुरःप्रसारितम् ।	अधोमुखपृष्ठप्रसारितम् ।
अधोमुखपुरोविषमप्रसारितम् ।	अधोमुखपृष्ठविषमप्रसारितम् ।
अधोमुखपुरोदक्षिणकोणप्रसा- [रितम् ।	अधोमुखपृष्ठोत्तरकोणप्रसारि- [तम् ।
अधोमुखदक्षिणवक्रप्रसारितम् ।	अधोमुखोत्तरवक्रप्रसारितम् ।
अधोमुखदक्षिणपार्श्वप्रसारितम् ।	अधोमुखोत्तरपार्श्वप्रसारितम् ।
अधोमुखदक्षिणविषमप्रसारि- [तम् ।	अधोमुखोत्तरविषमप्रसारितम् ।
अधोमुखदक्षिणापरकोणप्रसा- [रितम् ।	अधोमुखोत्तरपूर्वप्रसारितम् ।
अधोमुखपृष्ठवक्रप्रसारितम् ।	अधोमुखपूर्ववक्रप्रसारितम् ।

अधोमुखभेदाः १६.

एवं शताधिकद्वादशस्थानानि बाहवश्च निरूपिताः ।

बाहूनां प्रचारदेशमाह —

उभयपार्श्वप्रदेशात् पूर्वखण्डाः नाट्यप्रचारभूमयः । अपरख-
ण्डास्तु उपकारभूमयः । तेषु सप्तस्थानेषु ऊर्ध्वबाहवश्चरन्ति । एवं सं-
कुचितबाहूनां सप्तस्थानसञ्चाराभावात् यथायोग्यं प्रचरन्ति । प्रचार-
काले उत्तममध्यमदेशाः सलक्षणा विलक्षणा दुर्लक्षणाः सन्ति । रे-
खाशुद्धप्रदेशेषु चरा बाहवः सलक्षणाः । शुद्धदेशा अशुद्धदेशेषु चरा
बाहवो विलक्षणाः । शुद्धाशुद्धदेशविवेकज्ञानहीना बाहवो दुर्लक्षणाः ।
एवं विलक्षणदुर्लक्षणहीनाः सलक्षणा बाहवः प्रचारकाले रागज्ञानता-
लज्ञानविशिष्टाः सामाजिकानां रससन्तोषप्रदाः ।

इदानीं तिर्यग्देशवान्तरदेशचरबाहूनां लक्षणमाह —

वामो वा दक्षिणो बाहुः पुरः पश्चात् प्रसारितः ।
व्यत्यस्तो बाहुरित्युक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ४७ ॥

विनियोगः —

पुरःपश्चाच्चिरसने करणावेशवेगयोः ।

पूर्वापरप्रदेशेषु गृहीतजनसञ्चरे ॥ ४८ ॥

एवमादिविशेषेषु व्यत्यस्तो विनियुज्यते ॥ ४९ ॥

पुरोव्यत्यस्तस्य लक्षणमाह —

वक्षस्समौ वक्रबाहू व्यत्यस्तौ कूर्परद्वयात् ।

पुरोव्यत्यस्तबाहू तौ कीर्तितौ भरतागमे ॥ ५० ॥

विनियोगः —

उभयोः समकाले च ताम्बूलद्रव्यदानयोः ।

एकजानूपरि गते विलासोल्लासभावयोः ॥ ५१ ॥

चिन्तने तपसि ध्याने व्यत्यस्तो विनियुज्यते ।

ऊर्ध्वदेशेऽप्यधोदेशे ग्रहणे दष्टनेऽपि च ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वव्यत्यस्त इत्येवमधोव्यत्यस्त इत्यपि ।

वामो वा दक्षिणो बाहुः समतिर्यक्प्रदेशकौ ॥ ५३ ॥

उरस्समगतौ तौ तु तिर्यग्बाहुरिति स्मृतः ।

विनियोगः —

सभापतेस्तु निलये कुचयोश्छादने करे ॥ ५४ ॥

एवमादिविशेषेषु तिर्यग्बाहुर्नियुज्यते ।

एवं व्यत्यस्तपुरोव्यत्यस्तोर्ध्वाधोव्यत्यस्ततिर्यग्बाहूनां लक्षणवि-
नियोगश्चिन्तितः ॥

इदानीमवान्तरदेशस्वरूपमाह —

विना पुरःपार्श्वदेशौ कोणदेशो ह्यवान्तरः ॥ ५५ ॥

सम एको द्विरुच्चश्च द्वावुच्चतरदेशकौ ।

एवं पञ्चविधस्तावत् कीर्तितोऽवान्तरो भुजः ॥ ५६ ॥

अवान्तरसमस्य लक्षणमाह —

तिर्यग्बाहुः समे देशे सार्धतालेन विस्तृतः ।

समावान्तरबाहुः स कीर्तितो भरतागमे ॥ ५७ ॥

* ऊर्ध्वव्यत्यस्ताधोव्यत्यस्तयोर्विनियोगो दुष्टः स्यात् ।

समावान्तरबाहुश्चेत् सार्धतालप्रमाणतः ।

उच्चदेशं यदि गतः सोच्चावान्तरदेशगः ॥ ५८ ॥

अवान्तरो देशगतो विस्तृतः सार्धतालतः ।

उच्चावान्तरदेशे च विस्तृतो बाहुरुच्यते ॥ ५९ ॥

उक्त उच्चस्थितो बाहुः सार्धतालप्रमाणतः ।

गत उच्चतरं देशं विस्तृतोच्चतरो भुजः ॥ ६० ॥

विस्तृतोच्चतरो बाहुः सार्धतालप्रमाणतः ।

तिर्यगुच्चतरं प्राप्तस्तिर्यगुच्चतरो भुजः ॥ ६१ ॥

एवं नीचदेशेऽपि पञ्चानामपि बाहूनां लक्षणमाह —

तिर्यङ्नीचश्च विततस्तथा नीचतरो भुजः ।

तिर्यङ्नीचतरश्चापि विस्तृतोऽधस्तिरोमुखः ॥ ६२ ॥

एतेषां क्रमेण लक्षणमाह —

समदेशाङ्गीचदेशे सार्धतालप्रमाणतः ।

तिर्यङ्मार्गगतो बाहुस्तिर्यङ्नीचभुजः स्मृतः ॥ ६३ ॥

तद्देशाद् तालमानेन तिर्यङ्नीचश्च विस्तृतः ।

तिर्यङ्नीचश्च विततो बाहुरित्युच्यते बुधैः ॥ ६४ ॥

नीचतरदेशतिर्यग्बाहुलक्षणमाह —

नीचाङ्गीचतरे देशे सार्धतालप्रमाणतः ।

तिर्यङ्मार्गगतो बाहुस्तिर्यङ्नीचतरः स्मृतः ॥ ६५ ॥

तिर्यङ्नीचतरो बाहुस्तालमानेन विस्तृतः ।

तिर्यङ्नीचतरो बाहुर्विस्तृतः परिकीर्तितः । ६६ ॥

उक्तनीचतराद् देशाद् सार्धतालप्रमाणतः ।

अधोमुखतिरश्चीनबाहुरित्युच्यते बुधैः ॥ ६७ ॥

एवं तिर्यङ्मुखावान्तरदेशगतानां बाहूनां लक्षणमुक्तम् । इदानीं
बाहूनां प्रयत्नभेदमाह —

कठिनः शिथिलश्चैव प्रलम्बः सरलस्तथा ।

प्रयत्नश्चेति पञ्चैते प्रयत्ना बाहुसम्भवाः ॥ ६८ ॥

कठिनस्य लक्षणमाह —

आन्तरश्च प्रयत्नश्चेद् दृढभावसमन्वितः ।

पूर्णबाहुं स सम्प्राप्तः कठिनः परिकीर्तितः ॥ ६९ ॥

विनियोगः—

बाहोर्वलपरीक्षायां शकटाकर्षणे तथा ।

भारोश्चमनबाहौ च कठिनः परिकीर्तितः ॥ ७० ॥

शिथिलस्य लक्षणमाह —

प्रयत्नश्चान्तरस्तावच्छिथिलीकृत्य सङ्गतः ।

पूर्णबाहुं स शिथिलः प्रयत्नः परिकीर्तितः ॥ ७१ ॥

विनियोगः—

आयासे च भ्रमे मोहे विषादे दुर्बले तथा ।

नटने शिथिलाकारभुजयोर्विनियुज्यते ॥ ७२ ॥

प्रलम्बस्य लक्षणमाह —

शिथिलीकृतबाहुश्चेदकदेशावलम्बितः ।

प्रलम्बबाहुरित्येवं प्रोक्तो भरतवेदिभिः ॥ ७३ ॥

विनियोगः—

उल्लासभावनटने चोल्लासासनसंस्थितौ ।

वातरोगेण विवशे प्रलम्बो विनियुज्यते ॥ ७४ ॥

सरलस्य लक्षणमाह—

अप्रयासेन कार्येषु स्वाधीनवशवर्तनः ।

सरलो बाहुरित्युक्तः प्रसिद्धो भरतागमे ॥ ७५ ॥

विनियोगः—

उपायचतुरे कार्ये पटे चित्रविलेखने ।

नाट्ये सरलहस्तेषु सरलो विनियुज्यते ॥ ७६ ॥

प्रयत्नस्य लक्षणमाह —

यत्नानुकूलक्रियया चतुराकारभ्रमनः ।

प्रयत्नो बाहुरित्युक्तः प्रसिद्धो भरतागमे ॥ ७७ ॥

विनियोगः —

सौन्दर्याभिनये चाकचकथे सन्तोषभाषणे ।

सम्यगित्यनुमोदे च सप्रयत्नो नियुज्यते ॥ ७८ ॥

इदानीं कूर्परमणिवन्धक्रियाकौशल्यभेदमाह —

ऋजुः समश्च ललितो लघुर्लघुतरस्तथा ।

एताः क्रियाः कूर्परे च मणिवन्धे च सम्भवाः ॥ ७९ ॥

ऋजुलक्षणमाह —

कूर्परौ मणिवन्धश्चाप्यनायासक्रियोज्ज्वलौ ।

ऋजुर्बाहुरिति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ॥ ८० ॥

विनियोगः —

चापराणां च चलने भ्रमणे वेष्टने तथा ।

नटने बाहुसञ्चारे ऋजुर्नाट्ये नियुज्यते ॥ ८१ ॥

समस्य लक्षणमाह —

कूर्परौ मणिवन्धश्च समाकारप्रसारितः ।

समाख्यौ मणिवन्धश्च समबाहुः प्रकीर्तितः ॥ ८२ ॥

विनियोगः —

प्रसारणे चोन्नमने चोर्ध्वहस्तप्रसारणे ।

व्यायामे बाहुमाने च समो नाट्ये नियुज्यते ॥ ८३ ॥

ललितस्य लक्षणमाह —

सलक्षणक्रियापूर्वं ललिताकारशोभितः ।

अञ्चितः कुञ्चितश्चापि स बाहुर्ललितः स्मृतः ॥ ८४ ॥

विनियोगः —

उपचारेण वचने नटने सालकभ्रमे ।

वह्नीदकर्मणि ज्वालाजृम्भणे विनियुज्यते ॥ ८५ ॥

लघुलक्षणमाह —

अप्रयत्नक्रियापूर्वमादानग्रहणक्षमः ।

लघुरित्युच्यते बाहुर्भरते रसवेदिभिः ॥ ८६ ॥

विनियोगः —

गतागतगतौ नाट्ये करविन्यासदर्शने ।
भुजविस्तारतो नाट्ये प्राकारादिप्रदर्शने ॥ ८७ ॥
दीपनीराजनकरे लघुर्नाट्ये नियुज्यते ।

लघुतरस्य लक्षणमाह —

लघोर्लघुतरेणैव रसबाहुक्रियोज्ज्वलः ॥ ८८ ॥
बाहुर्लघुतरश्चेति कीर्तितो भरतागमे ।

विनियोगः —

नटने चातिशीघ्रेण करविन्यासचालने ॥ ८९ ॥
द्रुतकालानुकरणे खण्डने चैकतालतः ।
बाहुर्लघुतरो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ९० ॥

इदानीं करपाटस्य लक्षणमाह —

कान्तः सुरूपः सरसः प्रसादः कोमलस्तथा ।
एताः पञ्च क्रियास्तावत् करपाटाः प्रकीर्तिताः ॥ ९१ ॥

कान्तस्य लक्षणमाह —

करलक्षणमार्गेण करव्यापारभावना ।
शोभते यदि कान्तः स करपाटः प्रकीर्तितः ॥ ९२ ॥

विनियोगः —

पदश्लोकाद्यभिनये भावार्थस्य प्रदर्शने ।
नटने गतिविन्यासे स्वशरीरस्य लाघवे ॥ ९३ ॥
शब्दाभिनयचेष्टायां कान्तो हि विनियुज्यते ।

सुरूपस्य लक्षणमाह —

विरूपरहितो हस्त उक्तलक्षणशोभितः ॥ ९४ ॥
चक्षुःसुखकरो नाट्ये सुरूपः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

नटने शुद्धरेखाया गात्रकम्पनचालने ॥ ९५ ॥
करानुगुणमार्गेण भावार्थस्य प्रदर्शने ।
विरूपचेष्टारहिते सुरूपो विनियुज्यते ॥ ९६ ॥

सरसस्य लक्षणमाह —

आत्मसंस्थो नवरसश्चक्षुर्मागीत् करं गतः ।

सरसः कर इत्युक्तो भरते रसवेदिभिः ॥ ९७ ॥

विनियोगः —

शृङ्गाराभिनये नाट्ये स्थायिभावप्रदर्शने ।

रसभावानुकरणे सरसो विनियुज्यते ॥ ९८ ॥

प्रसादस्य लक्षणमाह —

मनःप्रसादसन्तोषमनोभावरसोदयः ।

कर्मेन्द्रियैः करगतः प्रसादः परिकीर्तितः ॥ ९९ ॥

विनियोगः —

करयोर्वदनस्यापि सम्बन्धकरणे रसे ।

पदयोः करयोश्चापि समभावार्थबोधने ॥ १०० ॥

मनःप्रसादसम्पन्नहस्तभावप्रदर्शने ।

निर्दोषलक्षणकरे प्रसादो विनियुज्यते ॥ १०१ ॥

कोमलस्य लक्षणमाह —

पञ्चाङ्गरसविज्ञानमनःकोमलभासुरः ।

तालकालक्रियायोग्यचातुर्येण च भासुरः ॥ १०२ ॥

एवमादिगुणैर्युक्तः कोमलः परिकीर्तितः ।

विनियोगः —

वाचा ताळानुकरणे ताळानुकरणे पदे ॥ १०३ ॥

पदाभिनयसम्पन्नरसमार्गे नियुज्यते ।

करयोरुक्तं लक्षणं सर्वाङ्गेष्वप्युपपादनीयम् । अभिनयस्य कर-
प्राधान्यात् करयोरेव चिन्तितः ॥

इदानीम् उक्तानां बाहूनां वेष्टनादिपञ्चक्रियालक्षणं चिन्त्यते ।

एताः पञ्च क्रियाः उक्तेषु सप्तस्थानेषु सम्भवन्ति ॥

वेष्टनं वीजनं चैव वर्तनं खण्डनं तथा ॥ १०४ ॥

षलनं चेति पञ्चैताः क्रिया नाट्योपयोगिनः(?) ।

वेष्टनस्य लक्षणमाह —

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च पृष्ठतश्चोर्ध्वदेशतः ॥ १०५ ॥

विषमाद् वक्रतश्चापि स्वाधोदेशाच्च वेष्टने ।

अष्टधा वेष्टनं प्रोक्तमेकभागै द्विभागवतः ॥ १०६ ॥

(पुरोवेष्टनस्य लक्षणमाह —)

बाहुद्वयं वा बाहुं वा स्वस्तिकाद् विप्रकीर्णतः ।

पुरतो वेष्टने प्राप्ते पुरोवेष्टनमुच्यते ॥ १०७ ॥

पार्श्ववेष्टनस्य लक्षणमाह —

भुजमूलप्रदेशे तु बाहुभ्यां बाहुनापि वा ।

वेष्टने सति तत् तावत् पार्श्ववेष्टनमुच्यते ॥ १०८ ॥

पश्चाद्वेष्टनस्य लक्षणमाह —

*बाहुद्वयं वा बाहुं वा पृष्ठतः सम्प्रसार्य च ।

वेष्टने सति तत् तावत् पृष्ठवेष्टनमुच्यते ॥ १०९ ॥

ऊर्ध्ववेष्टनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वप्रसारितौ बाहू द्वाभ्यामेकेन वेष्टितौ ।

ऊर्ध्ववेष्टनमित्येतत् प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ ११० ॥

विषमवेष्टनस्य लक्षणमाह —

विषमस्थानतो बाहुं प्रसार्य यदि वेष्टि(ते ? तौ) ।

द्वाभ्यामेकेन वा बा(हुं ? हू) विषमं वेष्टनं स्मृतम् ॥

वक्रं तु द्विविधं प्रोक्तं तिर्यक्स्वस्थानवक्रितम् ।

तिर्यग्वक्रितस्य लक्षणमाह —

बाहुभ्यां विपरीताभ्यामन्यदेशेषु वेष्टने ॥ ११२ ॥

तिर्यग्वेष्टनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

स्वस्थानवक्रितस्य लक्षणमाह —

स्वस्थानाद् वक्रतो बाहुमेकं वा द्वयमेव वा ॥ ११३ ॥

प्रसार्य वेष्टने प्राप्ते चैतत् स्वस्थानवक्रितम् ।

* नेदं पश्चाद्वेष्टनस्य लक्षणम् । तत्तु छुत्तमिति प्रतिभाति ।

अधोदेशवेष्टनस्य लक्षणमाह —

अधः प्रसारितौ बाहु (ता ? द्वा)भ्यामेकेन वेष्टि (ते ? तौ) ॥

अधोवेष्टनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

एवमुक्तं वेष्टनं श्रुताधिकद्वादशबाहुष्वपि सम्भवति ।

बीजनस्य लक्षणमाह —

ऊर्ध्वक्रमोऽधःक्रमश्च द्विपार्श्वक्रम एव च ॥ ११५ ॥

पुरःपृष्ठक्रमश्चैव पृष्ठतश्च पुरःक्रमः ।

द्विबाहुविपरीतश्च क्रमः स्वस्तिक एव च ॥ ११६ ॥

कोणा (त) कोणो विकोणाच्च नीचादुच्चक्रमस्तथा ।

क्रमादुच्चतराक्षीचो वक्रादुच्चादधोमुखः ॥ ११७ ॥

तिर्यगुच्चतराक्षीचः समथानक्रमस्तथा ।

समाद् विषममाजाच्च नीचो नीचात् समस्तथा ॥ ११८ ॥

एवं व्यष्टकभेदेन बीजनं बहु वर्तते ।

ग्रन्थविस्तारभीत्या च किञ्चिदत्र प्रदर्शितम् ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वक्रमस्य लक्षणमाह —

बाहुद्वयं वा बाहुं वा सममूर्ध्वं प्रसार्य च ।

द्वाभ्यामेकेन वा शीघ्रमधोदेशान्तबीजने ॥ १२० ॥

ऊर्ध्वक्रममिति प्रोक्तं बीजनं नाव्यवेदिभिः ।

अधःक्रमस्य लक्षणमाह —

द्वाभ्यामेकेन वा शीघ्रमूर्ध्वदेशान्तबीजने ॥ १२१ ॥

अधःक्रममिति प्रोक्तं बीजनं नाव्यवेदिभिः ।

द्विपार्श्वक्रमस्य लक्षणमाह —

पार्श्वद्वयाच्च पार्श्वान्तं द्वयेनैकेन बीजने ॥ १२२ ॥

पर्यायेणापि तत् तावद् द्विपार्श्वक्रममुच्यते ।

मतान्तरलक्षणमाह —

पार्श्वक्रमं समारभ्य स्वोर्ध्वाधोदेशबीजने ॥ १२३ ॥

द्विपार्श्वक्रममित्युक्तं बीजनं भरतागमे ।

पुरःपृष्ठक्रमस्य लक्षणमाह —

पुरः प्रसारितौ बाहू द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ॥ १२४ ॥

पृष्ठान्तं बीजने प्राप्ते पुरःपृष्ठक्रमं हि तत् ।

पृष्ठक्रमस्य लक्षणमाह —

पृष्ठप्रसारिते बाहौ पूर्वदेशान्तबीजने ॥ १२५ ॥

द्वयेनैकेन वा तावत् पृष्ठक्रममुदाहृतम् ।

द्विबाहुविपरीतस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं वापि दक्षिणं वाममेव वा ॥ १२६ ॥

ऊर्ध्वाधो विपरीताभ्यां बाहुभ्यां बीजने कृते ।

द्विबाहुविपरीतं तद् बीजनं परिकीर्तितम् ॥ १२७ ॥

स्वस्तिकबीजनस्य लक्षणमाह —

मुखप्रमाणमुन्नम्य स्वस्तिकीकृत्य बीजने ।

स्वस्तिकं बीजनमिति प्रोक्तं भरतवेदिभिः ॥ १२८ ॥

कोणात् कोणस्य लक्षणमाह —

पुरःकोणाद् दक्षिणान्तं दक्षिणादपि पूर्वकम् ।

दक्षिणात् पश्चिमान्तं च पश्चिमाद् दक्षिणावधि ॥ १२९ ॥

पश्चिमादुत्तरान्तं चाप्युत्तरात् पश्चिमावधि ।

उत्तराद् दक्षिणान्तं च दक्षिणादुत्तरावधि ॥ १३० ॥

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां कोणात् कोणोऽष्टधा स्मृतः ।

विकोणात् कोणस्य लक्षणमाह —

कोणादुत्तरपूर्वाच्चेद् दक्षिणापरबीजितम् ॥ १३१ ॥

दक्षिणापरकोणाच्चेदुत्तरात् पूर्वबीजितम् ।

उत्तरापरकोणाच्चेद् दक्षिणापूर्वबीजितम् ॥ १३२ ॥

दक्षिणापूर्वकोणाच्चेदुत्तरापरबीजितम् ।

सव्यपार्श्वस्य मार्गेण विकोणात् कोण उच्यते ॥ १३३ ॥

नीचादुच्चस्य लक्षणमाह —

वामे वा दक्षिणे भागे नीचादुच्चान्तबीजितम् ।

उच्चावचीचान्तमपि चेद् नीचादुच्चक्रमः स्मृतः ॥ १३४ ॥

क्रमादुच्चतरनीचस्य लक्षणमाह —

क्रमादुच्चतरस्थानाद् नीचदेशान्तवीजने ।

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां क्रमादुच्चतरः स्मृतः ॥ १३५ ॥

वक्रोच्चस्य लक्षणमाह —

वक्रोच्चस्त्रिविधः प्रोक्तस्तिर्यग्विषमभेदतः ।

सव्यापसव्यभेदाच्च तेषां लक्षणमुच्यते ॥ १३६ ॥

तिर्यगुच्चवक्रस्य लक्षणमाह —

वामो वा दक्षिणो बाहुस्तिर्यगुच्चातिवक्रितात् ।

यथामार्गगतौ नीचदेशान्तं वीजने कृते ॥ १३७ ॥

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां तिर्यग्वक्रोच्च उच्यते ।

विषमवक्रोच्चस्य लक्षणमाह —

देशाद् विषमतश्चोच्चादधोदेशान्तवीजिते ॥ १३८ ॥

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां विषमोच्चादधोमुखः ।

सव्यापसव्यविषमवक्रोच्चस्य लक्षणमाह —

सव्यापसव्यबाहुभ्यां विषमाद् वक्रतोऽपि वा ॥ १३९ ॥

उच्चाद्वा नीचतो वापि प्रतिलोमानुलोमतः ।

सव्यापसव्यविषमवक्रोच्चं वीजनं स्मृतम् ॥ १४० ॥

तिर्यगुच्चतरनीचस्य लक्षणमाह —

वामो वा दक्षिणो बाहुस्तिर्यगुच्चतरं गतः ।

ताभ्यामेकेन वा तिर्यग्वीजने विपरीततः ॥ १४१ ॥

तिर्यगुच्चतरानीचवीजनं परिकीर्तितम् ।

सममानक्रमस्य लक्षणमाह —

उक्तेषु सप्तस्थानेषु सममानेन वीजितः ॥ १४२ ॥

सममानमिति प्रोक्तं वीजनं भरतागमे ।

सप्तविषमनीचस्य लक्षणमाह —

समाद् वा विषमाद्वापि नीचान्तं पार्श्ववीजने ॥ १४३ ॥

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां सप्तं विषमवीजनम् ।

नीचात् समविषमस्य लक्षणमाह—

नीचदेशं समारभ्य समाद् विषमतोऽपि वा ॥ १४४ ॥

पुरक्रमेण वा पार्श्वक्रमेणापि च बीजने ।

नीचात् सममिति प्रोक्तं बीजनं विषमं च तत् ॥ १४५ ॥

एवमपेक्षाबुद्धिकल्पितानि बीजनानि बहूनि सन्ति ।

इदानीं वर्तनलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । वर्तनं गतागतमित्यर्थः ॥

दीर्घसङ्कोचखर्वाश्च गतयस्त्रिविधाः स्मृताः ।

अन्योन्यगतिसंयोगाद् बहुभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ १४६ ॥

दीर्घश्च दीर्घसङ्कोचो दीर्घखर्व इति त्रयः ।

सङ्कोचदीर्घः सङ्कोचखर्वः सङ्कोच इत्यपि ॥ १४७ ॥

खर्वदीर्घश्च सङ्कोचः सङ्कोचात् खर्व इत्यपि ।

एता नव क्रियास्तावत् सप्तस्थानेषु गोचराः ॥ १४८ ॥

दीर्घस्य लक्षणमाह—

स्वभावललिताकारस्तालकालप्रसारितः ।

उक्तात्रिकक्रियायोगाद् दीर्घकालक्रियो भुजः ॥ १४९ ॥

सङ्कोचस्य लक्षणमाह—

दीर्घप्रसारितो बाहुः सङ्कोचस्तालमानतः ।

कूर्परक्रियाया नाट्ये स सङ्कोचः प्रकीर्तितः ॥ १५० ॥

खर्वस्य लक्षणमाह—

भुजमूलक्रियापूर्वं गतागतसमान्वितः ।

खर्वक्रियासु विश्रान्तः स खर्वः परिकीर्तितः ॥ १५१ ॥

एतेषां विनियोगस्तु नाट्ये सर्वत्र वर्तते ।

अतो वर्तनमित्युक्तं नर्तकैर्भरतागमे ॥ १५२ ॥

खण्डनलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते—

उक्तेषु सप्तस्थानेषु करपार्श्वेन खण्डने ।

खण्डनं बहुधा प्रोक्तं किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते ॥ १५३ ॥

पुरतः पार्श्वतश्चापि वक्राद् विषमतोऽपि वा ।

उच्चानीचात् समात् कोणात् विपरीताच्च खण्डने ॥ १५४ ॥

क्रियाविश्रान्तिहेतुश्च खण्डनं नर्तका विदुः ।

पुरःखण्डनस्य लक्षणमाह—

दीर्घसङ्कोचबाहुभ्यां समाधोमुखखण्डने ॥ १५५ ॥

पुरःखण्डनसङ्कोचखण्डनं परिकीर्तितम् ।

लक्षणान्तरमाह—

दीर्घबाहुं समुन्नम्य पुरो वेगेन खण्डने ॥ १५६ ॥

पुरःखण्डनमित्युक्तं भरते नाट्यवेदिभिः ।

पार्श्वखण्डनस्य लक्षणमाह—

पार्श्वदेशात् समुन्नम्य पार्श्वधोमुखखण्डने ॥ १५७ ॥

पार्श्वखण्डनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

(वक्रखण्डनस्य लक्षणमाह—)

वामे च दक्षिणं बाहुं दक्षिणे वाममेव वा ॥ १५८ ॥

तिर्यगुच्चतरे देशे समुन्नम्य च वेगतः ।

वक्राधोमुखदेशेन खण्डनं वक्रमुच्यते ॥ १५९ ॥

विषमखण्डनस्य लक्षणमाह—

वामे च वामबाहुश्च दक्षिणे दाक्षिणो भुजः ।

स्वपार्श्वतः समुन्नम्य वेगादुत्तानितात् तलात् ॥ १६० ॥

अधोमुखेन विषमात् खण्डनं विषमं विदुः ।

उच्चनीचखण्डनस्य लक्षणमाह—

उत्तानितोऽधस्तलो वा वक्रोच्चत्रिकदेशतः ॥ १६१ ॥

कोणतोऽधोमुखेनैव विषमस्थानखण्डने ।

उच्चनीचमिति प्रोक्तं खण्डनं भरतागमे ॥ १६२ ॥

नीचादुच्चक्र(मो ? मे)ऽप्येवं खण्डनं भरतागमे ।

समखण्डनस्य लक्षणमाह—

समात् सममनुप्राप्य तन्मार्गेणैव खण्डने ॥ १६३ ॥

समखण्डनमित्युक्तं भरतागमवेदिभिः ।

लक्षणान्तरमाह—

यावद्विस्तारतो बाहुं पार्श्वयोः सम्प्रसार्य च ॥ १६४ ॥

विस्तार्योल्लासभावेन गतिविश्रान्तिखण्डनम् ।

समखण्डनमित्यन्यत् कीर्तितं भरतागमे ॥ १६५ ॥

विस्तारखण्डनमिति क्वचिदाहुश्च नर्तकाः ।

कोणखण्डनस्य लक्षणमाह—

कोणात् कोणमनुप्राप्य कोणदेशेन खण्डने ॥ १६६ ॥

कोणखण्डनमित्युक्तं वक्रखण्डनमेव वा ।

विपरीतखण्डनस्य लक्षणमाह—

देशाद् देशमनुप्राप्य स्वान्यदेशेन खण्डने ॥ १६७ ॥

खण्डनं विपरीतं तत् कीर्तितं भरतागमे ।

निरस्तस्य लक्षणमाह—

रसाभासे रसोत्साहे शृङ्गारोल्लासभावयोः ॥ १६८ ॥

नृत्ताभिनयविश्रान्तौ निरस्तमिति कीर्तितम् ।

उत्सारणं निरसनमपविद्धमिति त्रिकम् ॥ १६९ ॥

खण्डने वीजने चापि प्रसिद्धं नर्तका विदुः ।

क्रियोपशममित्येवं समाप्तौ परिकीर्तितम् ॥ १७० ॥

नृत्तादिषु गतागतक्रियालक्षणं चिन्त्यते ।

पुरःपार्श्वोऽन्यपार्श्वश्च पार्श्वभागगतागतः ।

पुरोगतागतश्चैव भुजमूलात् पुरोगतः ॥ १७१ ॥

ऊर्ध्वाधोगमनं पार्श्वीद् द्विपार्श्वोर्ध्वगतागतः ।

पार्श्वडोलः पुरोडोलस्तिर्यग्डोलाविवर्तनम् ॥ १७२ ॥

विवर्तनक्रिया नाट्ये दशभेति प्रकीर्तिताः ।

क्रियाणामर्थमाह—

त्रिपताको हंसपक्षः पताकः कटकाग्रुखः ॥ १७३ ॥

शिखरः पल्लवश्चैव पुष्टिः कमल एव च ।

एते करा नृत्तकार्ये नटनार्थोपयोगिनः ॥ १७४ ॥

क्रियाप्रचारमाह —

उत्तानिताधस्तलेन पुरःपार्श्वप्रसारितः ।

पुरःपाश्वं इति प्रोक्तः प्रचारो भरतागमे ॥ १७५ ॥

अन्यपार्श्वस्य लक्षणमाह —

उक्तस्थलस्थितधुजादुत्तानागमनक्रिया ।

मार्गार्धेऽधस्तलाकारस्त्वन्यपार्श्वप्रसारितः ॥ १७६ ॥

अन्यपार्श्व इति प्रोक्तो नृत्ते भरतवेदिभिः ।

पार्श्वभागगतागतस्य लक्षणमाह —

उत्तानिताधस्तलेन पार्श्वभागादधोमुखः ॥ १७७ ॥

दीर्घप्रसारितं कृत्वा परिक्रम्याप्यधस्तलात् ।

पुनः पर्यागतो बाहुः पार्श्वभागगतागतः ॥ १७८ ॥

पुरोगतागतस्य लक्षणमाह —

वक्षःसमकरो बाहुरुत्तानाधस्तलः पुरः ।

अधोमुखं प्रसार्यैव परिक्रम्य च सम्मुखः ॥ १७९ ॥

पुनर्वक्षः समायातः पुरोदेशगतागतः ।

धुसमूलवलनस्य लक्षणमाह —

धुजमूलान्तमारभ्य चोत्तानतलवेष्टनात् ॥ १८० ॥

प्रसारिताधस्तलेन तिर्यक्पार्श्वप्रसारितः ।

धुजमूलेन वलनमिति नाट्ये प्रकीर्तितम् ॥ १८१ ॥

ऊर्ध्वाधोगमनस्य लक्षणमाह —

वक्षःसमपुरोदेशादुत्तानाधस्तलः करः ।

अधोमुखादूर्ध्वगतिरूर्ध्वभागप्रसारितः ॥ १८२ ॥

परिक्रम्याप्यधोदेशात् पुनर्वक्षः समागतः ।

ऊर्ध्वाधोगमनं चेति कीर्तितं भरतागमे ॥ १८३ ॥

एवं पार्श्वयोरूर्ध्वगतागतस्यापि लक्षणम् ।

अभयपार्श्वसंयुक्तगतागतस्य लक्षणमाह —

पार्श्वभागद्वयाद् बाहुद्वयमूर्ध्वप्रसारके ।

उत्तानितलाद् गत्वा सुसंयुज्याप्यधस्तलः ॥ १८४ ॥

तन्मार्गेणैव विस्तार्य पार्श्वयोश्चाप्यधस्तलः ।

नाभीदेशेन संयुक्तो द्विपार्श्वोर्ध्वगतागतः ॥ १८५ ॥

संयुक्तगतागतस्य लक्षणमुक्तम् । असंयुतहस्तेषु सर्वत्र नृत्तक्रियायां बाहुद्वयेऽपि प्रत्येकं प्रत्येकं तत्तत्क्रियायामुपयुज्यते ।

पार्श्वडोलहस्तस्य लक्षणमाह —

पार्श्वप्रसारितो डोलबाहुर्निम्नोन्नतागतिः ।

मुहुर्विवर्त्तनं कृत्वा पार्श्वडोलः प्रकीर्तितः ॥ १८६ ॥

पुरःपश्चाडोलस्य लक्षणमाह —

पुरःपश्चाडोलबाहू मुहुः सम्यग्विवर्त्तितौ ।

पुरःपश्चाडोलबाहू इत्युक्तौ भरतागमे ॥ १८७ ॥

तिर्यग्डोलस्य लक्षणमाह —

तिर्यक् पार्श्वद्वये देशे डोलबाहू विवर्त्तितौ ।

तिर्यग्डोलाविति प्रोक्तौ बाहू भरतवेदिभिः ॥ १८८ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति — इदानीं निरूपिताः बाहुलक्षणे भ्रमण-
कम्पनलोलरेचितचञ्चिता अस्थिरक्रियाः । समानतोर्ध्वविषमवक्राः
स्थिरक्रियाः । सप्तसु स्थानेषु शताधिकद्वादशबाहुषु प्रथमं स्थिरपञ्च-
क्रियासंयोगे पञ्चशतोत्तरषष्टिसंख्याका बाहव उत्पन्नाः । उत्पन्नेषु
पञ्चशतोत्तरषष्टिसंख्याकेषु बाहुषु अस्थिरपञ्चक्रियासंयोगात् सहस्र-
द्वयाधिकाष्टशतबाहवः समुत्पन्नाः भुजमूलकूर्परमणिवन्धक्रियासु यथा-
योग्यं विनियुज्यन्ते ॥

वञ्चिराजकुलशेखरप्रभोर्बाहुवीर्यबलवर्धने सदा ।

नर्तने रसिकसम्मता भुजा बालरामभरते निरूपिताः ॥ १८९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्त उदरलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

पूर्णः क्षामश्चलो भुग्नः कम्पितो विह्वलस्तथा ।

सङ्कोचश्चेति भरते कीर्तितः सप्तधोदरः ॥ १ ॥

पूर्णस्य लक्षणमाह —

स्थूलाकारतया तावत् संपूर्णः पोषितोदरः ।

पूर्णं तदुदरं ज्ञेयं भरते नृत्तवेदिभिः ॥ २ ॥

विनियोगः —

लम्बोदरे पूर्णगर्भे वायुसंपूरितोदरे ।

महोदरे बृहत्कुक्षौ पूर्णो नाट्ये नियुज्यते ॥ ३ ॥

क्षामस्य लक्षणमाह —

पूर्णं चेदुदरं तावदाहारपरिवर्जितम् ।

शोषणात् क्षाम इत्युक्तमुदरं भरतागमे ॥ ४ ॥

विनियोगः —

कृशोदरे निराहारे सुन्दरीणां मृदूदरे ।

कृत्रिमात् क्षामकरणे चोदरे विनियुज्यते ॥ ५ ॥

चलस्य लक्षणमाह —

स्वभावतः स्थितं तावदुदरं चलितं यदि ।

श्वासवायोर्गतिवशाच्चलं तदुदरं स्मृतम् ॥ ६ ॥

विनियोगः —

विच्छिन्नधाराश्वासे च गमने शीघ्रधावने ।

तालशब्दानुकरणे चलं नाट्ये नियुज्यते ॥ ७ ॥

भुग्नस्य लक्षणमाह —

ह्रस्वाकारतया तावद् भुग्नं तदुदरं यदि ।

उदरक्षोभसंयुक्तं भुग्नं तदुदरं स्मृतम् ॥ ८ ॥

विनियोगः —

सङ्कटे चिन्तने दुःखे चोदरे व्याधिपीडने ।

विनष्टकार्ये भङ्गे च भुग्नं नाट्ये नियुज्यते ॥ ९ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

दीर्घश्वासेन संयम्य कम्पितं चेन्मुहुर्मुहुः ।

कम्पितं तदिति ज्ञेयमुदरं भरतागमे ॥ १० ॥

विनियोगः —

मध्यमे च लये नाट्ये तालानुकरणे गतौ ।
कासश्वासे च दीर्घे च कम्पितं विनियुज्यते ॥ ११ ॥

विह्वलस्य लक्षणमाह —

अकारणभयोत्पन्नसङ्कटे हृदयं गते ।
सकृच्चलं चेदुदरं विह्वलं परिकीर्तितम् ॥ १२ ॥

विनियोगः —

अनिमित्तभयोत्पत्तावकार्यश्रवणेऽपि च ।
संज्ञया कृतरोमाञ्चे विह्वलं विनियुज्यते ॥ १३ ॥

सङ्कोचस्य लक्षणमाह —

स्वभावस्थं तदुदरं सङ्कोचेन तनूकृतम् ।
सङ्कोचं तदिति ज्ञेयमुदरं भरतागमे ॥ १४ ॥

विनियोगः —

एकृत्य दीर्घश्वासे च पिशाचोदरशोषणे ।
कूलस्य भङ्गने चापि जृम्भणे विनियुज्यते ॥ १५ ॥
एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ।
चालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ॥ १६ ॥
एतेष्वेव हि कार्येषु चोदरं विनियुज्यते ॥ १६^३ ॥

पृष्ठलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

कुब्जाकारं समं तिर्यग्वाक्रं कम्पितमेव च ।
पश्चात्पृष्ठनतं चेति पञ्चधा पृष्ठमुच्यते ॥ १ ॥

कुब्जाकारस्य लक्षणमाह —

पृष्ठमध्यप्रदेशश्चेद् विनयेन स्वभावतः ।
अन्तःकुञ्चितखर्वश्च कुब्जाकारं प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

विनियोगः —

अशीतिवृद्धभावे च करणे लुठने तथा ।
अत्यन्तकुञ्चने नाट्ये कुब्जता विनियुज्यते ॥ ३ ॥

समस्य लक्षणमाह —

कुञ्जाकारस्थितं पृष्ठं समभावात् समुन्नतम् ।

समं पृष्ठमिति प्रोक्तं भरतागमत्रेदिभिः ॥ ४ ॥

विनियोगः —

नाट्येषु समरेखायां मनोधैर्यस्थितावपि ।

उत्तानशयने भूमिलग्रे सम इतीर्यते ॥ ५ ॥

तिर्यग्भ्रमस्य लक्षणमाह —

पृष्ठपार्श्वद्वयं तावत् तिर्यक् पार्श्वेषु वक्रितम् ।

वामे वा दक्षिणे भागे तिर्यग्भ्रमं प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥

विनियोगः —

स्थूलोपधाने चोल्लासशयने पृष्ठदेशतः ।

आलस्यभञ्जने नाडीच्छोडने विनियुज्यते ॥ ७ ॥

कम्पितस्य लक्षणमाह —

पृष्ठान्तर्भागतः पृष्ठदेशेनापि च कम्पितम् ।

मुहुर्मुहुश्च संघर्षादुत्पन्नं भरतागमे ॥ ८ ॥

विनियोगः —

दृढप्रभावशक्त्यां च स्वाङ्गविन्याससञ्चरे ।

भूमिलग्रे च करणेऽप्युत्तानोन्नमने तथा ॥ ९ ॥

एवमादिषु कार्येषु कम्पितं विनियुज्यते ।

पञ्चात्पृष्ठनतस्य लक्षणमाह —

पृष्ठस्य मध्यभागेन धनु राकारतो नतम् ॥ १० ॥

पञ्चात्पृष्ठनतं चेति कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः —

उत्तानपृष्ठोन्नमने करणे पतनेऽपि च ॥ ११ ॥

वंशाग्रे लघुविद्यायामुत्तानाकारलम्बने ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ १२ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु पृष्ठदेशो नियुज्यते ॥ १३ ॥

ऊरुलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । ननु भुजमूलकूर्परमाणु-
बन्धात् ऊरुमूलजानुगुल्फानामभिनयभेदोऽस्ति सामान्यरूपेण विशे-
षरूपेण च । तत्र सामान्याभिनयस्तु पदाभिनये चिन्तितः । ननु
ऊरुमूलजानुनोः पदाक्रियया साकमभिनयस्तु दृश्यते । प्रत्येकाभि-
नयस्तु न दृश्यते । किमर्थं विशेषचिन्तेति न चिन्तनीयम् ।
प्रसारणोन्नमनक्रियाणां पादाभिनये अभावात् ऊरुमूलेनैव प्रकाश-
नीयः । एवं विषमवक्राकुञ्चनक्रियादयः जानुद्वयेनैव प्रकाशनीयाः ।
अतः ऊरुजानुद्वयाभिनयचिन्ता अवश्यं कर्तव्या । फलभेदेनैवा-
भिनयात् ॥

ऊरुलक्षणमाह—

समः समस्तो व्यस्तश्च समस्तव्यस्तकम्पितः ।

व्यत्यस्तश्चोपरिक्षिप्तो विवृतो विस्तृतस्तथा ॥ १ ॥

पुरःपश्चात्स्थितश्चैव नवधोरु प्रकीर्तितौ ।

समस्य लक्षणमाह—

समपादस्थितौ चोरु निश्चलौ वक्रवर्जितौ ॥ २ ॥

ऊरु समाविति प्रोक्तौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

नाट्ये च समरेखायां सममाननिरीक्षणे ॥ ३ ॥

विनयाद् देवसेवायां सम ऊरुर्नियुज्यते ।

समस्तस्य लक्षणमाह—

समभावस्थितौ चोरु संयुक्तौ च परस्परम् ॥ ४ ॥

समस्ताविति तौ ज्ञेयावूरु भरतवेदिभिः ।

विनियोगः—

स्वमानगोपने स्वस्य विनये गुरुसन्निधौ ॥ ५ ॥

सङ्कोचेऽत्यन्तलज्जायां समस्तोरुर्नियुज्यते ।

व्यस्तस्य लक्षणमाह —

चतुरङ्गुलमानेन समस्तौ व्यस्तां गतौ ॥ ६ ॥

व्यस्तावूरु इति ज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः—

ऊरुव्रणे स्वमानस्य व्रणे कौपीनधारणे ॥ ७ ॥

भ्रान्तस्य निलये चापि व्यस्तोरुर्विनियुज्यते ।

समस्तव्यस्तकम्पितस्य लक्षणमाह—

समस्तव्यस्तां कृत्वा कम्पितौ चेन्मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥

ऊरु तौ भरते ज्ञेयौ समव्यत्यस्तकम्पितौ ।

विनियोगः—

सङ्कोचे विस्तृतं नाट्ये पदविस्तारकर्मणि ॥ ९ ॥

अधः शयितौ स्त्रीणां कम्पने विनियुज्यते ।

व्यत्यस्तस्य लक्षणमाह—

वामोरुर्दक्षिणं ग्राप्तौ दक्षिणो वामतां गतः ॥ १० ॥

व्यत्यस्ताविति तौ ज्ञेयावूरु भरतवेदिभिः ।

विनियोगः—

स्वमानगोपने स्वस्य विज्ञासोल्लाससंस्थितौ ॥ ११ ॥

गोपालनिलये नाट्ये व्यत्यस्तो विनियुज्यते ।

उपरिक्षिप्तस्य लक्षणमाह—

वामोरुर्दक्षिणे न्यस्तो दक्षिणोरुस्तथोपरि ॥ १२ ॥

एवमन्योन्यसहितावुपरिक्षिप्त उच्यते ।

विनियोगः—

पार्श्वेन शयने स्त्रीणां रतौ नायकवद्वने ॥ १३ ॥

सिंहासने समुल्लासे चोपरिक्षिप्त उच्यते ।

विबृतस्य लक्षणमाह—

उपरिक्षिप्त ऊरुश्चेत् क्रमेण विबृतो यदि ॥ १४ ॥

विबृतोरु परिज्ञेयौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

घटितोरोर्विवरणे कण्डूत्यपनये तथा ॥ १५ ॥

असङ्गविरहे स्त्रीणां विवृतोरुर्नियुज्यते ।

विस्तृतस्य लक्षणमाह —

विवृतोरु यदा तावत् सम्यग्विस्तारितौ यदि ॥ १६ ॥

विस्तृतोरु इति श्रौतौ भरतागमवेदिभिः ।

विनियोगः —

स्त्रीणां वा पुरुषाणां च रतौ मानप्रदर्शने ॥ १७ ॥

उत्तानशयने चापि विस्तृतो विनियुज्यते ।

पुरःपश्चात्स्थितस्य लक्षणमाह—

वामो वा दक्षिणश्चोरुः पुरःपश्चात्स्थितौ यदि ॥ १८ ॥

पुरःपश्चात्स्थितावूरु कीर्तितौ भरतागमे ।

विनियोगः —

दम्पत्योः पार्श्वशयनादूरुसङ्घट्टने रते ॥ १९ ॥

पुरःपश्चाच्च विस्तार्य मलमार्जनकर्मणि ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २० ॥

बालराममहोपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

ऊर्वोरभिनयो नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ २१ ॥

जानुलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते । जानुज्ञानादेव स्थानासनमण्डक-
करणादयः क्रियन्ते । तथाहि —

स्थानासनं च करणं गतिर्मण्डलमेव च ।

शयनं चेति भरतं षड्विधं जानुगोचरम् ॥ १ ॥

स्थानस्य लक्षणमाह —

उक्तलक्षणमार्गेण विलक्षणविवर्जितम् ।

स्वरूपस्य प्रकटनं जगत्सर्वस्य दर्शनम् ॥ २ ॥

स्थानमित्युच्यते नाट्ये तत्तदाकारगोचरम् ।

विनियोगः—

देवानां च नराणां च तिरश्चां पशुपक्षिणाम् ॥ ३ ॥

आकारस्य प्रकटने स्थानं हि विनियुज्यते ।

आसनस्य लक्षणमाह —

भूमिलघासनो भूत्वा जानुजङ्घोरुभेदतः ॥ ४ ॥

विशेषाकारसंस्थानमासनं परिकीर्तितम् ।

विनियोगः—

पद्मे सिंहासने योगासने कूर्मासने तथा ॥ ५ ॥

एवमाद्यासनविधावासनं विनियुज्यते ।

करणस्य लक्षणमाह —

उत्तैरष्टादशाङ्गैश्च क्रिया सम्भाव्यते च या ॥ ६ ॥

सा क्रिया करणं प्रोक्तं नटनाङ्गोपयोगिनी ।

विनियोगः —

एणप्लुते च करणे भ्रमरीकरणे तथा ॥ ७ ॥

हनूमत्करणे नाट्ये करणं विनियुज्यते ।

गतिलक्षणमाह —

विनयोच्छासभावाभ्यामङ्गविन्यासपूर्वकम् ॥ ८ ॥

तालानुकरणं कृत्वा गमने गतिरुच्यते ।

चिनियोगः—

विवर्तितगतौ नाट्येऽप्यतिक्रान्तगतावपि ॥ ९ ॥

गजवद् गमने चापगतौ च विनियुज्यते ।

मण्डलस्य लक्षणमाह —

कुञ्चिते जानुनी कृत्वा स्वरुदेशे च विस्तृते ॥ १० ॥

चतुस्तालान्तरे पादौ तालमानेन विस्तृतौ ।

तिर्यङ्मुखान्नागौ नाट्ये मण्डलस्थानमुच्यते ॥ ११ ॥

विनियोगः—

ताडितोद्धतपदे तिर्यङ्मुखपदे तथा ।

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य च पदे मण्डलं विनियुज्यते ॥ १२ ॥

शयनस्य लक्षणमाह —

अधोमुखोत्तानमुखौ (खौ ? खे) पार्श्वतोमुख एव च ।

सर्वाङ्गशयने भूमौ शयनं परिकीर्तितम् ॥ १३ ॥

विनियोगः —

कोपे च व्यसने चित्तासम्पत्तेऽधोमुखः शयः ।

चिन्तने चित्तविक्षेपे श्रमे चोत्थानतः शयः ॥ १४ ॥

उल्लासे च विलासे च स्त्रीणामालिङ्गने रतौ ।

पार्श्वेन शयनं नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ १५ ॥

स्थानाङ्गजानुलक्षणविनियोगश्चिन्त्यते —

समदीर्घं समनतं चैकजानुनतं समम् ।

कुञ्चितं कुञ्चितोच्चं च कुञ्चितोच्चतरं तथा ॥ १६ ॥

कुञ्चितोच्चतमं जानु त्रिविधेन प्रसारणम् ।

वामगुल्फसमा सूची पृष्ठदेशायताञ्चितम् ॥ १७ ॥

ऊरुदेशासनपदं चालीढं प्रतिलीढकम् ।

आलीढोन्नतजानु स्यात् पृष्ठदेशप्रसारणम् ॥ १८ ॥

जङ्घामात्रेण घटितमूरुभ्यां जानुनेतरत् ।

परस्परपदारूढं व्यत्यस्तालम्बकुञ्चितम् ॥ १९ ॥

व्यत्यस्तोरुसमालम्बकुञ्चितं नाभिमानकम् ।

जानुद्वयस्वस्तिकं च स्वस्तिकं च पुरः पुनः ॥ २० ॥

पूर्वापरस्वस्तिकं च विषमाद् वक्रितोऽपि वा ।

एकपार्श्वोत्थानतलमञ्चितोन्नतमेव च ॥ २१ ॥

अञ्चितोन्नतविस्तारपदं दीर्घप्रसारणम् ।

जानुद्वयस्याभिमुखमूर्ध्वजानुप्रसारणम् ॥ २२ ॥

जानुबद्धपदं चान्यदूरुबद्धपदं तथा ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ २३ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु जानूनि विनियुज्यते ॥ २४ ॥

एतेषां समदीर्घस्य लक्षणमाह —

जानुद्वयं समीकृत्य समाकारोन्नताकृति ।

समदीर्घमिदं जानु भरते परिकीर्तितम् ॥ २५ ॥

विनियोगः —

समपादोन्नताकारे प्रमाणे पदकर्मणि ।

लक्ष्यावलोकनपदं जानुन्यपि नियुज्यते ॥ २६ ॥

समनतस्य लक्षणमाह —

समदीर्घस्थितं जानु चतुरङ्गुलतो नतम् ।

प्रोक्तं समनतं जानु भरते नृत्तवेदिभिः ॥ २७ ॥

विनियोगः —

उन्नताकारसङ्कोचद्वारमार्गविनिर्गमे ।

विनये चोपचारे च नाट्ये समनतं भवेत् ॥ २८ ॥

एकजानुनतस्य लक्षणमाह —

चतुरङ्गुलमानेन नतमन्यत् समं यदि ।

एकजानुनतं जानु विषमं चेति कीर्तितम् ॥ २९ ॥

विनियोगः —

वातरोगेण विवशे विनयात् प्रभुसेवके ।

अतिभारस्य वहनश्रमे च विनियुज्यते ॥ ३० ॥

कुञ्चितस्य लक्षणमाह —

वामं वा दक्षिणं जानु तालमानोन्नतं यदि ।

कुञ्चितं जानु तत् प्रोक्तं भरते नृत्तवेदिभिः ॥ ३१ ॥

विनियोगः —

ताडनोन्नम(नत् ? ने) पादे गङ्गानोन्नम(नत् ? ने) पदे ।

सोपानारोहणपदे कुञ्चितं विनियुज्यते ॥ ३२ ॥

कुञ्चितोच्चस्य लक्षणमाह —

कुञ्चिन् जानु तन्मार्गादूरदेशसमं यदि ।

कुञ्चितोच्चमिदं जानु कीर्तितं भरतागमे ॥ ३३ ॥

विनियोगः —

बालनाट्योन्नमत्पादे स्थूलसोपानरोहणे ।

कोपेन ताडने नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ॥ ३४ ॥

कुञ्चितोच्चतरस्य लक्षणमाह —

कुञ्चितोच्चमिदं जानु नाभिमानसमं यदि ।

कुञ्चितोच्चतरं जानु कीर्तितं भरतागमे ॥ ३५ ॥

विनियोगः—

ताण्डवे पदसञ्चारे तपस्येकाङ्घ्रिणोद्यमे ।

मृत्योस्ताडनतः शम्भोः पदस्योद्यमने तथा ॥ ३६ ॥

कुञ्चितोच्चतरं नाट्ये चैतेषु विनियुज्यते ।

कुञ्चितोच्चतमस्य लक्षणमाह —

कुञ्चितोच्चतरं जानु वक्षोमानसमं यदि ॥ ३७ ॥

कुञ्चितोच्चतमं जानु कीर्तितं भरतागमे ।

विनियोगः —

नाट्ये च पौरीभ्रमणे चैकपादेन नर्तने ॥ ३८ ॥

दिगम्बरस्य नटने कुञ्चितोच्चतमं भवेत् ।

एवं सप्तविधं जानु पार्श्वदेशेऽपि वर्तते ॥ ३९ ॥

पार्श्वदीर्घं पार्श्वसमं पार्श्वजानुनतं समम् ।

पार्श्वकुञ्चितजानु स्यादुच्चमुच्चतरं तथा ॥ ४० ॥

लक्ष्यलक्षणमेतेषामूहनीयं प्रयत्नतः ।

सप्तविधप्रसारणस्य लक्षणमाह —

दण्डपादं भुवि क्षिप्तं तथा दीर्घप्रसारणम् ॥ ४१ ॥

जङ्घाजानूरुजठरवक्षःस्कन्धशिरःसमम् ।

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च सप्तधा च प्रसारणम् ॥ ४२ ॥

जङ्घासमोलङ्घने च शिरस्तो जानुनः समम् ।

वृत्ते च भ्रमणे नाट्ये चोत्तुल्यप्रसारणम् ॥ ४३ ॥

अङ्गवाधिकरणे चोर्ध्वकरणे कुक्षिमानकम् ।

करणाङ्गविधौ नाट्ये वक्षोमानप्रसारणम् ॥ ४४ ॥

स्कन्धमानप्रसारणं दण्डमानोष्मत्पदे ।

शिरोमानप्रसारणं त्रिविक्रमपदे तथा ॥ ४५ ॥

पुरः पश्चात् पार्श्वतश्च सप्तस्थानात् प्रसारणम् ।

पुरःप्रसारणमुक्तम् । पश्चात्प्रसारणं वक्ष्यते । जङ्घासमपश्चात्प्रसारणम् । जानुसमपश्चात्प्रसारणम् । ऊरुसमपश्चात्प्रसारणम् । कुक्षिसमपश्चात्प्रसारणम् । वक्षःसमपश्चात्प्रसारणम् । स्कन्धसमपश्चात्प्रसारणम् । शिरःसमपश्चात्प्रसारणम् । पश्चात्प्रसारणमुक्तम् ॥

पार्श्वप्रसारणं वक्ष्यते । जङ्घासमपार्श्वप्रसारणम् । जानुसमपार्श्वप्रसारणम् । ऊरुसमपार्श्वप्रसारणम् । कुक्षिसमपार्श्वप्रसारणम् । वक्षःसमपार्श्वप्रसारणम् । स्कन्धसमपार्श्वप्रसारणम् । शिरःसमपार्श्वप्रसारणम् । एवं वामपार्श्वेऽपि पुरःपश्चात्पार्श्वप्रसारणं त्रिसप्तसंख्याकमुपपादनीयम् ।

इदानीं क्रमप्राप्तवामगुल्फसमसूचीपदजानुलक्षणमाह —

वामगुल्फस्य पृष्ठे वा दक्षिणाङ्गुष्ठतः स्थितिः ॥ ४६ ॥

दक्षिणस्य च गुल्फे वा वामाङ्गुष्ठेन च स्थितिः ।

वामगुल्फसमा सूची दक्षिणे च तथोच्यते ॥ ४७ ॥

विनियोगः —

नाट्ये च गतिविन्यासे चलने दक्षिणे पदे ।

तथा वामपदन्यासचलने च नियुज्यते ॥ ४८ ॥

विपर्याससूचीलक्षणमाह —

दक्षिणे वामसूची च वामे दक्षिणसूचिका ।

पदव्यत्यासभावेन पुरतः पृष्ठतः स्थिता ॥ ४९ ॥

सूची सैव विपर्या(स ? सा) कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

वेणुगोपालनिलये व्यत्यस्तपदयोरपि ॥ ५० ॥

निषादगतिभेदे च मोहिनीनिलये तथा ।

एवमादिविशेषेषु सूची सेयं नियुज्यते ॥ ५१ ॥

आकुष्ठसूचीलक्षणमाह —

पुरतः पृष्ठतः पादावाकृष्टौ चेत् पृथक् पृथक् ।

प्रसर्य पुरतः पृष्ठे चाकुष्ठ्य च पृथक् पृथक् ॥ ५२ ॥

आकृष्टचिका जानुः कीर्तिता भरतागमे ।

विनियोगः —

वेगेन गमनोद्योगे पृष्ठतश्च प्रसारणे ॥ ५३ ॥

प्रसारितपदाकर्षे पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।

एवमादिविशेषेषु सरसाभिनयेषु च ॥ ५४ ॥

बालराममहीपालचिन्तिताभिनये मुदा ।

एतेष्वेव हि कार्येषु चाकृष्टा विनियुज्यते* ॥ ५५ ॥

शुभं भूयात् ।

* प्रतिज्ञानुरोधात् तु गुल्फतलादीनां लक्षणविनियोगस्य वक्तव्यांशत्वेनावशिष्टः
तथा प्रश्नो न पूर्ण इति प्रतिभाति ।

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

RS. AS. P.

भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandurapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampuran.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः Sivalilarnava (Kāvya) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita (out of stock).	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (out of stock).	2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्तिः Durghataavrtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock).	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapra- śika (Vedānta) by Sadāśivendrasara- svatī (out of stock).	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1	0	0

No. 9—	विरुपाक्षपञ्चाशिका	Virupaksapancasika			
	(Vedānta) by Virūpākṣanātha with				
	the commentary of Vidyācakra-				
	vartin (<i>out of stock</i>).		0	8	0
No. 10—	मातङ्गलीला	Matangalila	(Gajalakṣaṇa)		
	by Nīlakaṇṭha (<i>out of stock</i>).		0	8	0
No. 11—	तपतीसंवरणम्	Tapatisamvarana			
	(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with				
	the commentary of Śivarāma				
	(<i>out of stock</i>).		2	4	0
No. 12—	परमार्थसारम्	Paramarthasara	(Vedānta)		
	by Ādiśeṣa with the commentary of				
	Rāghavānanda (<i>out of stock</i>).		0	8	0
No. 13—	सुभद्राधनञ्जयम्	Subhadradhananjaya			
	(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with				
	the commentary of Śivarāma				
	(<i>out of stock</i>).		2	0	0
No. 14—	नीतिसारः	Nitisara	(Nīti) by Kāmandaka,		
	with the commentary of Śaṅkarārya				
	(<i>out of stock</i>).		3	8	0
No. 15—	स्वप्नवासवदत्तम्	Svapnavasavadatta			
	(Nāṭaka) by Bhāsa (<i>second edition</i>).		1	8	0
No. 16—	प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्	Pratijnayaugandha-			
	rayana (Nāṭaka) by Bhāsa				
	(<i>out of stock</i>).		1	8	0
No. 17—	पञ्चरात्रम्	Pancaratra	(Nāṭaka) by		
	Bhāsa (<i>out of stock</i>).		1	0	0
No. 18—	नारायणीयम्	Narayaniya	(Stuti) by		
	Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment-				
	ary of Deśanāṅgalavārya		4	0	0
	(<i>second edition</i>).				
No. 19—	मानमेयोदयः	Manameyodaya	(Mīmāṃsā)		
	by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa				
	Paṇḍita (<i>out of stock</i>).		1	4	0
No. 20—	अविमारकम्	Avimaraka	(Nāṭaka) by		
	Bhāsa (<i>out of stock</i>).		1	8	0
No. 21—	बालचरितम्	Balacarita	(Nāṭaka) by		
	Bhāsa (<i>out of stock</i>).		1	0	0

- No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारो-
रुम्झानि **Madhyamavyayoga-Duta-
vakya-Dutaghatotkaca-Karna-
bhara and Urubhanga** (Nāṭaka)
by Bhāsa (*out of stock*). 1 8 0
- No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin
(Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas).
(*out of stock*). 1 12 0
- No. 24—ज्ञानकीपरिणयः **Janakiparinaya** (Kāvya)
by Cakra Kavi (*out of stock*). 1 0 0
- No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका **Kanadasiddhanta-
candrika** (Nyāya) by Gaṅgādhara-
sūri (*out of stock*). 0 12 0
- No. 26—अभिषेकनाटकम् **Abhisekanataka** by
Bhāsa (*out of stock*). 0 12 0
- No. 27—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part I, 1st and 2nd Sargas)
(*out of stock*). 1 12 0
- No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः **Vaikhanasadharmapra-
sna** (Dharmasūtra) by Vikhanas
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin
(Part II, 3rd Kāṇḍa) (*out of stock*). 2 4 0
- No. 30—वास्तुविद्या **Vastuvidya** (Śilpa) (*out of
stock*). 0 12 0
- No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin
(Part III, 4th, 5th and 6th
Kāṇḍas). 1 0 0
- No. 32—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas)
(*out of stock*). 2 8 0

- No. 33—**वारुचसंग्रहः Vararucasangraha**
(Vyākaraṇa) with the commentary
Dīpaprabhā of Nārāyaṇa
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 34—**मणिदर्पणः Manidarpana** (Nyāya) by
Rājacūḍāmaṇimakhin. 1 4 0
- No. 35—**मणिसारः Manisara** (Nyāya) by Gopī-
nātha. 1 8 0
- No. 36—**कुमारसम्भवः Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part III, 6th, 7th and 8th Sargas). 3 0 0
- No. 37—**आशौचाष्टकम् Asaucastaka** (Smṛti) by
Vararuci with commentary. 0 4 0
- No. 38—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**
(Kośa) by Amarasimha with the com-
mentary Tikāsarvasva of Vandyā-
ghaṭīya Sarvānanda (Part I, 1st
Kāṇḍa). 2 0 0
- No. 39—**चारुदत्तम् Carudatta** (Nāṭaka) by Bhāsa
(*out of stock*). 0 12 0
- No. 40—**अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra** by Rājānaka
Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva
of Maṅkhuka and its commentary by
Samudrabandha (*second edition*). 2 8 0
- No. 41—**अध्यात्मपटलम् Adhyatmapatala** (Ve-
dānta) by Āpastamba with Vivaraṇa
of Śrī Śaṅkara-Bhagavat-Pāda
(*out of stock*). 0 4 0
- No. 42—**प्रतिमानाटकम् Pratimanataka** by Bhāsa
(*out of stock*). 1 8 0
- No. 43—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**
(Kośa) by Amarasimha with the two
commentaries, Amarakośodghāṭana of
Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of
Vandyāghaṭīya Sarvānanda (Part II,
2nd Kāṇḍa, 1-6 Vargas). 2 8 0
- No. 44—**तन्त्रसुद्धम् Tantrasuddha** by Bhaṭṭāraka
Vedottama. (*out of stock*). 0 4 0

	RS.	AS.	P.
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् Prapancahrdaya.	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः Paribhasavṛtti (Vyākaraṇa) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Sidhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I.)	1	12	0
No. 48—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Do. Do. (Part II).	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका Goladipika (Jyotiṣa) by Parameśvara.	0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Singa Bhūpāla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7-10 vargas).	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part IV, 3rd Kanda).	1	8	0
No. 53—शब्दनिर्णयः Sabdanirnaya (Vedānta) by Prakāśātmayatindra.	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः Sphotasiddhi-nyayavicara (Vyākaraṇa).	0	4	0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikramavarman. (out of stock).	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका Manusyalayacandrika (Śilpa) (out of stock).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् Raghuviracarita (Kāvya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Sidhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III).	2	0	0

- No. 59—**नागानन्दम् Nagananda** (Nāṭaka) by
Harṣadeva with the commentary
Vimarśinī of Śivarāma (*out of stock*). 3 4 0
- No. 60—**लघुस्तुति: Laghustuti** by Laghubhaṭṭāraka
with the commentary of Rāghavānanda. 0 8 0
- No. 61—**सिद्धान्तसिद्धान्तम् Siddhantasiddhanjana**
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī
(Part IV). 1 4 0
- No. 62—**सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha**.
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 63—**किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya** (Kāvya)
by Bhāravi with the commentary Sa-
bdārthadhīpikā of Citrabhānu (1, 2
and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—**मेघसन्देशः Meghasandesa** by Kālidāsa
with the commentary Pradīpa of
Dakṣiṇāvartanātha. 0 12 0
- No. 65—**मयमतम् Mayamata** (Śilpa) by Maya-
muni (*out of stock*). 3 4 0
- No. 66—**महार्थमञ्जरी Maharthamanjari** (Darśana)
with the commentary Parimala of
Maheśvarānanda. 2 4 0
- No. 67—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarśinī of Śaṅkara (Part I,
1-6 Pāṭalās) (*out of stock*). 3 4 0
- No. 68—**तत्त्वप्रकाशः Tattvaparakasa** (Āgama) by
Śrī Bhojadeva with the commentary
Tātpa.-adīpikā of Śrī Kumāra 1 12 0
- No. 69—**ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati** (Tantra) by Īśānaśiva-
gurudevamiśra Part I, Sāmānya-
pāda). 1 8 0
- No. 70—**आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa** (Part I). 2 8 0
- No. 71—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarśinī of Śaṅkara (Part II, 7-12
Pāṭalās) (*out of stock*). 3 8 0

- No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति: *Isanasivaguru-devapaddhati* (Tantra) by Īśānaśiva-gurudevamiśra (Part II, Mantrapāda). 4 0 0
- No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः *Isvarapratipatti-prakasa* (Vedānta) by Madhusūdana-sarasvatī. 0 4 0
- No. 74—याज्ञवल्क्यस्मृतिः *Yajnavalkyasmṛti* with the commentary *Bālakrīḍā* of Viśvarūpācārya. (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās). 3 4 0
- No. 75—शिल्परत्नम् *Silparatna* (Śilpa) by Śrī-kumāra (Part I). 2 12 0
- No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः *Aryamanjusrimulakalpa* (Part II). 3 0 0
- No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः *Isanasivaguru-devapaddhati* (Tantra) by Īśānaśiva-gurudevamiśra (Part III, Kriyāpāda 1—30 Pāṭalās). 3 0 0
- No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् *Asvalayanagrhyasutra* with the commentary *Anāvīla* of Haradattācārya. 2 6 0
- No. 79—अर्थशास्त्रम् *Arthasastra* of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part I, 1 & 2 Adhikaraṇās). 3 12 0
- No. 80—अर्थशास्त्रम् *Do. Do.* (Part II, 3—7 Adhikaraṇās). 4 0 0
- No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृतिः *Yajnavalkyasmṛti* with the commentary *Bālakrīḍā* of Viśvarūpācārya (Part II, Prāyaścittādhyāya). 2 0 0
- No. 82—अर्थशास्त्रम् *Arthasastra* of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part III, 8—15 Adhikaraṇās). 3 4 0
- No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः *Isanasivaguru-devapaddhati* (Tantra) by Īśānaśivagurudevamiśra (Part IV, Kriyāpāda 31—64 Pāṭalās and Yogapāda). 3 8 0

	RS.	AS.	P.
No. 84—आर्यमन्त्रश्रीमूलकल्पः Āryamanjusrimulakalpa (Part III).	2	0	0
No. 85—विष्णुसंहिता Visnusamhita (Tantra).	2	8	0
No. 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kāvya) by Kṛṣṇakavi.	1	8	0
No. 87—सङ्गीतसमयसारः Sangitasamayasara (Sangīta) of Sangītākara Pârśvadeva.	1	2	0
No. 88—काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa (Alaṅkāra) of Mammatabhaṭṭa with the two commentaries the Sampradāyaprakāśinī of Śrī Vidyācakravartin and the Sāhi-tyacūdāmaṇi of Bhaṭṭagopāla (Part I, 1-5 Ullāsās).	3	0	0
No. 89—स्फोटसिद्धिः Sphotasiddhi (Vyākaraṇa) by Bharatamiśra.	0	8	0
No. 90—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsasloka- vartika with the commentary Kāśika of Sucaritamiśra (Part I).	2	8	0
No. 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varāhamihira-cārya with the 'Vivarāṇa of Rudra.	3	0	0
No. 92—रसोपनिषत् Rasopanisat .	2	0	0
No. 93—वेदान्तपरिभाषा Vedantaparibhasa (Vedānta) of Dharmarājādhvarīndra with the commentary Prakāśika of Peddādīkṣita.	1	8	0
No. 94—बृहद्देशी Brihaddesi (Sangīta) of Matangamuni.	1	8	0
No. 95—रणदीपिका Ranadipika (Jyotiṣa) of Kumāraganaka.	0	4	0
No. 96—ऋक्संहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhavārya (Part I, 1st Adhyāya in 1st Aṣṭaka).	1	8	0

- No. 97—**नारदीयमनुसंहिता Naradiyamanusamhita**
(Smṛti) with Bhāṣya of Bhavasvāmin. 2 0 0
- No. 98—**शिल्परत्नम् Silparatna** (Śilpa) by Śrī-
kumāra. (Part II.) 2 8 0
- No. 99—**मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsasloka-
vartika** (Mīmāṃsā) with the com-
mentary Kāśikā of Sucaritamīśra
(Part II). 2 0 0
- No. 100—**काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa** (Alaṅkāra)
of Mammataḥaṭṭa with the two com-
mentaries, Sampradāyaprakāśinī of
Śrīvidyācakravartin and Sāhitya-
cūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāla. (Part II,
6—10 Ullāsās). 5 0 0
- No. 101—**आर्यभटीयम् Aryabhatīya** (Jyotiṣa) of
Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of
Nīlakaṇṭhasomasutvan (Part I.
Gaṇitapāda). 2 8 0
- No. 102—**दत्तिलम् Dattila** (Saṅgīta) of Dattila-
muni. 0 4 0
- No. 103—**हंससन्देशः Hamsasandesa** (Vedānta)
with commentary. 0 8 0
- No. 104—**साम्बपञ्चाशिका Sambapancasika**
(Stuti) with commentary. 1 0 0
- No. 105—**निधिप्रदीपः Nidhipradipa** of Siddha-
śrīkaṇṭhaśambhu. 0 4 0
- No. 106—**प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva.**
(Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa
Bhaṭṭa with commentary (Part I.) 1 0 0
- No. 107—**काव्यरत्नम् Kavyaratna** (Kāvya)
of Arhaddāsa 0 12 0
- No. 108—**बालमार्ताण्डविजयम् Balamartanda-
vijaya.** (Nāṭaka) of Devarājakavi. 1 8 0
- No. 109—**न्यायसारः Nyayasara** with the
commentary of Vāsudevasūri. 1 8 0